

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 2(4), 2017

№ 2(4), 2017

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2(4)

Київ 2017

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2(4)

KYIV 2017

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії» входить до переліку фахових видань з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 693 від 10.05.2017 р.)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 6 від 8 червня 2017 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАПН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)

Лакішич Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Матіас Вебер, д-р іст. наук, проф. (Федеральний Інститут культури та історії німців Східної Європи, м. Ольденбург, Німеччина)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Держалюк М.С., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Ігор Каколевські, д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, Німеччина)

Штефан Карнер, д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Кірсенко М.В., д-р іст. наук, проф. (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Мироненко П.В., д-р політ. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Патриляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Потехін О.В., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Віргінія Юреніене, д-р іст. наук, проф. (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва)

Рецензенти:

Яковенко Н.Л., д-р іст. наук, проф. (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Щербак В.О., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01030, Київ, вул.Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

UDK 94

Problems of World History: Scientific Journal. – № 2(4). – 2017. – 226 p.

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

Scientific Journal “Problems of World History” is included into the List of Professional Editions for
History Branch of Sciences

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10.05.2017)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 6 of June 8, 2017)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A.I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)

Tkachenko V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Lakishyk D.M., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)

Matthias Weber, Doctor of Philosophy, Associate Professor (The Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe, Oldenburg, Germany)

Vidnyanskyi S.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)

Derzhalyk M.S., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Zernetska O.V., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Igor Kąkolewski, Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)

Stefan Karner, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)

Kirsenko M.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (National University of “Kyiv-Mohyla Academy”)

Myronenko P.V., Doctor of Political Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Patrylyak I.K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kyiv National Taras Shevchenko University)

Potekhin O.V., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Sribnyak I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Khyzhnyak I.A., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Virginija Jureniene, Ph.D. in History, Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania)

Reviewers:

Yakovenko N.L., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University)

Shcherbak V.O., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01030, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Солдатенко В.Ф. Порівняльна історіографічна оцінка міжнародного становища України за доби Гетьманату П. Скоропадського	9
Tomasz Kamusella Between Civic and Ethnic Nationalism	34

НОВА ІСТОРІЯ

Черкасов С.С. Акт Варшавської конфедерації 1573 р. та проект скликання Національного Собору у політичній програмі польського реформаційного руху XVI ст.	50
Циватий В.Г. Європейська модель дипломатії та національні особливості дипломатичних служб Іспанії, Італії та Франції доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.)	66
Кряжжев П.В. Посади генерал-губернаторів та віце-королів у колоніальній Бразилії	80
Корольов Г.О. Слов'янська федерація і «Вільна Спілка», або українські дебати про федералізм у «довгому XIX ст.»	86

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Мартинов А.Ю. Популістські партії у країнах-членах Європейського Союзу: ідеологічний профіль та діяльність на початку XXI ст.	100
Держалюк М.С. Угорська революція 1956 року: причини, результати та уроки (Частина 2)	110
Vira Chzen Confucian Principles in the Chinese History and Modernization Processes of the Last Quarter of XX Century	138
Павлюченко О.В. Робота дипломатичних представництв України в умовах військового стану	148

УКРАЇНА У СВІТІ

Дацків І.Б. Особливості україно-британських дипломатичних відносин у період Української революції (1917-1921 рр.)	155
Сацький П.В. Політико-правові аспекти спроби створення судових установ УНР в евакуації на території Польщі у липні-серпні 1920 р.	170
Срібняк І.В. Інтерновані вояки армії УНР у таборі Стшалково, Польща (друга половина 1921 р. – початок 1922 р.): моральний стан та умови перебування	182

Біловус Л.І. Світовий конгрес українців на шпальтах української діаспори США (після 1991 р.) – напрями роботи для збереження національної ідентичності196

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Зернецька О.В. Глобальна комунікація (*Рудяков П.М.*)209
Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія (*Михальченко М.І.*)216

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ221

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ224

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Soldatenko V.</i> Comparative Historiographic Assessment of the International Situation of Ukraine in the Period of P. Skoropadsky's Hetmanate	9
<i>Tomasz Kamusella</i> Between Civic and Ethnic Nationalism	34

MODERN HISTORY

<i>Cherkasov S.</i> Warsaw Confederation Act of 1573 and the Project of Establishing the National Council in the Political Program of the Polish Reformation Movement of the XVI th Century	50
<i>Tsivatyi V.</i> The European Model of Diplomacy and National Features of the Foreign Service of Spain, Italy and France Concerning the Early Time of Modern Period (XVI XVIII centuries)	66
<i>Kriazhev P.</i> The Posts of Governor-generals and Viceroy in Colonial Brazil	80
<i>Korolyov G.</i> Slavic Federation and “Free Union”, or Ukrainian Debates on Federalism in the “Long XIX Century”	86

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Martynov A.</i> The Populist Party in the Countries of the European Union: the Ideological Profile and Activities at the Beginning of XXI Century	100
<i>Derzhaliuk M.</i> The Hungarian Revolution of 1956: Causes, Effects and Lessons (Part 2)	110
<i>Vira Chzen</i> Confucian Principles in the Chinese History and Modernization Processes of the Last Quarter of XX Century	138
<i>Pavliuchenko. O.</i> The Work of the Ukraine's Diplomatic Missions in Conditions of Martial Law	148

UKRAINE IN THE WORLD

<i>Datskiv I.</i> Peculiarities of Ukrainian-British Diplomatic Relations During the Ukrainian Revolution (1917-1921)	155
<i>Satskyi P.</i> Political and Legal Aspects of the Attempt to Establish a Judicial Establishment of the UPR in the Evacuation on the Territory of Poland in July-August 1920	170
<i>Sribnyak I.</i> The Interned Soldiers of UPR Army at the Camp Stshalkovo in Poland (the Second Half of 1921 – the Beginning of 1922): the Moral and Life Conditions	182

Bilovus L. World Congress of Ukrainians on the USA Ukrainian Diaspora's
Pages of Periodicals (Since 1991) – Key Priorities to Preserve the National
Identity196

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Zernetska O.V. Global Communication (***Rudiakov P.***)209
Peculiarities of Socio-political Modernization of Post-Soviet Countries Space:
Monograph (***Mykhalchenko M.***)216

CONTRIBUTORS221

**REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO
PUBLISH IN THE JOURNAL**224

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477)(930) «1918»

Солдатенко В.Ф.

ПОРІВНЯЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЧНА ОЦІНКА МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Суперечливим подіям 1918 р. загалом та окремим його аспектам, зокрема, присвячено надзвичайно багато літератури з різноманітними підходами, висновками й оцінками. Серед новітніх публікацій автор статті пропонує ознайомитися з книгою «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки». Представлене дослідження оцінює політику, що призвела до кардинальних зрушень у тогочасній Європі. У статті йдеться про надзвичайно складні процеси, що наповнювали міжнародне життя у 1918 р., місце і роль України в них. Ґрунтовний аналіз проведено на основі архівних та інших джерел наукових центрів Австрії, Німеччини, Угорщини, Великої Британії, Франції, Польщі, Чехії, Росії та інших країн. Поява книги стало непересічним явищем в історичній науці. Реагуючи на її зміст, висновки та оцінки, історики України можуть поєднати їх з власними набутками, врахувати позитиви, відхилити те, що з погляду серйозної наукової експертизи виявиться неприйнятним, додатково продумати аргументацію щодо сумнівних моментів та зосередитися на нагальних й перспективних питаннях.

Ключові слова: Гетьманат, уряди Німеччини та Австро-Угорщини, Брестська конференція, окупація, контрибуції, система заготівель, терор, повстанство, дипломатія.

В історіографії не так багато зарубіжних публікацій, присвячених революційній добі в Україні (1917-1920 рр.), тому надзвичайний інтерес викликала поява фундаментального дослідження «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки» [1]. Це переклад німецькомовного видання 2011 р., з підготовленого інтернаціональним колективом учених із наукових центрів Австрії, Німеччини, Польщі, України й Росії [2].

Проект, розроблений упродовж тривалих років, було втілено у низці поєднаних спільним задумом авторських нарисів. Він має свою вагому детермінованість, оскільки передбачає окреме вивчення не просто зазначеного у назві видання предмета, а безпосередньої інтегрованості в українські справи іноземних чинників. Дослідження з'ясує й оцінює політику, що призвела до кардинальних зрушень в Австро-Угорщині, Німеччині, Польщі, Росії та, зрештою, Європі загалом.

Його цінність полягає у виявленні, ґрунтовному аналізі й уведенні до наукового обігу пластів архівних та інших джерел, майже невідомих вітчизняним історикам. Вони зібрані з архівних, бібліотечних сховищ,

дослідницьких колекцій наукових центрів Австрії, Німеччини, Угорщини, Великої Британії, Франції, Польщі, Чехії, Росії та інших країн.

Результати проведеної роботи багаточисельні й охоплюють 1914-1922 рр. Оскільки предметно й всебічно охарактеризувати, детально відтворити всі сюжети крізь призму історіографічної оцінки в одній статті з обмеженим обсягом неможливо, увагу зосереджено на безперечно головній, стрижневій, аккумуляційній складовій – дослідженні зовнішньополітичних курсів, їхньої реалізації щодо України у ключовому, переламному для більшості суб'єктів історичної дії 1918 р. Окрім того, такий варіант зумовлений як структурною вибудовою, так і питомою вагою окресленої проблеми у творі, що розглядається.

Варто згадати, що певна реакція на книгу під специфічним кутом зору уже здійснювалася автором даної публікації [3; 4].

Природно, що для повної комплексності реконструкції досліджуваних процесів за потреби не виключена й стисла апеляція до певних положень за межами зазначеного. Такий підхід не лише виправданий, але й доцільний, коли ставиться мета порівняльного аналізу історіографічних набутоків різних наукових шкіл.

Для розуміння сутності ухвалених рішень на Брестській мирній конференції важливо мати уяву про політику Центральних держав та країн Антанти від початку Першої світової війни (автори відповідних підрозділів – В. Дорнік та П. Ліб).

Позиція українських істориків ґрунтується на тому, що геополітичні інтереси ворогуючих коаліцій заздалегідь зумовили розробку далекосяжних планів перекроювання державно-політичного устрою Європи, що деякі країни намагалися реалізувати під час Першої світової війни. Україні як об'єкту зазіхань та примноження своїх потенціалів, у цих планах було відведено одне з важливих місць [5].

Автори проекту «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки» істотно урізноманітнюють і конкретизують аналіз, диференційовано розглядаючи кожну окрему країну, позиції й погляди політикуму, керівництва військових відомств і різних верств населення.

Стверджуючи, що питання України до 1914 р. для Німецької імперії «не було пріоритетним» [1, с. 93], у книзі було зроблено спробу довести, що під час війни мало що змінилося, «оскільки не було ніяких стратегічних цілей ведення війни» і все залежало від фронтових ситуацій. Саме тому в програмах простежується «пасивність в українському питанні» [1, с. 95-100].

Окрім того, автори у межах контрверзи Фішера не просто згадують, що «жорсткі умови Брест-Литовського мирного договору начебто цілком уписувалися в традиції “прагнення до світового панування” Німеччини, політика якої була “неперервною” у 1914-1918 рр.», а й наводять низку інших авторитетних свідчень на користь цієї концепції. Натомість, стверджують же

автори інше: «Незалежно від того, чи вбачали в Україні інструмент для того, щоб зламати хребет Російській, а то й навіть Британській Імперії, чи були це представники Пангерманського союзу чи промисловці і чи публіцистика Пауля Рорбаха виходила порівняно великими накладками, – всі ці ідеї вийшли з-під пера і народилися в головах різних угруповань або окремих осіб. Уряд Німеччини, звичайно, міг мати якісь міркування щодо України, втім до офіційної воєнної програми він ніколи не залучав ідей різних лобістських груп. Так, в офіційних і напівофіційних німецьких воєнних програмах 1914-1917 рр. немає ні слова про підривні проекти чи про Україну як ключ до перемоги над Росією.

Вести мову про неперервність політики кайзерівської Німеччини щодо України під час Першої світової війни, означало б бути далеким від реальності» [1, с. 101].

Щоправда, в інших місцях книги автори визнають, що окупація України у 1918 р. була реалізацією планів німецького «прагнення до світового панування» і що «на такі ідеї дійсно можна натрапити в деяких документах важливих посадовців». На схожі думки наштовхує й практична діяльність Е. Людендорфа, хоча історики вважають зазначене неістотним і через деякі обставини другорядним [1, с. 124-126].

Не зважати на аргументованість підсумкової позиції дослідників, які, за відсутності відповідних документальних свідчень, категорично заперечують поширені, зокрема, в українській історіографії погляди, звісно, не можна. Однак чи не доцільніше було б продовжити поглиблене вивчення проблеми, додатково залучивши до аналізу і практику воєнних дій, і зіставлення викладених підходів з тими студіями, що побутують в українській історіографії.

На відміну від Німеччини, для Австро-Угорщини українське питання було не лише зовнішньополітичною, а й внутрішньою проблемою, що лише загострювалася під час воєнних дій та взаємовідносин з поляками й угорцями, інтереси яких суперечили пориванням і цілям українського визвольного руху [1, с. 93-94].

Хоча офіційний Відень вважав «русинів» «тірольцями Сходу», у Галичині, Буковині він віддавав перевагу неукраїнцям, а якщо й зважувався на певні поступки, то дуже ретельно піклувався, щоб вони або зовсім не зачіпали польські позиції, або ж були прийнятними для польської сторони.

Досить відміни від домінуючої в українській історіографії погляди авторів на плани Відня щодо анексії, які зародились у результаті завоювання східного простору «Української монархії» («Україна аж до Дону») під егідою (тобто протекторатом) німецької нації (Німеччини й Австро-Угорщини) [6, с. 50-51]. Вони доводять, що «основна мета Двоєдиної монархії у цій війні від самих її початків була в боротьбі за власне існування та збереження державної цілості» [1, с. 102]. Важливим аргументом виступає теза про «протилежні позиції урядів Цислейтанії та Транслейтанії щодо територіальних

проблем» [1, с. 101-102]. Щоправда, пропонувані аспекти дещо коригує визнання того, що Австро-Угорщина, приєднавши нові території коштом Росії (отже, такі плани існували), хотіла стабілізуватися як регіональна «потуга» [1, с. 102]. І саме на цьому ґрунті проростали футурологічні варіанти створення бар'єра проти «мілітаристично-азійської Росії».

Вартий уваги й «австро-польський проект» – план створення з Галичини та російського «Царства Польського» третього державного утворення з такими ж, як у Цислейтанії та Транслейтанії, правами. Однак, під час війни під тиском обставин від нього відмовилися, повернувшись знову на рубіж 1916-1917 рр.

Звісно, українців не влаштовувала перспектива остаточно опинитися під «польським батогом», що призводило до виникнення таких концепцій, як ідея створення в Україні габсбурзької монархії на чолі з ерцгерцогом Вільгельмом (Василем Вишиваним).

Українські історики поволі відходять від концентрації уваги на тому, що практично до осені 1918 р. панівною в українських політичних колах залишалась ідея «коронного краю», ведучи мову з дещо загальної й аморфної позиції австролялізму галицьких і буковинських лідерів [7]. Натомість, у монографії, навпаки, на документальній основі доводиться: саме на цьому наполягали представники галицького політикуму [1, с. 104-106], що стало зумовленим знайомством з позиціями учасників Брестської конференції.

Документальні дані, дають певні підстави для сумнівів у не помилковості та ефективності представленого у виданні підходу. Згідно з ним між політикою Німеччини та Австро-Угорщини з початку війни й до Брестської конференції та позицією під час переговорів органічного зв'язку не існувало, а на поведінку делегацій Центральних держав майже виключно вплинула ситуація, що склалася на початку 1918 р. [1, с. 107-113]. Розглядаючи поведінку німецької й австрійської делегацій переважно під кутом зору продовольчої кризи, що дедалі загострювалася в їхніх країнах, автори книги акцентують увагу на мотивації тимчасового тактичного характеру. Звісно, незважати на загрозу революційного вибуху (а вже починалися «голодні бунти») не варто. Схожі аргументи із залученням широкого кола джерел було наведено в історіографії, починаючи з 1920-х рр. (внесок у відтворення подій зробили вітчизняні історики [8] та їхні колеги в еміграції [9]). Але згодом виникли й аргументовані більш принципові та загальні міркування [10], зокрема щодо змін, що принесли світу новітні революційні потрясіння. Власне, схожими є й висновки аналізованого видання: «Для держав Антанти Брест-Литовськ був, поза сумнівом, тим рубіконом, який німці перейшли. Вже лиш дипломатичне визнання та укладання сепаратного миру з, як вони вважали, німецьким конструктором “Україною” були для них актом анексіонізму, спрямованим проти єдиної Росії. Німецький мілітаризм, мовляв, показав своє справжнє обличчя. Другий Брестський договір, підписаний відразу потому 3 березня з російськими більшовиками, був для них лише остаточним підтвердженням анексіоністських прагнень Німеччини у

Східній Європі. Крім того, широке схвалення обох договорів у німецькому Рейхстазі стало для них підтвердженням, що не лише військова кліка, яка тримає населення в заручниках, а й демократична частина Німеччини поділяє цю думку» [1, с. 113].

Що ж до Австро-Угорщини, то виникли ускладнення з ратифікацією договору (він так і не був ратифікований), зокрема щодо таємних протоколів про включення до складу Української Народної Республіки Холмщини й створення зі Східної Галичини й Буковини «коронного краю» з безпосереднім віденським управлінням.

Автори цього наукового проекту вносять уточнення у з'ясування механізму формального й документального забезпечення процесу запрошення до України австро-німецьких військ – «заклик про допомогу» [1, с. 113-114], – що дещо відрізняються від тверджень М. Грушевського, М. Дорошенка, П. Христюка, В. Винниченка, М. Шаповала [11], на сюжетах з публікацій яких здебільшого ґрунтуються концепції сучасних українських істориків.

Хоча західні союзники добре усвідомлювали, що хліб і ресурси, обіцяні українською стороною, без окупації взяти буде неможливо, вони змогли повести справу так, що дипломати УНР були вимушені брати участь у підготовці відповідних документів, а не лише слухняно сприймати зовнішній диктат [1, с. 113].

Водночас підходи Німеччини й Австро-Угорщини до непростієї проблеми відрізняються: Берлін (його представники взяли участь у розробці відповідного документа) без зволікань виявив готовність відреагувати на «прохання», а Відень виявив вагання. Точніше, була спроба зв'язати позитивну відповідь на офіційне звернення українців про допомогу зі зміною підписаних у Бресті угод про «коронний край» і Холмщину у бік їхнього «пом'якшення» – тобто поступок полякам, які гнівно відреагували на «неприпустиму зговірливість» австрійських дипломатів. Позначались і побоювання у цісарських колах про ризикованість військової акції, можливість її негативних наслідків. Керівні кола Німеччини, особливо військові, вдалися до умовлянь і навіть певного тиску, після чого Австро-Угорщина «здалася».

Автори книжки ретельно, «поіменно» розбирають ставлення різних політичних, державних, військових, громадських діячів обох імперій до проблеми складного вибору: на кого орієнтуватися у Росії – на «старі сили» («білий рух»), що ще не склали зброї і, схоже, не збиралися того робити, чи на революційну, радянську Росію – нову реальність, що дедалі міцніла; як використовувати окуповану Україну: як джерело ресурсів чи інструмент для тиску на Росію для її розвалу, тим самим убезпечившись від постійної загрози зі Сходу. До цих питань додалася ще одна «дилема політики щодо України: чи варто витратити сили й ресурси на формування самостійної держави, яка занурена в хаос, чи краще безпосередньо окупувати цю територію і використовувати український уряд як маріонетку? Щодо цього питання

існували діаметрально протилежні думки в політичних і військових колах» [1, с. 116]. Отже, спрощеного підходу тут бажано уникати, поглиблюючи дослідження найрізноманітніших аспектів суспільного життя в тогочасних Німеччині й Австро-Угорщині, до чого й спонукають матеріали аналізованої збірки.

Неоднозначним виявилось бачення керівників окупаційної адміністрації своєї місії в Україні. Це призвело до протистояння поглядів прихильників запровадження непрямого правління (за зразками Британської імперії), тобто забезпечення певної незалежності (кайзер Вільгельм II, Г. фон Ейхгорн, Р. фон Кюльман, П. фон Гінтце), та тих, хто припускав «фіктивність незалежної держави», що «не має своїх підвалин», і вважав, що «життєздатної самостійної української держави ніколи не буде», «національна ідея постане й впаде за присутності наших військ», а місцевий уряд – не більше, ніж «табличка» (В. Гренер, Е. Людендорф) [1, с. 116-118].

Різнилися підходи до проблеми австрійських діячів О. Черніна, Р. Буріана, Й. Форгача, а також не в усьому узгоджувалися з німецькими уявленнями щодо перспектив України й оцінку своєї присутності в регіоні.

Спільним залишалось тверде переконання, що режим є об'єктивно окупаційним, і, яким би не був український уряд – центральнорадівським чи гетьманським, – неодмінно залежним, керованим ззовні. Хоча в документах відчувається намагання уникати прямолінійних, зневажливих оцінок, суті це не змінювало. Вище командування армії Австро-Угорщини вважало: «Сучасний стан дає Центральним державам змогу домагатися свого так само, якби країна була окупована, втім, з тією перевагою, що розпорядження виходять під маркою місцевого уряду, який, однак, у питаннях виконання цих розпоряджень знову ж таки залежний від нашої допомоги й загалом змушений цілком і повністю виконувати нашу волю» [1, с. 121]. Наведене повністю збігається з давно оприлюдненими документами з відповідними термінами у назвах [12], що використовувались у вітчизняній історіографії [13].

Щоправда, останніми роками нівелюють категоричність оцінок щодо статусу присутності військових сил Центральних держав в Україні і навіть протиставляють австро-німецький окупаційний режим в Україні («допомога», «дружня акція», «на запрошення», «цивілізовані європейці» тощо) «більшовицькій», «радянській», «російській» «окупації». Концентрованим втіленням цієї тенденції стала стаття в «Енциклопедії історії України» з прикметною назвою «Австро-німецьких військ контроль над територією України» [14], у якій оминаючи терміни «інтервенція», «окупація», штучно відшукуються позитиви перебування в Україні австро-німецьких військ як стабілізуючого чинника, підпори встановленого в Україні державного ладу (Гетьманату) [15].

Структура запропонованого міжнародним колективом науковців дослідження з неминучістю призводить до смислових повторень. Однак у цьому є й певні

логічні переваги: інформацію подано немовби концентричними колами, що поетапно розширюють пізнання об'єкта вивчення.

У такій системі координат, як центральна проблема, виділяється розділ «Німецька імперія та Австро-Угорщина як окупанти України 1918 р.» (автори – В. Дорнік, П. Ліб та В. Расевич).

Перші згадки про інтервенцію Центральних держав в Україну знаходять вичерпне документальне обґрунтування, зокрема, у підрозділі «Воєнні операції» [1, с. 195-234], як утім і в наступних структурних одиницях. Терміни «війна», «просування військ» (переважно вздовж залізничних колій), «воєнна кампанія», «бої», «бойові дії» та інші – сутнісні характеристики, що є в значному пласті документів кінця зими-весни 1918 р. Вторгнення до України німецької армії розпочалось 18 лютого, австро-угорські частини долучилися до походу 28 лютого [1, с. 196], а завершили 8 травня захопленням Ростова-на-Дону [1, с. 199].

У вітчизняній історіографії інтервенцію до України, зайняття територій традиційно зображено як спільну, дружню акцію німецьких та австро-угорських військ. Складається враження, що у воєнній операції частини й підрозділи йшли разом, буквально пліч-о-пліч. Про це свідчить і дуже поширений, навіть домінуючий термін – «австро-німецька інтервенція й окупація» [16].

Насправді, як проілюстровано в книзі, ситуація була зовсім інакшою. Починаючи з Брусиловського прориву влітку 1916 р., Німеччина взяла під контроль діяльність Дунайської монархії майже в усіх сферах, передусім військовій і зовнішньополітичній. Офіційному Відню це було не до вподоби, що викликало внутрішній спротив, навіть конкуренцію. Останнє й далось взнаки з перших днів інтервенції у «змаганні» за те, чиї війська захоплять населенні пункти першими, що викликало потребу розмежувати райони окупації. Переговори з цього приводу, як і щодо можливості створення спільного командування, наштовхнулися на суперечності, зокрема й у територіальних інтересах-розрахунках [1, с. 236-237]: «Минув не один день, поки вдалося досягнути порозуміння щодо розмежування зон впливу обох держав. Обидва командування блокували діяльність одне одного, ставлячи вимоги про спільне управління портовими містами та залізничними шляхами й погрожуючи не підпорядковувати свої війська командуванню союзника» [1, с. 237]. Лише 28 березня 1918 р. вдалося підписати «Військову угоду між двома головними командуваннями щодо України». Згідно з ухваленим документом, Австро-Угорщина одержала контроль над південно-західною частиною Волині та Подільською, Херсонською й Катеринославською губерніями, а Німеччина – над усіма іншими територіями, зокрема Кримом. Для завершення деяких операцій та вирішення економічних проблем було здійснено спроби досягти узгоджених організаційно-адміністративних рішень. Австро-угорців, наприклад, турбувало, що їх вплив в українській столиці було зведено

до мінімуму, і це не могло не позначитися на виконанні умов Брестського договору у продовольчій сфері.

Залишаючи без уваги ці суперечності, відштовхуючись від реального переважаючого впливу на українську владу німецького чинника, особливо за Гетьманату, українські історики у своїх працях здебільшого говорять про німецькі впливи, майже залишаючи на маргінесі австро-угорську військову присутність у регіоні [17].

У книзі «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки» визначені аспекти висвітлено дуже детально [1, с. 238-254], що дозволяє предметно уявити принципи, зміст, характер, особливості управління у німецькій та австро-угорській окупаційних зонах України, побачити спільне й відмінне у практиці іноземного адміністрування українського життя. Чіткість з якою було створено й функціонували управлінські структури (фахові, вікові, кількісні та інші параметри), адекватно відтворено у сучасному ретроспективному аналізі.

Уточнено кількісні дані окупаційних контингентів: німців – 250 тис. влітку (20 дивізій) і 200 тис. наприкінці терміну перебування [1, с. 242-243], австро-угорців – 240 тис., восени кількість було скорочено [1, с. 253] і водночас зроблено висновок, що «попри всі зусилля, австро-угорські інституції в Україні навіть приблизно не мали того впливу, який мали інституції німецького союзника» [1, с. 254]. У спільних же адміністративних органах окупаційної влади, що діяли здебільшого в економічній сфері, періодично виникали суперечки.

Оригінально зображено проблему формування національної армії – відповідний підрозділ має назву «Нерішуча “українізація”: українські військові організації в період окупації». В українській історіографії основним гальмівним чинником у цьому процесі визнано окупаційну адміністрацію, яка остерігалася, щоб зміцнілі збройні сили Гетьманату не було повернуто проти «гарантів становища». Схожі мотиви брали початок не лише з мемуарів П. Скоропадського та свідчень представників його оточення. Вони були настільки очевидними, що «просочувалися» навіть у художні твори, прикладом чого можуть бути суперечки з приводу відсутності власної армії Української Держави, що виникали між літературними персонажами М. Булгакова («Біла гвардія», «Дні Турбіних» тощо).

Автори видання «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки» мають дещо інший погляд. «В тому, що формування українського війська просувалося надто повільно і що напіввійськові формування перебували переважно в жалюгідному стані, була провина не лише Центральних держав. Більша частина провини лежала на самому Гетьманові, оскільки він не вірив, що Центральні держави виведуть війська раніше весни 1919 р. і тому не усвідомлював нагальності питання побудови власних збройних сил» [1, с. 258-259].

Психологічно особовий склад інтервенційних військ налаштовували на подвійний, диференційований підхід до населення України. До тих, хто був прихильником Центральної Ради, далі – гетьманського правління, і вважав іноземні армії визволителями, слід було виявляти лояльність (зважаючи на запрошення урядом УНР для наведення ладу). До тих, хто чинив спротив (усіх їх огульно іменували більшовиками), належало застосовувати закони воєнного часу – розстрілювати.

Згодом таку практику було поширено й на селян-повстанців. Мабуть, автори непевні щодо «суперечливого пункту в історичному оцінюванні “блискавичної війни” в Україні 1918 року: чи був “дозований терор” проти цивільного населення й ворожих сил інтегральною компонентою цієї концепції, щоб ще більше поширювати хаос у таборі противника?» [1, с. 201]. Хоч би як наголошували на «амбівалентній картині» (ситуації в Україні – хаотичній, заплутаній, малозрозумілій для пунктуальних і навіть педантичних іноземців), вживання лапок до терміна «дозований терор» свідчить не про запозичення з тогочасного лексикону, а усвідомлення неадекватності його вживання на позначення реальних дій влади: масштабний терор – карні експедиції, воєнопольові суди, контрибуції, заручники, тілесні покарання, повішання, розстріли, артилерійські обстріли, руйнування населених пунктів тощо [1, с. 201-202]. Навряд чи це можна пояснити й виправдати тим, що «серед німецьких військ нерідко траплялися випадки свавілля та порушення дисципліни» [1, с. 203], як і недостатньо розглядати «радикалізацію боротьби з більшовиками» переважно через призму офіційних, часто розрахованих на публічність наказів як відповідну зворотню реакцію окупантів на відомі їм приклади жорстокого ставлення більшовиків до українського населення [1, с. 204-207].

Загалом у логічному ланцюжку причинно-наслідкового зв'язку спостерігається прагнення зобразити картину взаємовідносин між окупантами й місцевим населенням так, начебто жорстокість окупантів була вимушеним, необхідним заходом щодо «невідомо з яких причин» наростаючого спротиву іноземним інтервентам. Автори цитують накази, згідно з якими «до потолочі від самих початків треба ставитися з усією нещадністю», «росіянин (так називали всіх мешканців України. – В.С.) розуміє лише брутальну силу... Слабкість тут недоречна», про розстріли полонених, «нещадне» зачищення й роззброєння мешканців населених пунктів, організацію масових захоронень [1, с. 208-213].

Практика ж була набагато трагічнішою, коли діяли не за наказами, а з бажанням «радикалізувати» боротьбу з більшовиками: «в полон їх уже не брали, навіть якщо йшлося про тисячі солдатів. І це, здається, нікого не турбувало», не мало «ніяких службових наслідків», а, навпаки, закінчувалося присвоєнням підвищених військових звань тощо [1, с. 213-214]. Логіка окупантів видається надто прямолінійною, навіть вузьколінійною: усіх повстанців вони вважали більшовиками (насправді у липні 1918 р. підпільні

осередки налічували близько 4,5 тис. членів РСДРП(б) на більш як 30 млн. населення України), і «ім не завжди вдавалося відрізнити повстанців від цивільного населення», що мало ефект «випаленої землі» [1, с. 453]. Тобто мова йде про масовий терор окупантів, що призвів до наростання антагонізму й загострення боротьби в суспільстві.

Можна лише припустити, що небажання занурюватись у «неприємні» сюжети, які «не вписуються» у цивілізаційні стандарти, зумовило тільки один (і то невиразний) абзац у підрозділі «Придушення повстань у період окупації» [1, с. 214]. Не хотілося б думати, що в основі лежить усвідомлення бажання ретроспективно здеформувати історичну дійсність, а підставою для подібних міркувань може слугувати значно предметніший сюжет в іншому місці книги [1, с. 303-309].

Один з найкардинальніших аспектів тогочасного життя, що, вочевидь, найбільше впливав на багатосторонні міждержавні стосунки, був пов'язаний з реалізацією економічних умов Брестського договору. У роки загострення продовольчої кризи багатьох країн у Європі звертали свої погляди у бік «житниці Росії». «Про безмежні запаси зерна й сировини в Україні ходили легенди. І ці легенди поширював не хто інший, як самі українські політики, які, обіцяючи великі поставки збіжжя, намагалися загострити увагу держав Антанти, Четвертого союзу, а подекуди й тієї чи іншої нейтральної держави на своїх політичних цілях, таких як дипломатичне визнання, підтримка в боротьбі з більшовиками чи укладання торговельних угод. Проте навіть в Україні розуміли, що такі обсяги – далекі від реальності» [1, с. 263].

В українській історіографії визнають, що лишки хліба, накопичені в Україні з початку війни через призупинення торгівлі, могли б покрити зобов'язання, покладені на українську сторону в Бресті. Це підтверджують факти, з якими, вочевидь, погоджуються і якими оперують дослідники праці [1, с. 275]. Інша річ, що цього не могла зробити Центральна Рада, не маючи для того жодних інструментів. До того ж своїм законодавством (передусім законом про соціалізацію землі від 18 січня 1918 р.) вона остаточно відкрила можливість селянству привласнювати збіжжя, що зберігали в коморах великих землевласників і заможних односельців. Годі й говорити, що після Декрету про землю II Всеросійського з'їзду Рад, правочинність якого на Україну поширив I Всеукраїнський з'їзд Рад, хліб «розійшовся» до мільйонів селянських садиб. Повертати його (віддавати) владі, що пообіцяла розрахуватися «за якісь там» міжнародні угоди, ніхто не збирався. А навіть подумати про те, що для того треба змінити законодавство, або – застосувати силу, Центральна Рада через свою соціальну природу й публічно надані обіцянки не могла [18]. Зрештою, до подібних висновків «підштовхують» і наведені в дослідженні факти й документи [1, с. 266-269].

У розділі «Економічне використання» показано різницю між інтересами Німеччини й Австро-Угорщини в окупованій Україні: у першому випадку

превалювали політичні інтереси, у другому – економічні, стрімке погіршення продовольчої ситуації [1, с. 263-264]. Тому до 31 травня більша частина продовольства з України мала надходити до Австро-Угорщини, а наступні два місяці – до Німеччини. На згадану обставину фактично не звертають уваги вітчизняні дослідники, хоча це дає додаткові можливості для осмислення хронологічної «кривої» наростання напруги у різних регіонах України.

Досить швидко окупанти переконалися, що найбільшою перешкодою для отримання й відправки за кордон хліба виявилось земельне питання [1, с. 268], точніше, його нерозв'язаність, нездатність як Центральної Ради, так і Гетьманату знайти ефективний варіант сільськогосподарської реформи [1, с. 283-284].

Втручання в суто економічні процеси виявилось невідворотним. Водночас окупанти не завжди обмежувались економічними підходами й важелями, нерідко віддаючи перевагу силовим методам, грубому використанню військової сили, оскільки, в цьому сенсі механізмів стримування (окрім селянського спротиву) майже не існувало.

Виграшною стороною цієї непересічної праці про Україну 1918 р. є глибокий історико-економічний аналіз відносин у процесі реалізації «хлібного миру». Фахівці запропонували тут виділити три фази: 1) хаос; 2) створення системи заготівель; 3) спроба запровадження всеосяжної вільної торгівлі [1, с. 270-289].

Динаміка й логіка змін пріоритетів у проведенні економічної політики окупаційними структурами зображена досить чітко: ефективність розв'язання нагальних проблем безпосередньо залежала від розуміння й урахування економічних закономірностей і запровадження економічних важелів. Не менш важливим було й те, як сприймали перебування іноземних військ в Україні місцеві політичні сили й населення, якою була реакція на заходи окупаційної та вітчизняної влади. Ці аспекти перебувають у фокусі уваги українських істориків [19], починаючи від організації відсічі іноземній навалі, пасивного та активного (до повстань та партизанської війни) спротиву як економічним, так і політично-організаційним заходам влади.

Головну роль у згаданих подіях грали військові, які від початку були не надто дипломатичними, намагаючись досягти результату найпростішими (для військових – силовими) засобами. Представник вищого армійського командування Німеччини у Києві полковник Ф. фон Штольценберг з перших днів перебування в Україні відверто заявляв: «Хліб і фураж для нас життєво важливі. На Заході ми стоїмо перед найтяжчою остаточною битвою. Дипломатична обачність і ймовірні наслідки для майбутнього не можуть бути визначальним мірилом у ситуації, коли те, що нам украй потрібне для життя й ведення війни, ми братимемо силоміць, якщо не буде іншої змоги. Байдуже з цим урядом, якому недовго лишилося (мова про Центральну Раду, що повернулася до Києва 2 березня, а цитовану телеграму було відправлено 4 березня 1918 р. – В.С.), чи з іншим. Комісії тепер тут не до речі, лише

військовий наказ» [1, с. 271]. Ннаприкінці березня австрійський цісар Карл I закликав до того, щоб «...реквізиції відбувалися, незважаючи ні на що, а з потреби й силоміць» [1, с. 271]. Поняття «хаос» на початковому етапі налагодження економічних відносин з українцями зводилося не лише до відсутності бюрократичних інструкцій, невизначеності прерогатив цивільних і військових структур, небажання місцевої влади виконувати зобов'язання взяті Центральною Радою, а мало ще багато інших причин і вимірів.

Хоча головним завданням другого етапу налагодження системи заготівель сільськогосподарської продукції була заборона військовим брати участь у розв'язанні проблем, на практиці це не лише порушувалось, а й стало неможливим. Нездоланними були суперечності між окупаційними структурами Австро-Угорщини й Німеччини, а також з українською владою.

Створення низки інституцій – сировинних управлінь, експортних товариств, продовольчих рад, хлібних бюро тощо – було кроком у потрібному напрямку, однак налагодити їхню ефективну роботу в стислі терміни було непросто. Тому частими були непорозуміння, прояви недовіри, інші негативи, що породжували корупцію, спекуляцію, саботаж. Ускладнення були також наслідком недостатньо відрегульованої змішаної системи державних, військових і приватних інстанцій, що не могло не позначитися на заготівлях. Осінні спроби запровадження в Україні вільної торгівлі на практиці виявилися спорадичними, а не «всеосяжними» [1, с. 286], а часу для того, щоб перевірити їхню дієвість, фактично не було.

Надаючи перевагу аналізу суто економічних чинників, європейські історики приділили менше уваги впливу на суспільне життя та його економічну складову соціальних рухів, таких, як страйк залізничників [1, с. 284-285, 290] або селянські виступи. Кожен пуд хліба давався австро-німецьким окупантам і Гетьманщині «з кров'ю». За перші шість місяців грабїжницького режиму українські селяни, обороняючи власне майно й відстоюючи гідність під час повстань, що набрали масового характеру й охопили зрештою майже всю Україну, вбили понад 19 тис. іноземних солдат та офіцерів, зазнаючи значно більше втрат [20]. На приборкання українського народу, який рішуче піднявся на боротьбу з грабїжниками, окупантами, не вистачало 500 тис. контингенту. Посол А. фон Мумм у червні 1918 р. просив Берлін надіслати на допомогу 20 німецьким і австрійським корпусам додатково ще 10 [21], оскільки, на думку генерала Г. Ейхгорна, у селянських виступах брало участь не менше 10-12% населення [22]. Відбирання хліба окупантами за допомогою гетьманців було головною причиною падіння режиму, вважає учасник подій А. Денікін [23]. Із цим висновком повністю погоджується дослідник тогочасної «грабїжницької продовольчої політики» П. Захарченко [24].

Часом автори солідних академічних видань оминають цей важливий факт, коли стверджують, що селянська боротьба, точніше війна, начебто була спрямована лише проти гетьманської влади й політики. Водночас австро-

німецький чинник чомусь замовчують [25]. Важко пояснити, чому дві останні наймасштабніші всеукраїнські конференції, присвячені Гетьманату й П. Скоропадському, також не виявили інтересу до проблеми, що аж ніяк не може бути другорядною для долі України [26]. Втім аналогічна ситуація спостерігалася й на двох конференціях, присвячених ширшій проблематиці – дослідженню досвіду всієї революційної доби, – що загалом може свідчити про певну історіографічну тенденцію, можливо, зміну деяких акцентів та пріоритетів сучасної вітчизняної гуманітаристики під впливом пошуку оптимального вектора зовнішньополітичних орієнтацій [27].

В українській історіографії існують розбіжності щодо даних про кількість продукції, відправленої до Центральних держав впродовж окупації [28]. Нині є нагода порівняти результати підрахунків з одержаними показниками за кордоном, хоча висновок спільний: за жодним показником кількість сільськогосподарських товарів, передбачена брестськими угодами, не була виконана. Кількість зерна, відвантаженого для експорту до Німеччини й Австро-Угорщини, на 31 серпня становила 102 тис. тон (близько 10%). З домовлених обсягів яєць було відправлено 60 млн. штук (12-15%), великої рогатої худоби – 91 тис. голів (45%), цукру – близько 38 тис. тон (75%). Станом на 16 серпня з 8260 вагонів з харчами 4326 (52,37%) попрямували до Німеччини, а 1610 (19,49%) – до Австро-Угорщини [1, с. 289]. За найоптимальніших оцінок, враховуючи несанкціоновані вивезення й контрабанду, вдалося відправити за кордон не більше половини запланованих обсягів. Невтішними були й результати реалізації угоди про додаткове постачання продуктів із загалом доброго урожаю 1918 р. [1, с. 290-291].

Цікаві спостереження наведені щодо експорту товарів Центральних держав до України. У вітчизняній історіографії наголошується на тому, що, починаючи з Брестської конференції, нові союзники прагнули максимізувати власні вигоди, зокрема домогтися нееквівалентного обміну, постачання застарілих машин та обладнання за завищеними цінами тощо [29]. Натомість зарубіжні колеги довели, що розрахунок на донецьке вугілля (що виправдовувало якнайшвидше захоплення Донбасу) не справдився і швидко з'ясувалося, що для вивозу придбаної продукції сільського господарства слід постачати пальне в Україну. Найважливішою складовою експорту Німеччини впродовж усього періоду окупації стало кам'яне вугілля, обсяги якого зростали щомісяця, та 750 тонн нафтопродуктів. З квітня до вересня 1918 р. прибуло 10,7 тис. вагонів з продовольством та сировиною [1, с. 293-294]. Загальний експорт сільськогосподарських машин і реманенту, емальованого посуду й нафтопродуктів з Австро-Угорщини виявився значно меншим – 1937 вагонів [1, с. 295].

Навівши кількісні дані (вище зазначено лише окремі сумарні показники), західні історики із цілеспрямованою рефлексією на українську історіографію (практично одностайне твердження про цинічний грабунок України) [30]

поставили підсумкове запитання: «визискування» чи «використання»? Об'єктивно констатувавши, що «запустити в хід економічний двигун України» «не вдалося», зроблено досить категоричний висновок: «...з сьогоденного погляду результатів економічної політики Центральних держав можна дати вже однозначну оцінку: вона була катастрофічно провальною. До Австро-Угорщини і Німеччини не надійшла навіть невелика частина очікуваного хліба. Натомість Німеччина була змушена експортувати до України великі обсяги вугілля та ще й виплачувати щомісячно 110 млн. марок окупаційних видатків. Тож в економічному сенсі українська кампанія була “збитковою інвестицією”, а щонайпізніше з розгортанням громадянської війни стало зрозуміло, що інвестованих грошей вже не повернути» [1, с. 297]. Проведений аналіз істотно відрізняється від вітчизняного [31] і звернення до його результатів здатне надалі поглибити дослідження у цій сфері, сприяти досягненню непростих процесів.

Значне смислове навантаження має у книзі підрозділ «Погляд зсередини – життя за окупації» (автор – В. Расевич). У ньому відтворено реалістичну картину катастрофічного становища в Україні на момент підписання Брестського миру. Робиться висновок про неминучість конфлікту між «лівою» Центральною Радою та командуванням австро-угорських та німецьких військ, прихід яких позбавлені власності заможні верстви (поміщики, підприємці, куркульство) розглядали як підставу для повернення втраченого майна й позицій. В подальшому ситуація лише загострювалася. Повернення земель землевласникам і примусове зобов'язання селян повернути розграбоване майно було розпочато паралельно з реквізиціями австро-угорськими й німецькими військами та діями каральних загонів, що після державного перевороту 29 квітня стали ще жорстокішими. Зворотна реакція була не просто негативною, а ворожою.

Щодо оцінки позиції П. Скоропадського, то особливий акцент зроблено на його ставленні до національного питання, що проявлялося у підтримці «великоруської» концепції української нації, зневазі до українських політичних проектів як «галицького породження» [1, с. 301]. Гетьман взагалі вважав російських та галицьких українців різними народами, а Австро-Угорщину сприймав «через немилу для себе галицьку призму» [1, с. 302].

У результаті українська влада, що спиралася на «чужі сили», була сформована за рахунок «чужих партій» (передусім кадетів) та відстоювала «чужу політику». Суспільний компроміс був недосяжним. Населення, передусім селянство, ставилося до окупантів украї вороже. Повсюди ширилася непокора, саботаж, вибухали масові повстання, що австро-німецькі війська за підтримки української влади нещадно придушували – «топили в крові», палили, руйнували цілі села. Загостренню боротьби сприяло й загальне становище в Україні, спричинене настроями революційної доби, прагненнями української нації домогтися всебічного, повномасштабного відродження.

Автори наукового проекту логічно виділили проблему державотворення в Україні у революційну добу, «надавши слово» українським історикам Г. Касьянову і В. Расевичу, які досить об'єктивно презентували набутки вітчизняної історіографії. Щоправда, дещо незрозуміле формулювання назви другого розділу «Українські “спроби державотворення” між самостійністю та окупацією» [1, с. 127], оскільки взяті в лапки слова «спроби державотворення» можна сприйняти як сумніви в реальності вчиненого нацією, її політичним проводом, що зовсім невинувато і суперечить цілком очевидним фактам.

Логічним і конструктивним виглядає намагання розширити та поглибити підхід до проблеми через органічне включення у реконструкцію тогочасних процесів революції, що призвело до синтетичної постановки питання «Україна між революцією, самостійністю та окупацією» [1, с. 129]. Завдяки такому спрямуванню дослідження об'єкта відтворена картина є переконливішою та акцентує увагу на революційному поступі суспільства.

Не варто беззастережно погоджуватися з твердженням, ніби «академічні історики досягли консенсусу: Українською революцією називають усі події 1917-1920 рр. на українських землях» [1, с. 129]. Адже українська революція – це один із суспільних процесів революційної доби, що «не покриває» всієї багатоманітності тогочасного життя. Визначальними були Лютнева й Жовтнева революції, Листопадова революція у Німеччині (1918 р.), розпад Австро-Угорщини, що «вплелися» у контекст подій в Україні та безпосередньо вплинули на їхній перебіг та наслідки. Українська революція мала цілком конкретний національно-демократичний зміст: розв'язання національного питання, національного самовизначення, досягнення нацією рівноправного становища серед інших соціумів, відродження державності й різнобічний, повнокровний розквіт нації [32].

Хронологічні межі Української революції, на які орієнтується Г. Касьянов (березень 1917 р. – 21 листопада 1920 р.) – найоптимальніший варіант, хоча у вітчизняній та зарубіжній історіографії існують великі розбіжності. Щодо тогочасних державних і квазідержавних утворень, то із запозиченого з публікації Д. Яневського переліку можна погодитися не з усім. Помилково позначати кінцеву дату існування Української Держави 15 листопада 1918 р. У цей день лише почалося повстання під проводом Директорії, що закінчилося зреченням влади П. Скоропадським 14 грудня. З певними застереженнями можна погодитись, що Західноукраїнська Народна Республіка формально припинила своє існування після прийняття Акта злуки (Універсалу соборності) 22 січня 1919 р., але незрозуміло, чому ця позиція стосується й УНР. Не було перерви в існуванні вже соборної Української Народної Республіки, відновленої 16 липня 1919 р. Насправді це дата переходу УНРади ЗУНР та Української галицької армії на терени Наддніпрянської України. Непереконливо виглядають віхи існування Радянської України, зокрема липень 1918 р. 5-12 липня проходив Перший з'їзд КП(б)У, на якому було ухвалено

рішення розпустити Народний секретаріат – уряд радянської України, офіційна назва якої була «Українська Народна Республіка». 6 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що своїм маніфестом від 28 листопада 1919 р. оголосив про відновлення Української Республіки Рад, дав останній нову офіційну назву – «Українська Соціалістична Радянська Республіка». Однак із чим пов'язані такі її хронологічні віхи, як грудень 1919 р. й лютий-травень 1920 р., залишається загадкою.

Також немає підстав вважати, що Донецько-Криворізька Радянська Республіка навіть формально входила до складу РРФСР – того прагнули ініціатори й творці ДКРР, однак РНК не дав своєї згоди. До того ж офіційно Донецько-Криворізька Радянська Республіка була створена 31 січня 1918 р., а не 27 грудня 1917 р. Проблематичним залишається питання щодо існування Одеської Радянської Республіки, навіть формальних критеріїв якої (визначення кордонів, директивної документації, управлінських структур, окрім призначення деяких комісарів для розв'язання завдань на окремих напрямках тощо) не існує. Радянська Республіка Таврида не входила до складу України [1, с. 130-131].

Досить схематично відтворено процес постановня Західноукраїнської Народної Республіки, мотивацію й етапи соборницького процесу, як утім і функціонування соборної Української Народної Республіки [1, с. 173-191], що насправді мало великий вплив на всю долю революції й національної державності. Щоправда, у тексті є посилання на дослідження відомих вітчизняних вчених, де можна знайти додаткову інформацію. Подібне можна висловити й щодо історії боротьби за радянську владу в Україні [1, с. 165-172].

Можна було сподіватися, що пов'язані зі згаданими аспектами сюжету будуть висвітлені у підрозділі «Політика більшовицької Росії щодо України в 1917-1922 рр.» (автор – А. Міллер) Однак принципово важливі моменти відображено здебільшого поверхово й уривчасто [1, с. 337-358] і з низкою фактологічних помилок: постанову Тимчасового уряду у Петрограді від 3 липня 1917 р. з українського питання видано за акт про надання автономії Україні, начебто підписаний делегацією Тимчасового уряду у Києві 2 липня [1, с. 337]; невірно передано події жовтневого збройного повстання у Києві; М. Бухарін не підписував «Декларацію прав народів Росії» – це зробили В. Ленін та Й. Сталін [1, с. 338]; переплутано дати, порушено хронологію викладу багатьох подій [1, с. 340-344]; комуністичну партію (більшовиків) України було створено не у квітні 1918 р. (19-20 квітня у Таганрозі було проведено нараду партійних працівників, на якій обрали Оргбюро для скликання конференції більшовиків України), а установчий з'їзд відбувся 5-12 липня 1918 р. у Москві (тоді було створено КП(б)У, статус якої як складової (на правах обласної) організації, частини РКП(б) помилково тлумачать як об'єднання КП(б)У з РКП(б)) [1, с. 342]; Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на момент проголошення своєї декларації 29 листопада 1918 р.

очолював не Х. Раковський, як стверджується у книзі, а Г. Пятаков [1, с. 343]. Х. Раковського було призначено Главою Уряду 24 січня 1919 р.

Перелік помилок, невірних оцінок і тлумачень можна продовжити, однак важливіше те, що складні, суперечливі, неоднозначні процеси висвітлено досить необ'єктивно, тенденційно, у невідповідності з рівнем розробки відповідних проблем у сучасній українській історіографії, а зазначений підрозділ дисонує з іншими змістовними компонентами роботи. У сучасній російській історіографії є праці, набутки яких істотно переважають те, що репрезентувалося вище. Мова йде, зокрема, про монографії О.В. Шубіна 2013-2015 рр.: «Махно и его время. О Великой революции и Гражданской войне 1917-1920 гг. в России и на Украине», «Великая Российская революция: от Февраля к Октябрю 1917 года», його ж розділи у книзі «История Украины» (Спб., 2015).

Українсько-польські відносини [1, с. 415-428] (автор – Б. Мусял) доцільніше було б розглянути дещо вище, навіть перед аналізом політики Франції щодо України (хоча реалією залишається факт нетривалої окупації французами та їхніми союзниками деяких південних районів, а позиція щодо Директорії й білого руху значно вплинула на долю УНР). Ставлення Франції до українського регіону було зумовлене особливими розрахунками Парижа щодо ролі Варшави у регіоні, а вибір поведінки залежав від розвитку подій на польсько-українському фронті, де на першому місці для французів був польський інтерес. Мова навіть не йде про Велику Британію та США, опосередкованість політики яких щодо окупації України була ще більшою.

Однак зміст та сутність висновків значно залежали від принципів підходу до аналізованих процесів, глибини й сумлінності дослідницького аналізу історичного матеріалу. З цього погляду політичне лукавство є очевидним з таких слів: «на більшій частині польських і українських територій панувала Російська імперія»; «варто було сподіватися тісної співпраці між прихильниками з одного боку, польської, а з другого – української незалежності, а тому однією з мрій польської “іреденти” перед 1914 роком був спільний польсько-український похід на Київ» [1, с. 415]. Це пояснює позицію Ю. Пілсудського, який вважав Україну «природним союзником відродження Польщі у боротьбі з Росією» [1, с. 416].

Звісно, з такого погляду окупація Східної Галичини й Західної Волині – не проблема. Українці мали закрити на все очі, дякувати полякам за обіцянки визволити їх з російської неволі й «принагідно» реалізувати плани відродження «історичної», «дорозборової» Польщі, тобто у межах 1772 р., із включенням «польського Львова», «південно-східної Малопольщі» – до, не випадково згаданого, Києва. Українські історики у попередніх та сучасних публікаціях, принаймні у більшості з них [33], такий погляд не поділяють.

Усупереч статистиці (у Східній Галичині з 4,9 млн. мешканців 3,1 млн. становили українці, 1,1 млн. – поляки, 620 тис. – євреї), «польські політики в

Галичині готувалися до створення незалежної Польщі, до якої мали належати також Львів і Східна Галичина». Вони сприйняли Брестський мир, рішення про створення у перспективі «коронного краю» як «несправедливе і антипольське», що викликало польсько-український конфлікт, тобто війну проти ЗУНР, під час якої загинуло 15 тис. українських та 10 тис. польських вояків, не рахуючи мирного населення [1, с. 417-420].

У книзі політику Ю. Пілсудського щодо УНР розглянуто й оцінено однобічно, під кутом зору лише польського інтересу, що підтверджує кожен абзац, наприклад: «Після того, як польсько-українські суперечки владналися на користь Польщі, Пілсудський зробив ставку на незалежну Україну на чолі з Петлюрою. З польського погляду незалежна Україна, яка не піддає сумніві територіальні претензії Польщі у Східній Галичині й на Волині, була стратегічним союзником у протистоянні з комуністами, а також великоросійськими націоналістами» [1, с. 422].

Об'єктивно оцінюючи факти, згідно з якими С. Петлюра, його прибічники в УНР вважали союз з Польщею «останнім шансом» для збереження національної державності, автор відповідного розділу схильний виправдовувати політику Ю. Пілсудського, який спритно користувався зі скрути проводу УНР і його готовності йти на будь-які поступки. Між тим «українську карту» цинічно використовувала Друга Річ Посполита, коли йшлося про відносини з Червоною та Білою Росією. Підрозділ під назвою «“Київська операція”: спроби відновлення української державності» [1, с. 426–428] виглядає недостатньо вагомим – у ньому не поставлено нагальні проблеми, з приводу яких точиться напружена наукова дискусія. У деяких сучасних вітчизняних дослідженнях помітний «крен» у бік симпатій до політики Ю. Пілсудського та відходу від принципових, детермінованих справжнім українським інтересом позицій С. Петлюри [34].

Вельми насиченим аналітичною інформацією є підрозділ «Політика Франції щодо України в 1917-1924 рр.» (автор – Г. Ляйдінгер). Метаморфози дипломатії Франції органічно «вплетені» до канви геополітичних процесів і водночас вдало персоніфіковані [1, с. 369-370]. Вони достатньо кваліфіковано підводять до розуміння акції, промовисто-самокритично названої у документах «жалюгідною авантюрою», «південноросійською аферою», тобто воєнною інтервенцією до України.

Хоча в українській історіографії з часів публікацій у періодичній пресі, а також праць В. Винниченка, П. Христюка, І. Мазепи, А. Марголіна, О. Назарука, М. Маргулієса, і до нині зроблено чимало, у книзі є цікаві уточнення, що пояснюють справжній сенс переговорів з представниками французького командування в Одесі й Бірзулі, далекосяжних розрахунків посланців Директорії, згрупованих навколо С. Петлюри [35]. Українські автори ґрунтують свої висновки на усвідомленні спільної позиції Антанти щодо планів відродження «єдиної і неподільної Росії» та констатують дедалі зростаючі

апетити Ф. д'Ансельма та А. Фрейденберга. «Досягнутий “компроміс” був почасти схожий на самозречення українців: під тиском французів вони, попри спротив і застереження, погодилися не лише з тим, що верховне головнокомандування військами до кінця лютого 1919 р. перебуватиме в руках антантівських генералів, а залізниці і фінанси країни під іноземним контролем, а й з переформатуванням уряду, зокрема, з відставкою В. Винниченка, якого д'Ансельм вважав невинним лівим екстремістом.

Після того французькі офіцери в колонізаторській манері націлилися на встановлення протекторату без формальної на те згоди Директорії та незалежної України. План Фрейденберга об'єднати цю територію з більшою Росією на союзницьких засадах не зміг знайти прихильників серед оточення А. Денікіна» [1, с. 370-371].

Відповідно до вимог антантівських парламентаріїв, з початку було вирішено не надавати допомогу українській державності як такій за будь-яких умов (тому останні вимоги виростали до «захмарних» висот). Також розраховували не лише на підпорядкування А. Денікіну збройних сил УНР, а на об'єднання всієї небільшовицької Росії, у якій місця Україні – самостійній, автономній чи з будь-яким іншим статусом – бути не могло. Після з'ясування важливого елементу «плану Фрейденберга» (це підтверджено документальними архівними даними), який втаємничували від час переговорів, багато що стає зрозумілим.

На цьому тлі цікавими є ще два локальні елементи, на яких не загострено увагу у вітчизняних історичних працях: неприйняття англо-американськими партнерами переговорів французів з представниками С. Петлюри та наголошення на єврейському походженні А. Фрейденберга. Це змушує замислитися над тим, що у переговорах було використано обіцянку С. Петлюри побудувати в Україні першу національну масонську республіку [36]. Характерним для позиції Франції щодо України був «оборонний антибільшовизм» [1, с. 372-375], до чого змушувала погоджена з Великою Британією й США політична лінія.

На окрему увагу заслуговують важливі проблеми, пов'язані із з'ясуванням впливу на загальноєвропейську ситуацію та розвиток подій в Україні Великої Британії та США [1, с. 381-414] (автор – В. Дорнік), хоча й у вітчизняній історичній науці з'являються серйозні дослідження [37]. Також можна знайти змістовні моменти, які українська історіографія практично не досліджувала, зокрема відносини зі Швейцарією у 1918 р. [1, с. 429-440] (автори – В. Дорнік та П. Ліб).

Висновки, які роблять автори книги досить логічні, виважені й переконливі. Окупацію України Центральними державами вони оцінюють як «цілковитий провал» для суб'єктів акції [1, с. 453]. Для України вона була «міцними обіймами» «нових союзників» від яких важко було звільнитися (історик В. Чередниченко охарактеризував феномен влучним публіцистичним словосполученням «самостійність в німецькому ошийнику», що у чомусь

продовжує історіографічну традицію 20-х рр., коли вживали вираз «під німецькою п'ятою») [40]. Ситуацію, до якої потрапила Україна, пояснювало її стратегічне територіальне розташування та багаті економічні ресурси.

Відтворення подій у книзі виглядає реалістичним та аргументованим, особливо в аспектах, пов'язаних з економічною сферою життя. Загалом окупаційний період кваліфікують як «фазу принаймні відносного миру» [1, с. 256]. З такою оцінкою важко погодитися, як і з тим, що «на питання про те, як сприймало українське населення окупаційні війська в 1918 р., науковці досі не дали чіткої відповіді, а в радянській історіографії та архівній політиці це питання опинилось у тіні подій 1918 року... проте очевидно, що популярність Центральних держав до кінця їхнього перебування в Україні дедалі меншала» [1, с. 454-455].

У цьому контексті слід зазначити, що не лише у радянській історіографії, а починаючи з праць В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи і до публікацій сучасних істориків, домінуючим є висновок, що рішуче неприйняття австро-німецьких окупантів та підтримуваних ними режимів Центральної Ради й Гетьманату, призвело до повсюдних масових виступів населення, нових могутніх сплесків громадянської війни.

Відповідаючи на запитання, чому Україні у 1918 р. не вдалося вибороти й закріпити самостійність, автори колективної праці виділяють два моменти: «Україну в її прагненнях до своєї державності не підтримав ніхто з основних гравців світової спільноти» [1, с. 456-458] та «інший фактор, який стояв на заваді утвердженню самостійності України, мав внутрішньоукраїнський характер. Протягом усього цього періоду українці не змогли дійти внутрішнього консенсусу про те, на кого має орієнтуватися Україна і з якими партнерами співпрацювати в утвердженні своєї самостійності. Українська національна ідея майже не знаходила підтримки серед значною мірою неписьменного сільського населення: селяни хоч і розмовляли українською, але питаннями про те, на що має орієнтуватись держава і хто нею має керувати чи, наприклад, що визначає «українець», у селі ніхто не займався. Натомість міські еліти українського національного руху були розділені на проєвропейські та проросійські. Обидва напрями майже непримиренно протистояли один одному і до того ж не мали єдності у своєму середовищі. Насамперед у проєвропейському таборі не могли дійти спільної думки про те, на кого орієнтуватися, – на Варшаву, Берлін, Париж, Лондон чи Відень. Можливість якогось водночас і проєвропейського, і проросійського середнього шляху в майбутнє на той час іще не могла мати консенсусу» [1, с. 459].

На це звертають увагу історики України, хоча нерідко, применшуючи гостроту й вагу проблеми, відходячи від конкретної ситуації, легковажно заявляють, що лідери Української революції просто стомилися від вибору зовнішньополітичних орієнтацій: варто було пов'язувати свою долю з Антантою, а не з тим, хто програвав війну. Однак спочатку необхідно з'ясувати,

наскільки вільною була УНР у своєму виборі, чи могла вона вирватися з надзвичайно жорстких обставин, що вимагали рухатись у напрямку, детермінованому комплексом об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Сформульовані в книзі висновки загалом правильні, хоча надалі можуть бути конкретизованими, уточненими, урізноманітненими та поглибленими. Зокрема, йтиметься про надзвичайно складні процеси, що наповнювали соціальне життя. У 1918 р. відбулися кардинальні зміни у розвитку більшості політичних партій, передусім українських, що мало важливе значення для подальшої долі державності та майбутнього нації. Певним стимулом для нових розмірковувань, подальших наукових пошуків може стати документальне видання про добу Гетьманату, що побачило світ у кінці 2015 р. [40].

Поява книги «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки» – непересічне явище в історичній науці. Реагуючи на її зміст, висновки та оцінки, історики України можуть поєднати їх з власними набутками, врахувати позитиви, відхилити те, що з погляду серйозної наукової експертизи виявиться неприйнятним, додатково продумати аргументацію щодо сумнівних моментів та зосередитися на нагальних й перспективних питаннях.

Список використаних джерел і літератури

1. Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 512 с.
2. Dornik W. Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917-1922. – Graz: Leykam, 2011. – 544 s.
3. Солдатенко В.Ф. Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій // Український історичний журнал. – 2016. – № 6. – С. 151-174.
4. Солдатенко В.Ф. Україна 1918 року в транснаціональному контексті: історіографічний дискурс // Гілея. Науковий вісник. – 2017. – Вип. 117(2). – С. 7-20.
5. Попик С. Українці в Австрії, 1914-1918 рр.: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 236 с.; Історія України: Навч. посіб. / Заг. ред. В.А. Смолія. – 3-є вид., допов. й перероб. – К.: Альтернативи, 2002. – С. 197-209; Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / Заг. ред. А.І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – С. 214-265; Нариси історії Української революції 1917-1921 років. У 2 кн. / Заг. ред. В.А. Смолія. – Кн. 1. – К.: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2011. – С. 13-86; Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). – К.: Київський університет, 2011. – С. 7-172; Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У 2 кн. / Заг. ред. В.А. Смолія. – Кн. 1: Історичні нариси. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛЮ”», 2014. – 784 с.; Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів: 1917-1923 рр. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.; Литвин В.М. Історія України: підручник. – К.: Наукова думка, 2013. – 991 с.
6. Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.
7. Яремчук В.Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899-1918 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. –

- С. 355, 392, 404-405, 419; Кугутяк М. Українська націонал-демократія. 1918-1939 рр. – Т. 1. – К. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 65-69.
8. Рубач М.А. К истории украинской революции (Заметки и документы: декабрь). Глава III. Внешние политические факторы // Летопись революции. – 1926. – № 5(20). – С. 7-35.
 9. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920. – Т. 2. – Відень, 1921. – 204 с.; Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Т. 1. – Ужгород, 1932. – 450 с.; Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни (1914-1918 рр.). – Л., 1930. – 776 с.; Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин 9.II.1918-9.II.1928. Спомини та матеріали. – Львів-Київ, 1928.
 10. Никольников Г.А. Брестский мир и Украина. – К.: Наукова думка, 1981. – 173 с.; Симоненко Р. Брест. Двобій війни і миру. – К.: Політвидав України, 1988. – 278 с.; Держалок М. Берестейській мир і Україна // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 40-58; Солдатенко В. Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – Вип. II. – К., 2002. – С. 248-263; Михутина І. Український Брестський мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады. – Москва: Европа, 2007. – 288 с. (рецензії В. Солдатенка на монографію опубліковано в «Українському історичному журналі» (Київ, 2007. – № 4. – С. 203-206) та журналі «Отечественная история» (Москва, 2007. – № 6. – С. 187-189)); Дацків І. Брест 1918: європейський прорив України. – Тернопіль: Астон, 2008. – 553 с.
 11. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К. – Відень, 1920. – С. 564-565; Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Т. 1. – Ужгород, 1932. – С. 333; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920. – Т. 2. – Відень, 1921. – С. 139-141; Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 – марець 1919]). – Ч II – К. – Відень, 1920. – С. 208-209; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. III.
 12. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – Москва, 1936. – 205 с.; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – К., 1938. – 622 с.; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – Москва, 1942. – 240 с.
 13. Белан Ю.А. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1960. – 331 с.; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – Москва: Наука, 1966. – 454 с.; Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине. 1917-1920 гг. – Москва: Новый хронограф, 2012. – С. 111.
 14. Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – С. 19-20.
 15. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 462 с.
 16. К десятилетию интервенции. Сборник статей. – Москва-Ленинград, 1929. – 246 с.; Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. – 1932. – № 1-2; Німецько-австрійська інтервенція на Україні. – Т. 1. – Х., 1933; Склярєнко Є. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 284 с.; Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918-1920 рр.). – Л.: Видавництво Львівського університету, 1964. – 255 с.; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920 гг.). – М.: Наука, 1966. – 454 с.; Українська РСР в період громадянської війни, 1917-1920 рр.: У 3 т. – Т. 1. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Вітчизняна війна українського народу проти австро-німецьких окупантів (березень 1917 р. – листопад 1918 р.). – К.: Політвидав, 1967. – 422 с.

17. Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. – К., 1959. – 153 с.; Тичина В.Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – 284 с.; Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К.: Інститут історії України, 2008. – 209 с.
18. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4 т.: Т. II. Рік 1918. – К.: Світогляд, 2010. – С. 68, 136-141.
19. Україна: політична історія XX – початок XXI століття / Ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. Ред. кол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – С. 336-342.
20. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. 3. – Відень, 1921. – С. 127; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 112.
21. Первый съезд коммунистической партии большевиков Украины. 5-12 июля 1918 г. Протоколы. – К.: Политиздат Украины, 1991. – С. 40.
22. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4 т.: – Т. II. Рік 1918. – К.: Світогляд, 2010. – С. 245.
23. Деникин А.И. Очерки русской смуты: В 5 т. – Т. 2. – Париж, 1928. – С. 130.
24. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К.: ЗАТ «Ніч лава», 1997. – С. 70.
25. Історія українського селянства. Нариси в 2 т. / В.А. Смолій (відп.ред.). – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 527-621.
26. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. Збірник / Відп. ред. В.Ф. Верстюк. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – 320 с.; Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження). Збірка наукових праць // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 7. – 310 с.
27. Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття: міжнародна науково-теоретична конференція 20-21 листопада 2007 р. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2007. – 581 с.; Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. / Голова ред. кол. Литвин В.М. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.
28. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1954. – С. 72; Борисов В.И. Военный коммунизм: идеология и практика (о ходе проведения продовольственной политики в Украине). – Луганск, 1993. – С. 22; Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 168; Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання: (1917-1918 рр.). – К.: КНТЕУ, 2004. – 216 с.
29. Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 62-71.
30. Політична історія України. XX століття. У 6 т. / Голова ред. кол. І.Ф. Курас. – Т. 2. – К.: Генеза, 2003. – С. 258-271; Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 172-180; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4 т.: – Т. II. Рік 1918. – К.: Світогляд, 2010. – С. 238-241; Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине. 1917-1920 гг. – М.: Новый хронограф, 2012. – С. 219.
31. Борисов В.І., Чернобаев А.А. Хлеб, война, революция: продовольственная политика на юге России в период Первой мировой войны и революции (1914-1918 гг.). – Москва: АИА; Луганск: ЛСХИ, 1997. – С. 104-127; Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. У 2 т. / Відп. ред. В.А. Смолій. – Т. 2. – К.: Ніка-Центр, 2011. – С. 97-153; Лозовий В. Продовольче становище в Україні в період Гетьманату: політика влади і реакція

- селянства (1918 рік) // Студії з історії української революції 1917-1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В.Ф.Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 184-196; Солдатенко В.Ф. Чинник «українського хліба» в громадянській війні (1917-1920 рр.) // Український селянин. – 2014. – № 14. – С. 156-162.
32. Солдатенко В.Ф. Українська революція як суспільний феномен: пошук методологічних засад дослідження // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р.: (у 2-х частинах) / Відп. ред. В.А.Смолій. – Ч. I. – К.: Ін-т історії України, 1997. – С. 20-29; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – Кн. 1-2. – К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України». – Кн. 1. – 1997. – 416 с.; Кн. 2. – 1999. – 508 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: феномен і дослідники // Пам'ять століть. – 1999. – С. 157-160; Солдатенко В.Ф. Українська революція // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.Горбатенко. – К.: Генеза, 2004. – С. 677; Солдатенко В.Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917-1920 рр. // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 75-88; Солдатенко В.Ф. Феномен Української революції // Российская история (Москва). – 2009. – № 1. – С. 36-46; Солдатенко В.Ф. Украинская революция 1917-1920 гг. К выяснению контуров и параметров исторического феномена // Гілея. Науковий вісник. – 2009. – Вип. 18. – С. 4-20; Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917-1920 роки): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 565 с.
33. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Л.: Олір, 1995. – 38 с.; Симоненко Р.Г., Табачник Д.В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. ХІХ – початок ХХ ст. Нариси. – К.: Либідь, 2007. – 704 с.; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917-1923 рр. – К., 2008. – 544 с.; Устименко В. Польсько-українська конфронтація в часи ЗУНР // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Вип. 10. / Голов. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 230-252.
34. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. – Л.: Українські технології, 1997. – 67 с.; Литвин С.Х. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видво ім. О.Теліги, 2001. – 640 с.; Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. – К.: Знання України, 2007. – С. 148-163; Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 104-126.
35. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.; Городня Н.Д. Політика країн Антанти і США щодо державності України в 1917-1919 роках. Автореф. канд. іст. наук. – К., 1996. – 24 с.; Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією і УНР (грудень 1918 р. – квітень 1919 р.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 47-57; Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К.: Світогляд, 2007. – С. 241-301; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4 т. – Т. III. Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – С. 125.
36. Савченко В. Симон Петлюра. – Харьков: Фолио, 2004. – С. 244, 251; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. – Т. III. Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – С. 153-155.
37. Павлюк О.В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). – К.: Academia, 1996. – 187 с.
38. Под немецкой пятой (документы о Гетьманщине) // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 189-203.

39. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917-1918 рр. – К.: Політична думка, 1999. – 274 с.
40. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. / Відп. ред. В. Верстюк. – К.: Темпора, 2015. – Т. 1. – 790 с., Т. 2. – 412 с.

Солдатенко В.Ф. Сравнительная историографическая оценка международного положения Украины в период Гетьманата П. Скоропадского.

Противоречивым событиям 1918 г. в целом и отдельным его аспектам, в частности, посвящено очень много литературы с различными подходами, выводами и оценками. Среди новейших публикаций автор статьи предлагает ознакомиться с книгой «Украина между самоопределением и оккупацией: 1917-1922 годы». Представленное исследование оценивает политику, которая привела к кардинальным сдвигам в тогдашней Европе. В статье речь идет о чрезвычайно сложных процессах, которые наполняли международную жизнь в 1918 г., место и роль Украины в них. обстоятельный анализ проведен на основе архивных и других источников научных центров Австрии, Германии, Венгрии, Великобритании, Франции, Польши, Чехии, России и других стран. Появление книги стало незаурядным явлением в исторической науке. Реагируя на ее содержание, выводы и оценки, историки Украины могут совместить их с собственными достижениями, учесть позитивы, отклонить то, что с точки зрения серьезной экспертизы окажется неприемлемым, дополнительно продумать аргументацию относительно сомнительных моментов и сосредоточиться на неотложных и перспективных вопросах.

Ключевые слова: *Гетьманат, правительства Германии и Австро-Венгрии, Брестская конференция, оккупация, контрибуции, система заготовок, террор, повстанчество, дипломатия.*

Soldatenko V. Comparative Historiographic Assessment of the International Situation of Ukraine in the Period of P. Skoropadsky's Hetmanate.

Contradictory events in 1918 as a whole and its separate aspects, in particular, are devoted to a lot of literature with different approaches, conclusions and assessments. Among the newest publications, the author of the article proposes to familiarize with the book "Ukraine between self-determination and occupation: 1917-1922". The presented research evaluates the policy, which led to drastic changes in Europe at that time. The article deals with extremely complicated processes that filled international life in 1918, the place and role of Ukraine in them. A thorough analysis was based on archival and other sources of scientific centers in Austria, Germany, Hungary, Great Britain, France, Poland, the Czech Republic, Russia and other countries. The appearance of the book has become an unusual phenomenon in historical science. Responding to its content, conclusions and assessments, historians of Ukraine can combine them with their own achievements, take into account the positive ones, reject what, from the point of view of serious scientific expertise, will be inappropriate, further consider the argumentation of doubtful moments and focus on urgent and perspective issues.

Keywords: *Hetmanate, governments of Germany and Austria-Hungary, Brest conference, occupation, indemnities, procurement system, terror, rebellion, diplomacy.*

УДК 329.17

Tomasz Kamusella

BETWEEN CIVIC AND ETHNIC NATIONALISM

The article examines the emergence and use of the idea of dichotomy between civil and ethnic nationalism. Based on the following analysis, the suggestion is made that civilian nationalism also has an ethnic character. This leads to the conclusion that civilian nationalism should be considered as a subcategory of ethnic nationalism. This somewhat reduces the effectiveness of using dichotomy as a heuristic analysis tool, but one must take into account the inherent limitations. The rooted nature of civil dichotomy against ethnic nationalism is so strong today that it does not allow us to see the obvious. Under “obvious” it is meant the normative nature of both concepts. The fact that most researchers still consider ethnic nationalism “bad” and civilian “good” leads to a neglect of critical thinking, as the result of which, at best, we get a biased analysis. Quite often civilian nationalism is perceived as an indicator of democracy and stability, and ethnic nationalism is of conflict and chaos.

Keywords: *civic vs ethnic nationalism dichotomy, civic nationalism, discourse analysis, ethnic nationalism, typology of nationalisms.*

Analyzing Dogmas

The initially arcane subject of civic and ethnic nationalism, previously confined to professional scholars of nationalism, has become commonplace in everyday conversations on matters political [1, 2]. It is enough to open a newspaper or to listen to the news to hear the terms crop up in interviews and commentaries [3, 4, 5].

The dogma is that turning from ethnic toward civic nationalism as a state’s organizing and legitimizing principle is good: good for stability, good for the economy, and, above all, good for democracy. By the same token of this binary opposition, ethnic nationalism is seen as a (if not *the*) root cause of political instability, of wars, of faltering economies and of the generalized failure to achieve democracy in any particular polity.

As is generally the case with received knowledge, once a dogma has been propagated and internalized, people cease to question it. It is repeated time and again as a mantra, the articulation of which alone is supposed to change the reality at hand. But it is falling for the charm of puffs of hot air, which is all that spoken words amount to, ultimately. Yet formulas, no matter how often they may be evoked, are inert artifacts, incapable of changing anything by themselves. People, who alone can actualize such dogmas, formulas or tenets, are required to carry their purpose into effect.

The problem is that in order to realize a principle in practice, people must agree on what they understand by a given tenet. However, dogmas, by their very nature, are frequently opaque and difficult to analyze, due to their propensity for becoming “received knowledge”, which with time is seen as “real truth”, not requiring critical scrutiny. The widespread articulation of dogmas in public discourse makes them appear obvious, uncontested and explicit. As I attempt to show in this essay, there is much left unsaid on the opposition between civic and ethnic nationalism regarding its

origin, the underlying assumptions (or axioms) and the dynamics of the employment of this categorical opposition in 20th-century politics and intellectual discourse. This dichotomy has been usefully analyzed and criticized by many [6, 7, 8, 9, 10]. However, in contrast to these studies I focus on the ontological relation between civic and ethnic nationalism as concepts, and propose that the former may (or even should?) be seen as a subcategory of the latter.

In order to probe into the veritable dark matter (or tacit knowledge [11, p. 3-52]) of the dichotomy, it is necessary first to delve into the history of the idea and its (ab)uses.

Inventing the Dichotomy

The first classificatory intimation on the presumed dual nature of nationalism dates back to 1908, when the historian Friedrich Meinecke's (1862-1854) oft-reprinted study *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates* came off the press in the German Empire. (It was published in an English translation in 1970.) In this monograph he introduced the terms *Staatsnation* (state-nation) and *Kulturnation* (culture-nation), which he opposed to each other, thus creating a binary opposition between them, a dichotomy. These two notions and the dichotomy constructed from them are the intellectual instruments through which the intertwined concepts of civic and ethnic nationalism are still expressed in the German language, as attested by the Bohemian-West German sociologist Eugen Lemberg's (1903-1976) popular study *Nationalismus* [12, s. 16, 51, 88, 143, 299].

Drawing on Meinecke's dichotomy, the American-Jewish-Bohemian historian, now considered the "father of the study of nationalism", Hans Kohn (1891-1971), spoke of political and cultural nationalism [13, p. 111]. In his earlier books on nationalism in the Middle East and in the Soviet Union, he had suggested that nationalism in the West is somehow different from nationalism in the non-Western areas of the world [14, 15]. Thus Kohn wrote about "Western nationalism" and "nationalism outside the Western world" [13, p. 329-331, 352]. It was his student, the German-American historian Louis Snyder (1907-1993), who built on his teacher's insights and connected these two strands into a hard dichotomy of "Western nationalism" as opposed to "non-Western nationalism". He attributed features that today we label as "civic" to the former, and "ethnic" features to the latter. However, Snyder did not yet use the adjectives "civic" or "ethnic", when qualifying these two types of nationalism [16, p. 118-120].

In 1973 the British-Montenegrin political philosopher John Plamenatz (1912-1975) proposed that "Western nationalism" is liberal, inclusive and, thus, benign [17]. He opposed it to nasty, illiberal, dangerous (ethnic) "Eastern nationalism", which he identified with the nationalisms of the Balkan nation-states. In this, Plamenatz added a clear ethical/normative dimension to the coalescing dichotomy between civic and ethnic nationalism, which was largely implicit in Kohn's and Snyder's works. In the 1980s the concept was already "in the air" of Western intellectual discourse, before Snyder ironed it out in the detailed enumeration of the diametrically opposed

(according to him) features of “good Western nationalism” and “bad Eastern nationalism” [18, p. 173].

Although Kohn did not employ the adjectives “civic” and “ethnic” to qualify the two kinds of nationalism, the latter had already been used in 1950 to brand “Eastern nationalism” by the Austro-American historian of the Habsburg monarchy Robert A. Kann (1906-1981) [19, p. 10]. The coinage “civic nationalism” gained currency much later, in the 1970s and 1980s. One of its first users was Snyder [20, p. xiii], who nevertheless failed to pair it with “ethnic nationalism”, though the latter collocation did occur elsewhere in the same volume [20, p. 107]. This pairing was achieved by the British-German-Austrian historian Eric J. Hobsbawm (1917-2012) in his renowned work on nationalism *Nations and Nationalism since 1780* [21]. In that book he spoke about “political nationalism” [21, p. 45] and “ethnic nationalism” [21, p. 63], clearly linking them to Meinecke’s German-language opposition between the political and the cultural. Furthermore, in the case of political nationalism, Hobsbawm characterized it as having a “civic-national dimension” [21, p. 45] paving the way for the replacement of “political” with “civic” in the collocation “political nationalism”.

In the 1990s the reassertion of the “national” over the non-national “socialist” or “internationalist” was dramatically illustrated by the disappearance of the Soviet bloc and the dramatic breakups of the Soviet Union, Czechoslovakia and Yugoslavia into successor states, invariably of an ethnonational character. These events gave much currency to the dichotomy between civic and ethnic nationalism, making it appear to be the most apt description and categorization of all nationalisms across the globe [22, 23, 24].

The (West) German political philosopher Jürgen Habermas (1929-), reacting to the same events, reinforced this line of thinking, by introducing the concept of civic nationalism to German discourse in the concept of *Verfassungspatriotismus* (“constitutional patriotism”), as opposed to the political forces then at work in Europe’s newly postcommunist states [25]. These forces were identified as *Ethnonationalismus* (“ethnonationalism”) by the Swiss historian Urs Altermatt (1942-) in his heartfelt treatise written in reaction to the shock of the post-Yugoslav wars [26].

Thus, the dogma was born.

Colonizing the Mind

The divide between civic and ethnic nationalism is so deep because influential scholars and intellectuals employing these categories for research have made it so. In turn, the public interested in the issues adopted this distinction, as shaped by the literati, together with its binary opposition between the two ideal (idealized?) kinds of nationalism, posited as two starkly opposed poles which were sometimes ethically or morally colored. In accordance with this line of thinking, a nation-state can be categorized as “civic” or “ethnic”, without much – if any – middle ground between the two types being conceded. When this or that categorization of social reality

becomes popular and is adopted by scholars and public opinion, people – willy-nilly – begin to perceive reality through its lens. But each lens, while improving the visibility of a place or object from a specific angle, also limits and distorts the field of vision, in its own unique manner. Obviously, this insight originated in the uncertainty principle in the field of quantum physics [27].

The act of observing, interpreting and analyzing the social and the political spheres through the instrument of a pet categorization, necessarily changes and transforms social reality in agreement with categories employed by the perceiver. It becomes, to a degree, a self-fulfilling prophecy. This is especially so when the intellectual elite and the mass media employ a given categorization as a matter of course. Such a stamp of approval makes it part and parcel of everyday discourse on political, economic and social issues. Not surprisingly, the received categories of thinking cease to be awkward or novel, as they would have been only a short time prior to their elevation to the rank of the conventional wisdom. Thus they become internalized by the population at large. In the process these categories become transparent, as their users do not consciously notice them any longer, when speaking and commenting on social reality [28, p. 160-183; 218-245].

In the same manner, when people talk, they rarely think about the history of concepts or the etymological origins of words and phrases, let alone about syntax, phonemes or word formation. For language to work as the medium of communication, one must use it without thinking about it. Automatism kicks in. The same is true, for instance, of walking. In order to be able to walk, one needs simply to walk, rather than ponder how the legs, feet and joints must be moved in conjunction with one another and, simultaneously, the balance of the body maintained to make the very act of walking possible. Being self-conscious about walking might stop one in one's tracks and perhaps send one tumbling down to the ground.

Obviously, introspection comes more easily in the case of discourse, but still it is a minority pursuit. Thinking about thinking, meta-thinking, appeals only to a few, mostly philosophers. It deprives discourse of its socially-induced spontaneity and vibrancy, stemming the fertile and reciprocal flow of views and ideas among discussants to a sparse trickle of words commenting on the choice and employment of words commonly used for arguing about an element of social or material reality. Public opinion as created and fed by the mass media thrives thanks to this lack of self-reflexivity. Newspapers and television channels that aspire to the inclusion of the “esoteric” dimension in their reporting invariably lose the interest of the mass reader and viewer and become elite or specialized purveyors of information (provided they can survive such financially near-suicidal tactics).

Why condemn yourself to this ascetic diet? Well, thinking in terms of the ethically colored opposition between civic and ethnic nationalism lets the wielders of this categorization group nation-states into “better ones” and “worse ones”. The primary coiners and wielders of this categorization were scholars from ‘the West,’ meaning Western Europe (or actually, Britain and France) and North America (that is, Canada

and the United States), who, of course, included their own nation-states in the set of “good” civic national polities [29].

Next, they turned their gaze eastward, where the two World Wars and the two totalitarianisms of national socialism and communism wreaked havoc. Prior to 1989, this “distasteful” part of Europe (or rather of Eurasia) was near-hermetically sealed by the Iron Curtain, and thus “safely” isolated from “good” Europe. The Western perceivers located the imagined bad other, or “ethnic” nation-states, in this no-go zone [23]. Isolation came in handy for securing the success of this attribution, as hardly anyone from across the barrier would answer back, or was even in a position to do so.

The echo of weak dissenting voices from the other side could not make a dent in the West’s dogmatic perception of the world. Complacency set in. Another received concept was born. The end of communism followed by the successive breakups of the Soviet Union, Yugoslavia and Czechoslovakia seemed to reconfirm the assigning of nation-states into civic and ethnic categories [30]. Scholars from postcommunist states faced with the breakups and/or economic collapses of their own polities, tended to adopt this Western diagnosis, and sought to advocate the replacement of the ethnic with the civic in the case of their home states’ respective nationalisms [31]. Dissenting voices were few and far between, and they failed to make their message widely heard. For instance, the Polish historian Marek Waldenberg’s (1926-) harsh criticism of the West’s complicity in destroying Yugoslavia went largely unnoticed [32].

Western concepts developed to think about the West’s other(s) were cast in the role of seemingly objective categories of analysis to be applied worldwide in what was tantamount to intellectual imperialism. It is – as the Palestinian-American thinker Edward Said (1935-2003) proposed – a case of orientalism, or the West’s “easternization of the East”. Using it, the image of the East – or even more broadly – the “Rest” can be made to coincide with the West’s stereotypical or mythologized picture of this area of the globe [33]. Not that a reversal of this process – occidentalism – is impossible, but its influence on the global discourse was rather negligible until the beginning of the 21st century [34]. The Francophone writer from Djibouti, Abdourahman Waberi (1965-) has imagined a fictional marginalization of Europe vis-à-vis a burgeoning Africa [35], but this has not been seen as anything more than an intellectual game. However things may change. Wasn’t Europe once the poor relation of the Caliphate or of China?

Going Dutch

The internalization of the opposition of civic vs ethnic nationalism (especially, in the West) often showed in the popular parlance that confined the very existence of nationalism to the “Rest”. In contrast, in the West, the supposed realm of democracy, rationality and objectivism, there was no nationalism. Individualism was to prevail over group thinking and acting, and over collectivism. Famously, in 1987 the British Prime Minister Margaret Thatcher pronounced that “There is no such thing as

society” [36]. But in 1995 the British social psychologist Michael Billig (1947-) “rediscovered” nationalism in the West by analyzing its workings at the “banal” level of everyday rituals of which little notice is taken, consigning it to intellectual and social invisibility [37].

A similar rhetorical disappearing act was applied to “bad ethnic nationalism” in Central and Eastern Europe. Intellectuals and politicians in the region’s ethnolinguistic nation-states propose that their respective polities’ nationalisms cannot be seen as anything else but “patriotism”, which by default is “good”. And they tend to brand the neighboring states’ patriotisms with the pejorative label of “nationalism”. In the Czech, Hungarian, Polish or Russian languages, “nationalism” is not one concept among others. It is invariably negatively colored and opposed to the positively colored term “patriotism”. In the area’s languages there is no neutral term to speak about the ideology of nationalism, no middle ground: in Vladimir Lenin’s revolutionary quip, “he who is not with us is against us” [38, p. 703].

This Central and Eastern European pair of oppositions, nationalism vs patriotism, seems to be a close counterpart of the West’s claim of “no nationalism” at home vs “nationalism” everywhere else, or in the Rest. Both pairs of oppositions seem to cover the same semantic fields as those marked by the conceptual tension between civic and ethnic nationalism.

And again, the story looks different when the perceiver changes and the probing eye falls on a different part of the world. During the Cold War, both the gaze cast by the West and that cast by the Eastern (Soviet) bloc in the direction of the world’s other areas, grouped into the now half-forgotten category of the “Third World” [39], tended to deny that there was any nationalism there. Nationalism could exist only in the “developed world”, equated with the West and the East, or the “First and Second Worlds”, even if those two happened to be at loggerheads. Decolonization and the Cold War division of the world created a plethora of new polities, which did not belong either to the West or to the East. They were consigned to the novel geopolitical space of the “developing world”. The developed world openly or tacitly denied to the developing states the status of genuine nation-states, though the postcolonial polities themselves emulated the model of the nation-state as practiced either in the East or the West. Hans Kohn’s thesis on the globalization of nationalism, or the new global era of sameness in the political organization of the world as heralded by decolonization, fell on deaf ears [40].

The predictable rise of counter-national movements within and across the borders in former colonies that had been hastily bundled out of the Western empires into unprepared independence was branded by outside – that is, Western or Eastern – commentators as “tribalism” in Africa [41] and “communalism” in Asia [42]. These forces were presented as endangering the “national integration” of the postcolonial polities [43]. And again, the semantic fields of “national integration”, on the one hand, and of “tribalism” and “communalism”, on the other, appear to correspond closely to those of civic and ethnic nationalism, respectively.

Today's discourse on nationalism	Civic nationalism	Ethnic nationalism
German-language discourse on nationalism	State nationalism	Cultural nationalism
New German-language discourse on nationalism	Constitutional patriotism	Ethnonationalism
Discourse on nationalism in the West	Absence of nationalism	Nationalism
New discourse on nationalism in the West	? (Old nationalism?)	Neonationalism (new nationalism)
Discourse on nationalism in the East	Patriotism	Nationalism
Initial Western/Eastern discourse on nationalism in the Third World	Nationalism	Absence of nationalism
Western/Eastern discourse on nationalism in the Third World	National integration	Communalism/Tribalism
Socialist/Soviet non-national discourse on nationalism	Socialist (internationalist) nationalism	Capitalist (bourgeois) nationalism

When (regional or sub-state) national movements appear within the West's nation-states, they are brushed aside with a euphemism. The interesting case in point is that of the United Kingdom's Northern Ireland where the civil war of 1969-1998 became known as "the Troubles", and the warring parties were said to be engaged in "communal violence" [44, p. 32]. It was as if the term "communalism", borrowed from post-Partition India, was better suited to disguise the unbecoming "ethnic" nature of events that by definition had no right to occur in the West. They were, after all, "typical of the East". The Scottish-British political scientist Tom Nairn's (1932-) assertion that ethnic nationalisms are at work in the United Kingdom took more than three decades to sink in [45].

A Heuristic Instrument of Analysis

In Nairn's book these nationalisms were additionally qualified as "neonationalisms". Nowadays the term "neonationalism" or "new nationalism" [23] seems to pose the use of ethnicity in the West for nation-building ends as a novel phenomenon, perhaps, an "import from the East". This is not far from the traditional denial of (ethnic) nationalism in the West, though some scholars began to speak of neonationalisms as a worldwide phenomenon [46].

It does not seem practical to postulate doing away with the use of the civic vs ethnic nationalism distinction, whatever its faults. Simply put, the faults should be

borne in mind, like those of all human concepts. Language is not a map of reality but a kit of conceptual tools to probe into it. Furthermore, the number of these tools is limited by the retrieval capacity of the human mind, whereas their kinds are decided by human needs and priorities that constantly change. Specific tools are devised to meet these changing priorities.

In Western thought, the tradition of analyzing reality in terms of binary oppositions has been long established, and will not disappear overnight. And even when it is replaced by a different manner of conceptualization in the future, the new way of thinking will be beset by other (as yet unknown) problems and inherent limitations. These deficiencies, too, will be caused by the limited nature of human language and mind.

In 1981, two Czech scholars Jaroslav Krejčí (1916-2014) and Vítězslav Velínský in their English-language work *Ethnic and Political Nations in Europe* valiantly scaled the intellectual barrier reinforced by the Iron Curtain in thinking about nationalism in the West and the East. They convincingly showed that “political” (that is, civic) elements are present in ethnic nationalisms, and that, vice versa, ethnic elements are present in civic nationalisms; the actual mixture of these elements varied from case to case [47].

Hence, when employing the terms civic and ethnic nationalism in an analysis, it may be more advisable and practical to see them as a continuum of variously combined ethno-civic scenarios extending between the ideal (and thus never attained) poles of “pure” civic and ethnic nationalism. In the analyzed case of a given nationalism, the civic element may prevail over the ethnic or the other way round. Moreover, the prevalence of one over the other may change markedly over time. But, taken in the round, it is unrealistic to expect a nationalism to be exclusively civic, or to be ethnic through and through.

Looking Askance: Can Civic Nationalism Be Ethnic?

Providers and guarantors of citizenship – ergo, the basis of civic nationalism – are states. All the extant states today are nation-states, due to the unprecedented globalization of nationalism as the sole ideology of statehood legitimization. The 1991 disappearance of the late twentieth-century world’s only important non-national polity, the Soviet Union, sundered into successor nation-states, thus completed the globalization of nationalism. It became the single universally accepted “infrastructural” ideology of statehood construction, legitimization and maintenance across the entire globe. It is equally aspired to and practised by states as diverse as Britain, China, Ecuador, Montenegro, Iran, Papua New Guinea, or Qatar.

It appears logical then that in the case of non-state nationalisms that cannot furnish members of their nations with citizenship, such nationalisms can – or even *must* – be classified as ethnic. But non-state national movements, when successful, thus gain polities for their nations, or at least, autonomous regions within already existing states. It is their ultimate goal. The foundational tenet of nationalism being that each human group recognized as a nation enjoys the inalienable right to its own nation-

state, it writes the desire for statehood into the core of this ideology. It was recognized as such after World War I by the worldwide acceptance of “national self-determination” as one of the most important principles of international law.

Nationalism, in its essence, is about state-building and statehood legitimization, *not* about constructing a people and winning recognition for it as a nation. It is an intermediary stage. Obviously, some national movements never leave this anteroom to statehood, because, as research shows, there are always more national movements and nations aspiring to statehood than politics or uncontested territory available for realizing their political dreams. Likewise, there are more human groups that potentially could become nations or declare themselves as such than actually set out on this path of nation-building. This statehood desire written into nationalism ensures an element of civic-ness in stateless nationalisms. Tellingly, in the 19th century, ideologues of the then stateless Czech national movement qualified their nationalism with the adjective *státoprávní* (“state-cum-legal”) [48, s. 30, 108]. Similarly, their Polish counterparts called their stateless nationalism *państwowo-historyczny* (“state-cum-historic”) [49, s. 210], while Croatian parties employed the terms *državno pravo* (“state law/right”) and *povijesno pravo* (“historic law/right”) to the same effect [50; 51, s. 366].

Furthermore, though politically and ideologically useful, the distinction between civic and ethnic nationalism appears misleading [6, p. 24-28]. As remarked above, “civic-ness” has its roots in the institution of citizenship. What about ethnicity? This concept denotes the use of different elements of culture and their varying configurations for human group building and the maintenance of difference (“ethnic boundaries”) between such groups [52]. This process of group construction requires that (at least at a notional level) all the members of a given “group under construction” adopt and practice all their lives the group’s specific “cultural fingerprint”. It becomes one’s identity, and simultaneously binds one with others into this very group.

The larger a group, the less onerous and complicated its cultural common denominator must be, in order to prevent its fissuring into smaller groups. Time and again language has proved quite successful in this role, because apart from being the badge of difference, it is simultaneously the basic and most prevalent medium of communication among humans. This tie binds surprisingly tightly, but not absolutely, as amply proved by the existence of plurilingual nations (for instance, the quadrilingual Swiss or the trilingual Luxembourgers) or of different nations speaking the same languages, for instance, the Austrians and the Germans speaking German, or the Australians and the Canadians speaking English.

Religion may function similarly to language by creating a community of shared values and customs. A given set of such transcendently justified values explains, perpetuates and legitimizes the group’s way of life, be it the Buddhist Thais, the Catholic Mexicans, the Muslim Malays, or the atheist (indifferent to any religion) Czechs. It does not, however, preclude the possibility of polyreligious groups, like

those of the Catholic-Protestant Germans, the Muslim-Orthodox Kazakhstanis, or the majority of the simultaneously Shinto and Buddhist individuals in Japan.

A hearty dose of good luck combined with their specific system of writing allowed the Chinese to preserve their unity as a group for an exceptionally long time. The world's longest continuous dual tradition of statehood and literacy, spanning more than three millennia, has undeniably worked strongly in favor of the centripetal forces holding society and state together [53]. In 2002 the Russian Duma took their cue – perhaps – from this, by forbidding the use of any script other than Cyrillic for writing and publishing in the languages native to the territory of the Russian Federation [54, p. 132-133].

The narcissism of small differences is difficult to oppose and overcome. When a sizeable subset of persons, usually concentrated in a specific region within a polity or on a territory compactly inhabited by an ethnic group, begin to see themselves as different from the rest, and the view persists for a couple of generations, then a new group tends to coalesce. Scholars, especially from the Soviet Union, came to refer to the process as “ethnogenesis” (from the Greek for “the birth of a human/ethnic group”) [55, 56, 57].

The usual response to this tendency is to settle for a lower (or different) common denominator, agreed upon and acceptable to all the interested parties, in order to preserve the continued undivided existence of a group. The Swiss nation has been a successful instance of this process, the common denominator ensuring in their case the prevalence of the centripetal pull preserving the existing state against the centrifugal forces of the linguistic diversity (four official languages) and of Switzerland's traditional duo-confessionalism (Catholicism and Protestantism). Great Britain faced a similar prospect of breakup due to religious and ethnolinguistic differences, made palpable by the long good-bye (1922-1949) in the course of which southern Ireland became the independent Republic of Ireland; the United Kingdom embarked on successive rounds of “devolution” or quasi-federalization, and reluctant asymmetric federalization [45]. However, after the close 2014 independence referendum in Scotland, it remains to be seen whether the union will survive another referendum of this kind, the possibility of which looms on the horizon following the Brexit vote in 2016. The Scots voted to remain in the European Union, while the English, North Irish and Welsh to leave. In this process United Kingdom's state-wide British national identity seems to have disappeared for good.

The common denominator that binds together the Swiss, the British or, especially, the “American” nation of the United States is citizenship (widely known in Britain until recently as being a royal “subject”). This institution invented in Greek city-states [58], and gradually adopted across the length and breadth of the Roman Empire [59, p. 6-40], has been responsible for a lot of political heavy lifting across the modern world from the mid-20th century to this day. It is the most widespread common denominator of group-formation, legitimization and maintenance within the

extant nation-states nowadays. Apart from Central and Eastern Europe and some areas in Asia, citizenship dominates in this role on all the other continents.

But living together for a few generations under the roof of the same polity spawns customs, rules (formal and informal), and a shared vision of national history, among other things held in common. These elements amount to a common pattern of culture. This civic-generated pattern is not much different from the ethnic ones other human groups have arrived at through, for example, shared language and religion, before gaining their own nation-states. Hence, the nationalisms of Argentina, Nigeria or the United States may be as ethnic as those of Japan, Poland or Turkmenistan [60; 61, s. 300; 62]. And by the same token, the nationalisms of the latter group of polities, popularly seen as exemplars of undiluted ethnicity, may in practice be as “civic” as the national ideologies of the former group of states, which are generally applauded for being paragons of civic-ness.

It is all a matter of degree, spread along the civic-ethnic continuum. Or is it? Why oppose citizenship to ethnicity at all? If ethnicity is a pattern of culture, a *bricolage* of elements thought up and produced by humans, and adopted by them as the basis of their group identity, why see citizenship as somehow fundamentally different from ethnicity? Citizenship is also part of culture. The concept and its practices emerged in a specific place at a specific time. Before the 19th century, the institution of citizenship seems to have been confined to Europe. Subsequently, its spread across the world was channeled through the conduit of the European powers’ colonial empires [63, p. 278]. So citizenship is as much a sign of the increasingly globalized Westernization of the world as is the parallel spread of nationalism.

From the global perspective, nationalists found citizenship to be a useful, arguably the most useful, common denominator for building their nations and nation-states. This was so during the first half of the 19th century in the Americas, and beginning in the mid-20th century everywhere else, apart from Central and Eastern Europe and some areas of Asia. As a product of human culture, citizenship is not then radically different from language, religion, the idea of history, a set of symbols, ceremonies, or a way of life. All of these phenomena are products of culture, invented and practiced by humans.

Hence, on the plane of conceptual analysis not subjected to any political needs, I propose that citizenship is as much ethnic as all the other products of culture when employed for group building, legitimization and maintenance. Does this conclusion obliterate the dichotomy between civic and ethnic nationalism? Strictly and logically speaking, yes, it does. But on the pragmatic plane, because it has become such an ingrained element of political discourse and the meta-discourse on the political and the social in today’s world, it should rather be retained.

Humans cannot think without words and concepts, however fallible and inexact these may be. Many of these concepts and words can be readily debunked in a manner similar to that which I employed for the analysis of the “civic vs ethnic nationalism” dichotomy in this article. However, striking such concepts or words out

of dictionaries and from discourse would not do much good, especially if there are no better alternatives available to fall back on. The very discourse hinges on these concepts and words; without them there cannot be anything else but utter silence on these topics. In any case, denying the use of words and concepts to a population at large by official *fiat* is very difficult, if not impossible. For a measure of success in such an onerous exercise of socio-intellectual engineering, one would need the indispensable tool of a totalitarian system, which – fortunately for the population at large – is extremely costly and devilishly difficult to muster for a prolonged period of time.

It is more practical to propose that scholars using the terms civic and ethnic nationalism for their research could make sure not to take them for granted, and that they should be aware that the concepts analyze a subject matter as much as they co-shape it, alongside the very analysis. This approach can help prevent succumbing to the allure of received knowledge, as presented by the seemingly obvious meaning and character of both the concepts and of the dynamics of the semantic and discourse relationship between them.

And indeed, what is the relationship between civic and ethnic nationalism if we accept that civic nationalism is ethnic, too? In this line of thinking, civic nationalism is a subcategory of ethnic nationalism. In analytical value and usefulness, it is on a par with other similar categories, such as linguistic or religious nationalism. In essence, each nationalism appears to be ethnic. Nationalism itself is an ethnic phenomenon, a product of human culture, *not* of nature.

Postscriptum

Rereading this article for publication in summer 2017, I could not help a feeling that the above conclusion leaves the reader somewhat short-changed. Indeed, humans are unable to think beyond or outwith language. It is a truism. And, yes, in strict sociocultural and semantic analysis civic nationalism is ethnic in its character, as well. Categorizations of concepts are as invented as concepts, words and languages themselves. It is humans who decide what is logical or not, and which term is broader or narrower, higher or lower. So what? Is this insight about civic nationalism being a subcategory of ethnic nationalism of any significance for social scientists or politicians?

The ingrained nature of the civic vs ethnic nationalism dichotomy is so strong nowadays that it prevents us from seeing the obvious. By “the obvious” I mean the value-laden normative character of both concepts. The fact that most commentators still see ethnic nationalism as “bad” and its civic counterpart as inherently “good” puts critical thinking on autopilot, resulting in faulty or, at best, lazy analyses. For instance, quite often civic nationalism is seen as a good predictor of democracy and stability, while ethnic nationalism of conflict and volatility.

But if civic nationalism is a sure sign of democracy and good governance, why is it so that Belarus happens to be a dictatorship? One can say that this nation-state is ethnic, not civic, but the rapid 1990s withering of the Belarusian language and culture

in the role of the carriers of Belarusianness, left Belarusian citizenship largely alone to shoulder this responsibility. Well, Nigeria or Mexico are indubitably civic nation-states but are not known as paragons of democracy. On the other hand, such through and through ethnic nation-states as Sweden or the Czech Republic excel at democracy and governance.

The British-Polish sociologist and philosopher, Zygmunt Bauman (1925-2017), famously intuited that genocide is a clear sign of modernity [64]. That modernity enables it and maybe even makes periodic outbreaks of genocide-scale violence inevitable. The two arguably most horrific instances of genocide during the second half of the 20th century took place in Cambodia in 1975-1979 and in Rwanda in 1994. The former is an ethnic nation-state for the nation of Khmer-speakers. On the contrary, Rwanda is a postcolonial civic nation-state built for the civic nation of Rwandans, despite the fact that from the ethnic perspective they may be identified as Hutu, Tutsi or Twa.

At present the world's two largest ("most successful") economies are housed in the civic national polity of the United States and in the ethnic nation-state of China. On the other hand, during the last two decades the economic situation of the population and the state has been dismal in the Democratic Republic of Congo, and rather poor in the postcommunist Russian Federation. The latter polity is increasingly remodelled as an ethnic nation-state, while the former is a self-declared civic polity. Hence, the state of economy is not correlated with the dichotomy between ethnic and civic nationalism, either.

Unlike once proposed and often still maintained, civic-ness and ethnicity do not seem to predict whether a state tends toward either democracy or dictatorship, stability or mass violence, economic prosperity or collapse. It is the main methodological message of this article. Stability, prosperity and democracy are dependent on a wider array of factors than the over-simplistic dichotomy of ethnic and civic nationalism alone, while contingency (a polite term for human folly) is a great leveler, always in the offing to nullify any regularity that a scholar may discover. Researchers in the field of the social sciences should bear in mind that a given set of factors that produced a desirable outcome in a polity at a given time, may not produce the same desirable outcome elsewhere or in a different period.

What the social sciences can provide by the way of prediction is limited to short-term localized tendencies. It is so because there are no ironclad laws of history or sociology.

References

1. Civic vs. Ethnic Nationalism. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.debate.org/forums/Politics/topic/2186/
2. Smith D. Ignatieff's World: A Liberal Leader for the 21st Century? – Toronto ONT: James Lorimer & Company Ltd, 2006. – 168 p.
3. Luckhurst T. A Fight for Scotland's Future // The Guardian. – 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2008/sep/15/scotland.labour?](http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2008/sep/15/scotland.labour?INTCMP=SRCH)INTCMP=SRCH

4. Hensman S. Telling the Truth about War // *The Guardian*. – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/belief/2009/jan/19/war-srilanka-israel-journalism?INTCMP=SRCH>
5. Mencwel A. Inny patriotyzm Ivana Czolowicia // *Gazeta Wyborcza*. – 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wyborcza.pl/1,86741,7939730,Inny_patriotyzm_Ivana_Czolowicia.html
6. Kuzio T. The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn's Framework for Understanding Nationalism // *Ethnic and Racial Studies*. – 2002. – Vol. 25. – No. 1. – P. 20-39.
7. Nikolas M.M. False Opposites in Nationalism: An Examination of the Dichotomy of Civic Nationalism and Ethnic Nationalism in Modern Europe. – Melbourne: Monash University, 1999. – (MA Thesis).
8. Pianko N. Did Kohn Believe in the “Kohn Dichotomy”? Reconsidering Kohn's Journey from The Political Idea of Judaism to the Idea of Nationalism // *Leo Baeck Institute Yearbook*. – 2010. – Vol. 55 – P. 295-311.
9. Shevel O. The Post-Communist Diaspora Laws: Beyond the “Good Civic vs. Bad Ethnic” Nationalism Dichotomy // *East European Politics and Societies*. – 2010. – Vol. 24. – No. 1. – P. 159-187.
10. Shulman S. Challenging the Civic/Ethnic and West/East Dichotomies in the Study of Nationalism // *Comparative Political Studies*. – 2002. – Vol. 35. – No. 5. – P. 554-585.
11. Polanyi M. *The Tacit Dimension*. – Chicago and London: the University of Chicago Press, 2009. – 128 p.
12. Lemberg E. *Nationalismus*, 2 vols. – Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1964.
13. Kohn H. *The Idea of Nationalism: A Study of Its Origins and Background*. – New York: Macmillan, 1944. – 735 p.
14. Kohn H. *A History of Nationalism in the East*. – New York: Brace and Company, 1929. – 476 p.
15. Kohn H. *Nationalism in the Soviet Union*. – London: George Routledge & Son, 1933.
16. Snyder L. *The Meaning of Nationalism*. – New York: Greenwood Press, 1968. – 208 p.
17. Plamenatz J. Two Types of Nationalism // *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea* / Ed. by E. Kamenka. – Canberra: Australian National University Press, 1973. – P. 22-37.
18. Snyder L. *Encyclopedia of Nationalism*. – New York: Paragon House, 1990. – 445 p.
19. Kann R.A. *The Multinational Empire: Nationalism and the National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918*. – New York: Columbia University Press, 1950.
20. Snyder L. *The New Nationalism*. – NY: Routledge, 2003. – 410 p.
21. Hobsbawm E.J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 211 p.
22. Brown F.J. *Hopes and Shadows: Eastern Europe after Communism*. – Durham NC: Duke University Press, 1994. – 384 p.
23. Ignatieff M. *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 1995. – 276 p.
24. Schöpflin G. Nationalism and Ethnicity in Europe. East and West // *Nationalism and the Nationalities in the New Europe* / Ed. by C.A. Kupcham. – Ithaca NY: Cornell University Press, 1995. – P. 37-65.
25. Habermas J. Staatsbürgerschaft und nationale Identität. Überlegungen zur europäischen Zukunft. – St. Gallen: Erker, 1991. – 36 s.
26. Altermatt U. Das Fanal von Sarajevo. Ethnonationalismus in Europa. – Paderborn: Schöningh, 1996. – 288 s.
27. Heisenberg W. Über den anschaulichen Inhalt der quantentheoretischen Kinematik und Mechanik // *Zeitschrift für Physik*. – 1927. – Vol. 43. – Nos. 3-4. – S. 172-198.
28. Burke P. *A Social History of Knowledge*. – Cambridge: Polity, 2000. – 268 p.

29. Pickus N. True Faith and Allegiance: Immigration and American Civic Nationalism. – Princeton NJ: Princeton University Press, 2009. – 274 p.
30. Kaplan R. Balkan Ghosts: A Journey Through History. – New York: St Martin's Press, 1993. – 307 p.
31. Čolović I. Bałkany – terror kultury. – Wołowiec: Czarne, 2007. – 176 s.
32. Waldenberg M. Rozbicie Jugosławii. Od separacji Słowenii do wojny kosowskiej. – Warsaw: Scholar, 2003. – 463 s.
33. Said E. Orientalism. – New York: Pantheon Books, 1978. – 368 p.
34. Buruma I., Margalit A. Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies. – New York: Penguin, 2005. – 176 p.
35. Waberi A.A. In the United States of Africa. – Lincoln NE: Bison Books, University Press of Nebraska, 2009. – 134 p.
36. Epitaph for the Eighties? "There is no such thing as society" // The Sunday Times. – 1987. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://briandeer.com/social/thatcher-society.htm>.
37. Billig M. Banal Nationalism. – London: Sage, 1995. – 208 p.
38. Fischer L. The Life of Lenin. – New York: Harper & Row, 1964. – 707 p.
39. Naipaul S. The Illusion of the Third World // An Unfinished Journey. – Oxford and Santa Barbara CA: Isis Large Print, 1986. – P. 36-48.
40. Kohn H. The Age of Nationalism: The First Era of Global History. – New York: Harper, 1962.
41. Stepp W.G. Tribalism: A Divisive Force in Nigeria's Political Stability. – College Park: University of Maryland, 1967. – (MA Thesis).
42. Kondo H. Socio-Religious and Political Aspects of Communalism in Modern India. – Chicago: University of Chicago, 1951. – (MA Thesis).
43. Bhardwaj K.K. Combating Communalism in India: Key to National Integration. – New Delhi: Mittal Publications, 1993. – 157 p.
44. Dewar M. The British Army in Northern Ireland. – London: Arms and Armour Press, 1985. – 270 p.
45. Nairn T. The Break-up of Britain: Crisis and Neonationalism. – London: NLB and Verso, 1977. – 368 p.
46. Gingrich A., Banks M. Neo-Nationalism in Europe and Beyond: Perspectives from Social Anthropology. – Oxford and New York: Berghahn Books, 2006. – 314 p.
47. Krejčí J., Velínský V. Ethnic and Political Nations in Europe. – London: Croom Helm, 1981.
48. Škarda V. Národní strana svobodomyšlná a její program. – Prague: Edvard Beaufort, 1897.
49. Grzybowski K. Ojczyzna, naród, państwo. – Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970. – 220 s.
50. Andrović I. Habsburški dom i hrvatsko državno pravo. – Zagreb: Naklada uredništva Hrvatskog Dnevnika, 1907. – 64 s.
51. Markus T. Hrvatski politički pokret 1848-1849. godine: osnovna zbivanja i ideje. – Zagreb: Dom i svijet, 2000.
52. Barth F. Introduction // Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference. – Oslo: Universitetsforlaget, 1969. – P. 9-38.
53. Künstler J.M. Języki chińskie. – Warsaw: Dialog, 2000. – 330 s.
54. Faller H.M. Nation, Language, Islam: Tatarstan's Sovereignty Movement. – Budapest and New York: Central European University Press, 2011. – 333 p.
55. Michael H.N. Studies in Siberian Ethnogenesis. – Toronto: Published for the Arctic Institute of North America by University of Toronto Press, 1962. – 313 p.
56. Капанцян Гр. Хайаса – колыбель армян: этногенез армян и их начальная история. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1947. – 291 с.
57. Treimer K. Ethnogenese der Slawen. – Vienna: Gerold, 1954. – 115 s.
58. Manville P.B. The Origins of Citizenship in Ancient Athens. – Princeton NJ: Princeton University Press, 1990. – 279 p.

59. Heater D. A Brief History of Citizenship. – New York: NYU Press, 2004. – 155 p.
60. Girdner A., Loftis A. The Great Betrayal: The Evacuation of the Japanese-Americans During World War II. – New York: Macmillan, 1969. – 562 p.
61. Jaskułowski K. Western (Civic) versus Eastern (Ethnic) Nationalism: The Origins and Critique of the Dichotomy // Polish Sociological Review. – 2010. – Vol. 49. – No. 3. – P. 289-303.
62. Kymlicka W. Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 383 p.
63. Lee W.O. Concepts and Issues of Asian Citizenship: Spirituality, Harmony and Individuality // Citizenship Education in Asia and the Pacific: Concepts and Issues. – New York: Springer Science+Business Media, LLC, 2004. – P. 277-288.
64. Bauman Z. Modernity and the Holocaust. – Cambridge: Polity, 1991. – 238 p.

Камузелла Т. Між громадським та етнічним націоналізмом.

У статті досліджується виникнення та використання ідеї дихотомії між громадянським та етнічним націоналізмом. Виходячи з наступного аналізу, пропонується теза про те, що громадянський націоналізм також має етнічний характер. Це призводить до висновку, що громадянський націоналізм варто розглядати як підкатегорію етнічного націоналізму. Це децю зменшує ефективність використання дихотомії як евристичного інструменту аналізу, однак варто враховувати властиві їй обмеження. Вкоріненений характер дихотомії громадянського проти етнічного націоналізму нині настільки сильний, що не дозволяє нам бачити очевидне. Під «очевидним» розуміється нормативний характер обох понять. Той факт, що більшість дослідників все ще вважають етнічний націоналізм «поганим», а громадянський – «хорошим», призводить до ігнорування критичного мислення, внаслідок чого, у кращому випадку отримуємо необ'єктивний аналіз. Досить часто громадянський націоналізм сприймається як показник демократії та стабільності, а етнічний націоналізм – конфлікту та хаосу.

Ключові слова: дихотомія громадянського проти етнічного націоналізму, громадянський націоналізм, аналіз дискурсу, етнічний націоналізм, типологія націоналізму.

Камузелла Т. Между гражданским и этническим национализмом.

В статье исследуется возникновение и использование идеи дихотомии между гражданским и этническим национализмом. Исходя из последующего анализа, предлагается тезис о том, что гражданский национализм также имеет этнический характер. Это приводит к выводу, что гражданский национализм следует рассматривать как подкатегорию этнического национализма. Это несколько снижает эффективность использования дихотомии как эвристического инструмента анализа, однако следует учитывать присущие ей ограничения. Укоренённый характер дихотомии гражданского против этнического национализма сейчас настолько силен, что не позволяет нам видеть очевидное. Под «очевидным» понимается нормативный характер обоих понятий. Тот факт, что большинство исследователей все еще считают этнический национализм «плохим», а гражданский – «хорошим», приводит к игнорированию критического мышления, в результате чего, в лучшем случае получаем необъективный анализ. Достаточно часто гражданский национализм воспринимается как показатель демократии и стабильности, а этнический национализм – конфликта и хаоса.

Ключевые слова: дихотомия гражданского против этнического национализма, гражданский национализм, дискурсивный анализ, этнический национализм, типология национализма.

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(438)«15»:284.001.361

Черкасов С.С.

АКТ ВАРШАВСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ 1573 р. ТА ПРОЕКТ СКЛИКАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СОБОРУ У ПОЛІТИЧНІЙ ПРОГРАМІ ПОЛЬСЬКОГО РЕФОРМАЦІЙНОГО РУХУ XVI ст.

Реконструйовано та охарактеризовано ключові особливості перебігу реформаційного руху в Польщі другої половини XVI ст., визначено роль ідеї скликання Національного Собору у політичній програмі протестантської шляхти та основні механізми впливу Реформації на формування польського етнополітичного середовища. Встановлено, що політична діяльність протестантів, спрямована проти католицької церкви, відіграла виняткову роль у поширенні польських етнічних цінностей на сферу організації державної влади та сприяла набуттю ними нормативного закріплення. На практиці цей вплив було реалізовано в обґрунтуванні протестантами власних політичних вимог інтересами польського народу та держави, боротьбі за створення польської національної церкви, утвердженні пріоритету польського права над розпорядженнями римської курії.

Наведено текст та проаналізовано головні положення Акту Варшавської генеральної конфедерації 1573 р. як ключового політичного документу польської Реформації. Виявлено, що активне використання протестантською шляхтою реформаційних гасел у політичній боротьбі сприяло укріпленню основних засад шляхетської демократії, основ польського парламентаризму та польської етнополітичної культури в цілому. Продемонстровано, що реформаційний рух у Польщі виступив потужним чинником етнізації сфери відносин влади і державного управління, суспільно-політичної інтеріоризації польських етнічних цінностей, що сприяли розвитку базових уявлень про приналежність до етнічної спільноти та здійснили відчутний вплив на формування польського етнополітичного середовища.

Ключові слова: *Європейська Реформація, Річ Посполита, Акт Варшавської конфедерації.*

В умовах сучасної глобалізації, що супроводжується уніфікацією етнокультурного середовища, дедалі більшої ваги набувають проблеми етнічного характеру, без урахування яких неможлива побудова демократичного громадянського суспільства, розв'язання значної частини існуючих міждержавних конфліктів. Важливість етнічних питань у сучасних суспільно-політичних процесах зумовлює гостру потребу у проведенні не тільки теоретичних, але і конкретно-історичних досліджень обставин розвитку та механізмів формування феномену етнічної ідентичності, виявлення його функціональної специфіки.

Першочергове місце серед трансформаційних чинників, що вплинули на розвиток етнічної ідентичності європейських народів періоду раннього Нового часу, належить протестантській Реформації, яка зробила вагомий внесок у формування сучасних рис європейської цивілізації. Піднесення Реформацією етнічних цінностей відбувалось у тісному взаємозв'язку із активними

суспільними перетвореннями, які сприяли запровадженню принципів раціоналізму, плюралізму і толерантності у політичному житті, що нині відображаються у становленні демократичних республіканських форм влади. Дослідження Реформації дозволяє простежити основні прояви та наслідки впливу релігійного руху на розвиток етнічної спільноти.

Незважаючи на загальноєвропейський масштаб історичного явища, Реформація сформувала в кожній із охоплених нею країн локальну модель свого розгортання, відмінну від інших зразків. Невід'ємною складовою історичного розвитку Східної Європи XVI-XVII ст. став польський реформаційний рух, який поширився далеко за межі безпосередньо польської території. Зокрема, враховуючи перебування українських земель під владою Польщі, поглиблене вивчення перебігу польської Реформації становить винятковий інтерес для зарубіжної та вітчизняної історії.

Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчує стабільний інтерес багатьох поколінь дослідників до вивчення польського реформаційного руху і, водночас, наявність низки питань, що потребують подальшого розв'язання. Залишаються, зокрема, недостатньо дослідженими основні якісні параметри розвитку польської Реформації, потребують додаткового з'ясування такі її аспекти, як передумови виникнення та еволюція соціального складу, що у більшості праць згадуються побіжно, або отримують традиційно поверхове висвітлення. Поза увагою більшості істориків залишилась проблема впливу Реформації на формування польської етнічної ідентичності, що зумовлює потребу її окремого розгляду. За визначенням більшості дослідників, перебіг польського реформаційного руху протягом 1550-1573 рр. досяг апогею розвитку Реформації на польських землях. Зокрема, польський історик С. Кот назвав окреслений етап періодом розквіту Реформації у Польщі [1, 2]. Аналогічне твердження висловили у своїх працях польські дослідники М. Королько та Я. Тазбір [3]. Інший польський науковець Т. Маціушко початком польської Реформації пропонує розглядати 1550 р. [4]. Особливість періоду пов'язується з активною участю шляхти у реформаційній боротьбі та пом'якшенням релігійної політики королівської влади. Зазначимо, що розвиток цих процесів відбувався нерівномірно та поступово.

Аналізуючи розвиток польського реформаційного руху у другій половині XVI ст., необхідно враховувати комплекс змін, які започаткували новий етап його перебігу. Здобуття протестантизмом широкої підтримки у шляхетському середовищі, що відбулося впродовж попереднього періоду, призвело до подальших кардинальних перетворень форм та напрямків розгортання реформаційного руху в Польщі у 50-х рр. XVI ст. Це відіграло роль ключового чинника у зміні характеру розвитку польської Реформації.

З одного боку, формування протестантських громад у межах приватних шляхетських володінь створило необхідні передумови для організаційного оформлення реформаційного руху в Польщі. Лише протягом 1550-1560 рр. у

Малопольщі з'явилося понад 60 протестантських громад, близько 40 громад виникли на території Великопольщі [5, s. 138]. Зокрема, користуючись протекцією світських покровителів, протестанти запровадили синодальну систему управління громадами. Перший протестантський синод у Польщі відбувся 25 листопада 1550 р. у приватному містечку шляхтича М. Олесницького у Піньчові [6, s. 2]. Загалом, протягом 1550-1573 рр. у Польщі відбулось 94 протестантських синоди, пріоритетну роль в організації яких мали представники шляхетського стану [7, s. 31].

З іншого боку, розгортання реформаційної боротьби протестантської шляхти на початку 50-х рр. XVI ст. відбувалось в умовах жорсткої протидії з боку короля та католицької церкви. Варто зазначити, що прихід до влади Сигізмунда II Августа (1548-1572 рр.) розглядався більшістю протестантів передусім у контексті очікуваних змін релігійної політики королівського двору, сподівань на більш сприятливі умови розвитку реформаційного руху, які пов'язувались із загальнопоширеним переконанням про схвальне ставлення до протестантизму нового короля. Зокрема, виразником таких настроїв став реформатор Ж. Кальвін, який присвятив польському королю власний коментар до послання апостола Павла до євреїв, покладаючи великі надії на підтримку реформаційного руху в Польщі Сигізмундом II Августом [8, p. 281]. Проте вже перші кроки нового монарха не виправдали покладених на нього протестантами надій.

Початок панування Сигізмунда II Августа позначений низкою антипротестантських едиктів [9, s. 144]. Намагаючись отримати підтримку духовенства на першому етапі свого правління та турбуючись про дозвіл церкви на проведення коронації своєї дружини Барбари, Сигізмунд II Август продовжував контрреформаційну політику свого батька. У декреті від 12 грудня 1550 р. король проголосив Польщу католицькою державою, у якій прихильники еретичних вчень оголошувались поза законом. Протестантам заборонялось займати державні посади, наказувалось негайно повернутись до католицького віросповідання, або залишити країну [10, s. 176].

Із збільшенням кількості світських протекторів лютеранських та кальвіністських громад прискорюється процес формування їхньої організаційної структури. Починаючи з другої половини 1550-х рр., протестантські збори Польщі та Литви розподілились на дві провінції – Малопольську та Литовську, на чолі яких стояли суперінтенданти. Першим суперінтендантом Малопольської провінції став обраний на Сломницькому синоді 1554 р. Ф. Круцигер, колишній католицький священник. Литовську провінцію у 1555 р. очолив Ш. Зациюш, який також у минулому належав до католицького духовенства [7, s. 131].

Важливим проявом реформаційного руху в Польщі стала політична діяльність протестантської шляхти. Протягом 1548-1569 рр. понад 30% шляхетських послів делегованих на сейми належали до протестантського

віросповідання. Для Малопольщі та Калишського і Познанського воєводств цей показник перевищував 60%. Сеймові конституції цього часу засвідчують поєднання вимог екзекуціоністського та реформаційного рухів, використання шляхтою протестантських гасел у політичній боротьбі.

На скликаному Сигізмундом II Августом Піотрковському сеймі 1550 р. головними темами обговорення стали не внесені королем питання організації оборони кордонів, а екзекуціоністські вимоги кодифікації права та дотримання принципу розподілу посад *incompatibilitas* [11, к. 186]. Реформаційна проблематика була представлена справою С. Оріховського, на захист якого виступила більша частина шляхти [12, к. 319].

Активізація сеймової боротьби шляхти зумовила потребу в об'єднанні зусиль різних протестантських конфесій задля досягнення спільної політичної мети. Впливовим чинником консолідації трьох гілок польського реформаційного руху стала спроба розробки догматичних засад майбутньої польської національної церкви. Ідея створення останньої була вперше висунута у 1552 р. лютеранським проповідником італійського походження Ф. Станкаром, який з 1549 р. перебував у Польщі. Організаційна структура майбутньої церкви була докладно описана у надрукованому Ф. Станкаром трактаті «*Sanones reformationis ecclesiarum Polonicarum*», за яким головою реформованої церкви проголошувався король, а світські особи мали право очолити місцеві громади [13, s. 160]. У 1553 р. було видано польськомовний переклад трактату під назвою «*Porządek naprawienia w kościołach naszych*», у якому підкреслювалось право шляхти на визначення віросповідання своїх підлеглих селян. Проте проект було відхилено на кальвіністському синоді в Сломнику 1554 р. як несвоечасний.

Проблема протестантської міжконфесійної єдності стала однією з найважливіших перешкод на шляху до створення єдиної національної церкви. Реалізація такого масштабного загальнодержавного проекту потребувала не лише координованої узгодженості політичних позицій кальвіністів, лютеран та чеських братів під час сеймових засідань. Це вимагало об'єднання протестантських напрямків на спільних теологічних засадах з метою формування єдиного загальнопротестантського представництва на майбутньому Національному Соборі. На Кожеминському синоді 1555 р. представники чеськобратської громади та малопольські кальвіністи ухвалили акт міжконфесійної унії під назвою «*Pactum de unione totali*» [6, s. 18]. Догматичною платформою об'єднання стала теологія чеських братів. Незважаючи на формальне схвалення, текст унії не влаштував жодну зі сторін. З одного боку, польські кальвіністи не могли погодитись на відмову від власної догматики на користь чеськобратської, з іншого – чеські брати усвідомлювали небезпеку, закладену в аріанському русі, що розвивався у кальвіністському середовищі.

Особисту увагу до проблеми створення польської національної церкви виявив Ж. Кальвін. 5 грудня 1554 р. реформатор адресував до Сигізмунда II Августа листа з проханням надати допомогу польським протестантам та самостійно очолити польську церкву [8, р. 329]. У наступному листі від 24 грудня 1555 р. Кальвін закликав Сигізмунда II Августа завершити розпочату реформацію польської церкви, наголошуючи на значній користі, яку може принести протестантизм для Польської держави. На жоден із своїх листів Ж. Кальвін так і не отримав відповіді.

На Піотрковському сеймі 1555 р. вимоги ексекуючій табору зазнали певних змін. Проекти кодифікації права поступились актуальністю більш нагальним питанням захисту шляхетських прав від церковної влади. Головним об'єктом критики сеймових послів стала католицька церква [14, s. 66]. Протестантська шляхта виступила із пропозицією скликання Національного Собору з метою підпорядкування польської католицької церкви польському монархові. Шляхтичі Р. Лещинський та І. Оссолінський запропонували проголосити майбутній Національний Собор установчим для заснування польської національної церкви [15].

3 травня 1555 р. прихильники Реформації на чолі зі С. Лютомирським надали Сигізмунду II Августу перелік засадничих догматів нової національної церкви, який складався із 24 артикулів. Відверто протестантський характер запропонованого документу проявив себе у низці положень. 23 артикул проголошував Святе Письмо єдиним джерелом богопізнання, 16 артикул заперечував католицьку доктрину спасіння справами. З іншого боку, у жодному пункті не згадувався догмат про віру у Св. Трійцю. Одним із ключових положень стало проведення літургії польською мовою, передбачене у 8 артикулі. Віросповідання, запропоноване С. Лютомирським, містило дуже багато дискусійних питань, які не могли бути неприйнятними для католиків та поміркованих протестантів. Особливе застереження викликало антитринітарне забарвлення деяких артикулів.

За наполяганням Посольської ізби, Сигізмунд II Август вислав до Папи Павла IV делегацію шляхтичів на чолі з каштеляном сандомирським С. Мацейовським із проханням дати згоду на автономію польської церкви. Шляхетські вимоги були зведені до 4 позицій: 1) проведення літургії польською мовою; 2) уніфікація євхаристії для мирян та кліру; 3) скасування celibату для духовенства; 4) скликання Національного Собору, уповноваженого розв'язувати дискусійні питання церковного устрою без втручання римської курії [16, s. 29]. Павло IV з обуренням відкинув усі пункти вимог та відправив до Польщі свого нунція, єпископа веронського А. Ліппомана [17, р. 3].

Ідея скликання Національного Собору здобула також прихильників у середовищі вищого польського кліру, зокрема єпископа хелмського Я. Уханського і єпископа влоцлавського Я. Дрогойовського. Зібраний у 1555 р. архієпископом М. Джигговським Піотрковський синод католицької церкви

підтримав пропозицію скликання Національного Собору і прийняв рішення надіслати до Риму посла від польського духовенства краківського каноніка Ф. Красинського. Проте відповідь Павла IV залишилась незмінною.

Плани щодо скликання Національного Собору отримали активне обговорення впродовж протестантських синодальних засідань. На Сецемінському синоді 1556 р. були визначені основні пропозиції щодо організації майбутньої події. Головою собору повинен був стати король. До участі у запланованих теологічних дебатах було вирішено запросити з одного боку «папських єпископів», з іншого – «євангельських професорів» із Західної Європи, серед яких були Ж. Кальвін та Ф. Меланхтон [6, s. 48].

Значний вплив на подальший перебіг польського реформаційного руху мав розкол кальвіністського табору на ортодоксів та антитринітаріїв унаслідок становлення конфесії польських братів.

Тривала організаційна криза, яка супроводжувала багаторічний процес розколу польської кальвіністської церкви 1556-1565 рр., практично не позначилась на незмінно високій політичній активності протестантської шляхти. На Варшавському сеймі 1556-1557 рр. терміни «екзекуція» та «Реформація» вживались як синонімічні [17, p. 157]. Виступ М. Рея на захист інтересів протестантів та обмеження юрисдикції єпископських судів викликав категоричні заперечення з боку духовенства. Королем було надано обіцянку розглянути дискусійні питання на наступному сеймі, спеціально скликаному з порушених протестантами проблем.

Проте на Піотрковському сеймі 1558-1559 рр. Сигізмунд II Август не дотримав наданих обіцянок, а винесені на порядок денний королем питання торкались виключно оборони державних кордонів. Переакцентувавши проблеми із зовнішніх на внутрішні, шляхта знову поновила обговорення екзекуціоністської програми. Речником протестантського табору знову виступив М. Рей, який запропонував розглядати зовнішньополітичні питання у їхньому взаємозв'язку із внутрішніми суспільно-політичними реформами. Звернувшись до короля, М. Рей виступив із пропозицією використання коштів, отриманих від сплати аннат, на потреби державної оборони. Протестантська шляхта висунула вимогу позбавити єпископів права участі в елекції польського монарха, оскільки їхня підпорядкованість папському престолу зобов'язувала їх до відстоювання папських, а не польських державних інтересів [18, s. 306].

Піотрковський сейм 1562-1563 рр. був цілковито присвячений розгляду реформаційних та екзекуціоністських вимог. Загострення конфлікту між шляхтою і католицьким духовенством напередодні сейму було зазначено у листах папського нунція Б. Бонджованні, що майбутній сейм у Піотркові скликаний через небажання шляхти сплачувати десятину. У Кракові протягом 1555-1560 рр. єпископським судом було відкрито 74 справи за фактом несплати церковної десятини. Наведена цифра стає більш вагомою при врахуванні того

факту, що відмова від сплати десятини ставала предметом судового розгляду тільки тоді, коли термін несплати перевищував три роки [16, s. 109].

На особливу увагу заслуговують зафіксовані в сеймових промовах постійні апеляції протестантської шляхти до патріотичних цінностей. Зокрема, створення польської національної церкви розглядалось протестантами як утвердження в Польщі «влади короля польського, а не римського». Необхідність звільнення шляхти від сплати церковної десятини обґрунтовувалась «благом польського народу та держави» і прирівнювалась до скасування данини на користь іноземного поневолювача. Небажання католицького духовенства сплачувати податки на утримання польського війська було розцінене як «зрада польської Корони» [19, к. 126]. Водночас, намагання представників католицького кліру також вдатись до патріотичної риторики обмежилось посиленням на «молитви за польського короля» [20, к. 72].

Вичерпний перелік претензій шляхти до духовенства було викладено у письмовій формі і надано до розгляду сейму на початку лютого 1563 р. Водночас Р. Лещинський звернувся до короля із проханням про заборону виконання вироків церковного суду стосовно представників шляхетського стану на підставі Червінського 1422 р. та Єдленського 1430 р. привілеїв.

Усвідомлення католицьким духовенством кризи правового становища польської церкви яскраво простежується на прикладі так званого «Переліку кривд католиків у Польщі», адресованого до Папи Римського архієпископом гнєзнінським Я. Уханським. Скарга містить такі позиції, як: 1) невиконання земськими старостами вироків церковних судів; 2) звільнення шляхтичів з-під юрисдикції церковного суду згідно Піотрковської конституції 1563 р.; 3) призначення королем «еретиків» на державні посади; 4) переведення розгляду конфліктних питань між світською і духовною владою із сейму до звичайних воєводських судів; 5) зволікання сейму із розв'язанням нагальних для церкви питань, розгляд яких відкладається від одного сеймового засідання до іншого; 6) поставлена перед духовенством вимога документально підтвердити права на свої маєтки; 7) примус священників до сплати військових податків; 8) відмова від розгляду скарг духовенства сенатом. Описані архієпископом явища засвідчують, що практичний вплив реформаційного руху в Польщі був значно більшим за його законодавчо оформлені здобутки.

Виключне значення кальвіністів у суспільно-політичному житті держави цього періоду підкреслював папський нунцій Ф. Комендоне у своєму листі до К. Баромеуша від 6 липня 1564 р. На думку нунція, єдина можливість подолати кальвінізм у Польщі полягала в тому, щоб скористатись вигідним для католицької церкви розколом кальвіністського табору на аріан та ортодоксів [21, s. 172].

На Парчевському сеймі 1564 р. духовенство покращило своє становище, отримавши королівську згоду на визнання Польщею рішень Тридентського

собору. Стратегічна мета контрреформаційного табору, яка полягала у скасуванні Піотрковської конституції 1563 р., не була досягнута через відсутність єдності серед єпископів стосовно розподілу церковних маєтків. На відсутність солідарності серед вищого польського кліру як головну причину поразок церкви на сеймі неодноразово вказував у своїх листах Ф. Комендоне [21, s. 67].

Питання про скликання Національного Собору було знову висунуте шляхтою на початку Піотрковського сейму 1565 р. Сеймовим маршалком було обрано протестанта М. Синецького, який, отримавши від короля відмову у скликанні Національного Собору, запропонував до обговорення іншу дискусійну тему стосовно оподаткування духовенства на цілі державної оборони. Протестантська шляхта вимагала від єпископів надання документального підтвердження їхніх прав бути звільненими від податків. Оскільки шляхетська вимога була підтримана сенатом, Сигізмунд II Август запропонував залишити її на розгляд створеної ним у сенаті комісії. Проте шляхта не сприйняла королівську пропозицію, убачаючи в ній намагання усунути Посольську ізбу від розгляду проблеми. Сеймом також була відхилена пропозиція протестантської шляхти щодо створення інституту шляхетських інстигаторів, зобов'язаних контролювати дотримання шляхетських прав старостами і воєводами. Призначення на посаду інстигаторів пропонувалось доручити шляхетським сеймикам [14, s. 160].

Головні аргументи протестантського табору були підсумовані у промові М. Синецького, у якій шляхтич доводив, що сейм не повинен беззастережно виконувати рішення Тридентського собору, оскільки «поляк не є невільником папським» [22, s. 108].

Виголошена М. Синецьким промова викликала надзвичайне обурення католицького духовенства. Єпископи заявили про свій намір залишити Польщу, а архієпископ гнєзнінський Я. Уханський погрожував залучити для розв'язання суперечки вірних папському престолу європейських монархів.

Висунуті впродовж сейму вимоги обмеження прав католицької церкви обґрунтовувались протестантською шляхтою інтересами «всього народу» (лат. «*populus universus*»). Найбільш виразно ціннісний вимір протестантської політичної програми знайшов відображення у твердженні М. Синецького про те, що оподаткування статків духовенства необхідне для забезпечення оборони «всього польського народу» (лат. «*omnem gentem Polonorum*»). Необхідно також зазначити, що тактику використання патріотичних гасел взяли на озброєння, зокрема, і представники католицької церкви, які надали політичній дискусії характеру своєрідного змагання з протестантами за прояв більшої патріотичності.

Папський нунцій Ф. Комендоне, посилаючись на рішення Тридентського собору, за яким відмова у сплаті десятини прирівнювалась до сповідання ересі, звернувся за підтримкою до Сигізмунда II Августа. Зайнявши на словах

нейтральну позицію, король готував до підписання шляхетський проект сеймової конституції, текст якої не було ухвалено через протестацію близького до оточення Ф. Комендоне накельського каштеляна Русоцького. Позиція останнього була сприйнята іншими шляхетськими послами як зрадницька [22, s. 285].

Зроблена на Люблінському сеймі 1569 р. заява короля про намір упорядкувати релігійну ситуацію шляхом створення на польських і литовських землях «єдиної християнської церкви» актуалізувала необхідність об'єднання розрізнених протестантських напрямків з метою участі у майбутньому Національному Соборі.

Досягнення спільної домовленості про об'єднання лютеран, кальвіністів та чеських братів було відкладено до початку генерального синоду в Сандомирі 1570 р. Про великі надії, покладені на результат Сандомирського синоду, свідчить намагання зберегти у таємниці дату його проведення. За місяць до початку заходу, протестанти навмисне поширювали фальшиву інформацію про запланований час синодальних зборів, щоб позбавити католиків можливості у будь-який спосіб перешкодити їх проведенню [23, s. 18].

Розглядаючи різні зразки західноєвропейських міжпротестантських уній, учасники синоду відмовились від практики простого запозичення попередньо розробленої моделі. Прикметним є багаторазово повторюване впродовж синоду гасло «бажаємо мати віросповідання не чеське, сакське чи швейцарське, а своє польське власне» [24, s. 277].

Ухвалений 14 квітня 1570 р. акт під назвою «Віросповідання польських християнських церков» передбачав збереження всіх трьох конфесій, об'єднаних з метою співпраці на підставі спільних догматичних засад, проголошених загально визнаними для всіх учасників унії.

Текст Сандомирського віросповідання містив численні заяви про лояльність до світської влади. У 23 артикулі гарантувалось право влади розв'язувати релігійні питання і приймати рішення, обов'язкові до виконання всіма членами громади. Визнання богоданності державної влади було вміщено до тексту 30 артикулу. Лояльність до королівської влади було також підкреслено у передмові, адресованій Сигізмунду II Августу.

Одним із основних недоліків Сандомирської угоди став низький ступінь розробленості доктринальних питань, віднесення більшості догматичних розбіжностей до теологічної адіафори. Нерозв'язаність міжконфесійних протиріч, яка була наслідком політизації унії, підпорядкування темпів її укладення подіям політичного життя заклали підґрунтя її недовготривалості. З іншого боку, Сандомирська угода стала однією з необхідних передумов подальшої політичної співпраці протестантської шляхти. Сандомирська угода не отримала сеймового розгляду через опір католицької церкви, а текст унії було представлено Сигізмунду II Августу лише під час приватної аудієнції, наданої протестантським шляхтичам.

Смерть Сигізмунда II Августа у 1572 р. призвела до зміни політичної ситуації в країні. Політична боротьба прихильників та супротивників реформаційного руху, що значною мірою зводилась до боротьби за вплив на королівські рішення, змінила формат свого перебігу. За нових умов підвищення ролі шляхетського стану як головного учасника майбутніх королівських виборів надало протестантам можливість втілити свої політичні наміри у життя.

На Варшавському конвокаційному сеймі 1573 р. прихильники Реформації висунули вимогу прийняття акту, який гарантував свободу віросповідання шляхти та міщан. У розробці тексту законопроекту брали участь як католики, так і протестанти. Зокрема, до складу редакційної групи ввійшли такі особи католицького віросповідання, як єпископ С. Карнковський, воєвода ленчіцький Я. Сераковський, воєвода хелмінський Я. Дзялинський, каштелян перемишлянський Я. Гербурт, каштелян гданський Я. Костка. Протестанти були представлені сандомирським воєводою П. Зборовським, сандомирським каштеляном І. Оссолінським та каштеляном гнєзнінським Я. Томицьким. С. Карнковського як єпископа і найстаршого члена сенату було призначено головою комісії з розробки тексту акту. Наведемо текст цього знакового для польського реформаційного руху документу в україномовному перекладі повністю:

«Ми, ради коронні, духовні та світські й усі лицарі та інші стани єдиної та неподільної Речі Посполитої з Великої та Малої Польщі, Великого князівства Литовського, Києва, Волині, Підляшшя, землі Руської, Пруської, Поморської, Жемайтійської, Інфлянтської та міст коронних.

Проголошуємо усім, кому це належить на вічну пам'ять, про те, що у цей небезпечний час, коли ми живемо без верховного пана короля нашого, розглянули ми все це уважно на з'їзді Варшавському для того, щоб наслідуючи приклад предків наших, самі між собою мир, справедливість, порядок і оборону Речі Посполитої утримати та зберегти змогли. Про це твердим та одностайним рішенням і святою обітницею собі всі спільно, в ім'я усієї Речі Посполитої, обіцяємо і зобов'язуємось вірою, честю і сумлінням нашим у подальшому жодного розбрату між собою не чинити, ані роз'єднання не допускати, як у єдиній неподільній Речі Посполитій, ані одній частині без іншої володаря собі обирати, ані окремі угоди з іншими укладати. Але у відповідності до призначеного місця та часу зібратись усім коронним товариством і спільно та спокійно цю справу обрання короля згідно волі Божої правильно здійснити. А інакше на жодного короля не погоджуватись, аніж тільки з такою єдиною умовою, що нам спочатку права усі, привілеї та вольності, як ті, що існують, так і ті, які подамо після обрання, повинен він присягою затвердити. А саме у тому присягнути: зберігати загальний мир між роз'єднаними і різними у вірі та богослужінні людьми і нас за кордон Корони нікуди не тягнути жодним звичаєм, ані проханням королівським своїм, ані виплатою п'яти гривень на дровце, ані збору посполитого рушення без рішення сейму не проводити.

Окрім того, виступити проти кожного такого обіцяємо, хто б або інше місце та час для виборів короля собі обирав і призначав, або бунтувати під час виборів почав, або людей окремо наймав, або обранню, здійсненому за спільною згодою, опиратись посмів.

А оскільки у нашій Речі Посполитій існує значне непорозуміння у справі віри християнської, запобігаючи тому, щоб з цієї причини такого шкідливого розбрату не вийшло, який у інших королівствах ясно бачимо, то спільно обіцяємо за нас та нащадків наших, на вічні часи, присягаючи вірою, честю і сумлінням нашим, що ми, різні за віросповіданням, будемо мир між собою зберігати, і через різну віру та обряди крові у церквах не проливати, і через це позбавленням майна, честі, ув'язненням чи вигнанням не карати, і за допомогою жодної зверхності чи уряду таким справам ніяким чином не сприяти. І навпаки, де б її хто проливати хотів з цієї причини, усі мусимо тому завадити, хоча б це хтось за приписом декрету чи якимось судовим рішенням робити збирався.

Але цією конфедерацією нашою ми жодної зверхності як панів духовних, так і світських, над підлеглими їх не зменшуємо та підпорядкування жодних підлеглих панам своїм не змінюємо. І навпаки, якщо якісь безчинства у справах віри відбулися, то як і завжди було, так і зараз можна кожному панові непокірного підлеглого свого, як у духовних, так і у світських справах на свій розсуд карати. Аби усі пожалувані королівською владою церковні чини, такі як архієпископські, єпископські та інші різні маєтності нікому іншому не надавались, окрім духовних осіб римського віросповідання, мешканцям польським, згідно Статуту. А маєтності церкви грецької належить давати особам тієї ж грецької віри.

А оскільки мир значно залежить від того, чи протиріччя між різними станами були вгамовані, а між станами духовним та світським є значні протиріччя у справах світських поточних, обіцяємо усе це між собою владнати на наступному елекційному сеймі. Правочинства порядок такий зберігаємо у силі, який собі кожне воєводство за загальною згодою постановило, або ще спільно постановить, що стосується також і справи оборони замків прикордонних.

Якщо хто-небудь комусь заборгував та добровільно погодився зі своєю розпискою постати перед судом гродським, то незалежно від того, станеться це перед смертю чи після смерті короля, кожен повинен у відповідності до своєї розписки за усі наслідки правові відповідати. А панове старости повинні будуть у встановленому порядку без усякої затримки згідно звичаям судити, виносити і успішно виконувати вироки у таких справах, окрім тих воєводств, які запровадили собі особливий порядок здійснення правосуддя за відсутності короля, або ще будуть запроваджувати. Стосовно записів усіх та довічних майнових свідоцтв, які складені та які ще у подальшому будуть складатись під час відсутності короля, ми спільним цієї конфедерації рішенням затверджуємо, щоб у період безкоролів'я, починаючи з дня смерті короля, нікому у виконанні

правових дій терміни давності не перешкоджали у встановленні належної справедливості. Також ті, які повинні були у певний час отримувати гроші у минулі роки, або на майбутній рік, або за якийсь час, що вже минув, усі будуть зобов'язані отримати свої гроші на першому суді, який, дасть Господь, відбудеться після обрання нового короля, або за першого відкриття судових книг.

Обіцяємо також то собі, що на призначені вибори короля збираючись, і знаходячись на місці, і повертаючись додому, ми жодного насилля над людьми та поміж собою чинити не будемо.

Усіх цих речей обіцяємо за себе та нащадків наших неухильно дотримуватись, а також за них вірою, честю та сумлінням нашим відповідати. А хто б цьому чинити опір хотів і спокій та порядок у державі порушував, проти такого усі спільно виступимо через його порушення.

А для кращої упевненості в усіх цих описаних справах, приклали ми печатки свої до цього та власноруч підписали.

Ухвалено у Варшаві, на з'їзді Генеральному Коронному двадцять восьмого дня місяця січня року Господнього тисяча п'ятсот сімдесят третього» [25].

Затвердженню Акту конфедерації сприяло майстерне поєднання авторами тексту релігійної та суспільно-політичної проблематики, декларація принципу свободи віросповідання лише в одному з 30 артикулів, без визнання якого неможливе було існування документу в цілому. Акт відмовляв у свободі віросповідання селянам, які повинні були повністю підпорядковуватись своїм панам, зокрема – і в релігійних питаннях. Керуючись в першу чергу бажанням запобігти селянським виступам, автори тексту зафіксували відсутність права селянина на вибір віросповідання окремим пунктом. Акт гарантував збереження інтересів католицького духовенства у Мазовії, де в залежність від церковних феодалів потрапила значна кількість дрібної шляхти. З цієї причини текст конфедерації було відхилено на сеймику воєводства Плоцького. Найбільш різким за тональністю став протест проти конфедерації мазовецької шляхти, який було письмово викладено у документі під назвою «*Protetacja gycerstwa wszystkiego mazowieckiego przeciwko konfederacji*». Акт Варшавської конфедерації автори тексту іронічно назвали «конфедерація ніяка» [23].

Поділяючи соціально-політичні положення Акту, значна частина католицького єпископату виступила із осудженням артикулу про свободу віросповідання. В якості аргументу єпископами було наведене застереження з приводу можливого протестантського віросповідання монарха, який, посиляючись на Акт конфедерації, матиме змогу порушувати права католицької церкви в державі. Категоричним супротивником включення до Акту артикулів про свободу віросповідання виступив калишський воєвода К. Зебжидовський.

Група католицького духовенства на чолі з єпископом Я. Уханським аргументувала свій протест проти прийняття Акту конфедерації в тексті наданого сейму меморіалу «*Responsum spiritualium ad articulum fidei in*

confoederatione». У меморіалі зазначалось, що запровадження свободи віросповідання в Польщі неодмінно призведе до перетворення християнської держави у варварську, суперечитиме всім привілеям, наданим польськими монархами духовенству [17, р. 391].

Важливим чинником прискорення прийняття Акту конфедерації стали релігійні погляди претендента на польський трон Генріха Валуа. У середовищі польської шляхти монарх був відомий як фанатичний ворог протестантизму, активний учасник масового знищення кальвіністів у Парижі в ніч св. Варфоломія. Релігійна нетерпимість Генріха Валуа схилила до прийняття акту конфедерації не лише протестантів, але й поміркованих католиків, які намагались уникнути початку громадянської війни в державі.

Незважаючи на протести католицького духовенства, затвердження Акту сенатом відбулось 2 травня 1573 р. До написаного на пергаменті тексту було додано 206 воскових печаток. Водночас, довічна непорушність рішень Варшавської конфедерації була закріплена у другому пункті Генріхових артикулів. Легітимність Акту були вимушені визнати супротивники та прихильники його прийняття.

Таким чином, суттєвим досягненням польського реформаційного руху протягом 1550-1573 рр. став вихід на рівень політичної боротьби і перетворення останньої в одну із основних сфер свого розгортання. Здобуття Реформацією політичної арени стало можливим завдяки активній реформаційній діяльності протестантської шляхти, оформленню організаційної структури протестантських громад, сполученню вимог реформаційного та екзекуціоністського рухів. Пом'якшенню протистояння католиків та протестантів сприяли певні процедурні обмеження сеймових засідань, політичний формат міжконфесійного діалогу. За таких умов стало можливим прийняття Акту Варшавської конфедерації 1573 р., яке ознаменувало досягнення шляхтою права на свободу віросповідання мирним шляхом.

Використовуючи реформаційні гасла у своїй політичній програмі, шляхта відстоювала передусім власні станові інтереси, які були ототожені нею з пріоритетом загальнодержавних та польських етнічних цінностей. Практично всі порушені протестантами вимоги обґрунтовувались інтересами польського народу та держави. Практичне застосування такої підхід знайшов у низці питань від боротьби за скликання Національного Собору до оскарження здійснення десятичних виплат. Закладені реформаційною боротьбою етнополітичні цінності мали виключне значення для розвитку основних засад шляхетської демократії, польського парламентаризму та польського етнополітичного середовища в цілому.

Список використаних джерел і літератури

1. Zygmunt August i rozkwit Reformacji w Polsce: (1548-1572) / w świetle źródeł przedstawił S. Kot. – Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1929. – 32 s. (Teksty źródłowe ; z. 31).
2. Kowalczyk J. Kultura i ideologia Jana Zamoyskiego. – Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2005. – 296 s.
3. Korolko M. Klejnot swobodnego sumienia: polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573-1658. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1974. – 427 s.; Tazbir J. Stando lubentius moriar: biografia Stanisława Lubienieckiego. – Warszawa: Iskry, 2003. – 280 s.: tabl. złoż.
4. Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej i jej europejskie konteksty: postulaty badawcze / koncepcja tomu i red. naukowa P. Wilczek; współpraca red. M. Choptiany, J. Koryl, A.S. Ross; Uniwersytet Warszawski, Instytut Badań Interdyscyplinarnych «Artes Liberales». – Warszawa: Instytut Badań Interdyscyplinarnych «Artes Liberales» Uniwersytetu Warszawskiego: Sub Lupa and the Authors, 2010. – 229 s.
5. Merczyng H. Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa: [s. n.], 1904. – 139 s.
6. Akta synodów różnowierczych w Polsce = Acta synodalia ecclesiarum Poloniae Reformatarum: [w 4 t.] / oprac. M. Sipayłło; Biblioteka uniwersytecka w Warszawie. – Warszawa: Wydawnictwa uniwersytetu Warszawskiego, 1966. – T. 1: (1550-1559). – 1966. – 378 s.
7. Urban W. Epizod reformacyjny. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988. – 80 s.
8. Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia ad fidem editionum principum et authenticarum ex parte etiam codicum manu scriptorium additis prolegomenis literariis annotationibus criticis, annalibus calvinianis indicibusque novis et copiosissimis: [in 59 vol.] / ed. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss theologi argentoratenses. – Brunsvigae: C. A. Schwetschke et Filium, 1863. – Vol. 13. – 1875. – 616 p.
9. Dzieje Reformacji w Polsce: od wejścia jej do Polski aż do jej upadku: według najnowszych źródeł: [w 2 t.] / zebrał i oprac. L. Bukowski. – Kraków: Drukarnia Wł. L. Anczyca i Spółki, 1883. – T. 2: Polityczny wzrost i wzmaganie się Reformacji aż do sejmu w r. 1558/9. – 1886. – 712 s.
10. Historia sejmu polskiego: [w 3 t.] / pod red. J. Michalskiego; oprac. J. Bardach, W. Czapliński, J. Michalski [etc.]. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – T. 1: Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej. – 1984. – 452 s.
11. BN. – Rps. 10773. – Zbiór dokumentów począwszy od czasów Ludwika Wielkiego do panowania Zygmunta Augusta włącznie 1374-1572. – 203 k.
12. BCz. – Rps. 3581. – Kopiarusz mów sejmowych, pism, listów (m. in. dotyczące St. Orzechowskiego) oraz wierszy politycznych z lat 1548-1551. – 420 k.
13. Polski Słownik Biograficzny: [w 46 t.] / [kom. red.: W. Konopczyński (red. główny) i in.]; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków: PAU, 1935. – T. 42: Stanisław, ks. Mazowiecki-Stawiański Seweryn / [kom. red.: A. Romanowski (red. naczelny) i in.]; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 2004. – 612 s.
14. Volumina Constitutionum: [w 2 t.] / do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996. – T. 2, vol. 1: 1550-1585. – 516 s.
15. Dzienniki sejmów walnych koronnych za panowania Zygmunta Augusta króla polskiego, W. X. litewskiego 1555 i 1558 r. w Piotrkowie złożonych / wyd. B. Lubomirscy. – Kraków: Bracia Lubomirscy, 1869. – 324 s.
16. Relacye nuncyszów apostołskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690: [w 2 t.] / [wyd. E. Rykaczewski; wydanie Biblioteki Polskiej w Paryżu]. – Berlin; Poznań: Księgarnia B. Behra, 1864. – T. 1. – 1864 – 476 s.
17. Acta nuntiatursae Polonae: [in 57 t.] / moderatore H.D. Wojtyska; Institutum Historicum Polonicum Romae. – Romae: Fundatio Lanckoroński, 1990. – T. 3, vol. 1: Aloisius Lippomano (1555-1557). – 1993. – 500 p.

18. Dzienniki sejmów walnych koronnych / wyd. B. Lubomirscy. – Kraków: Bracia Lubomirscy, 1869. – 324 s.
19. BN. – Rps. 3081. – Miscellanea polityczne, sprawy sejmów i bezkrólewia z lat 1563-1575. – 384 k.
20. BCz. – Rps. 2095. – Kopiařiusz akt, listów, ustaw, memoriałów i instrukcji z lat 1563-1644 dotyczących głównie spraw kościelnych i politycznych. – 582 k.
21. Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta, obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni do Karola Borromeusza: (z Biblioteki Berberiańskiej): w 2 t. / zebrał J. Albertrandi, biskup Zenopolitański; z rękopismów włoskich i łacińskich wytlómaczył J. Krzczkowski; wiadomość o życiu Commendoniego tudzież potrzebne sprostowania i objaśnienia dodał M. Malinowski. – Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego, 1851. – T. 1. – 1851. – 268 s.
22. Dyaryusz Sejmu Piotrkowskiego, R.P. 1565, poprzedzony kroniką 1559-1562 / wyd. W. Krasiański; objaśnił. W. Chomętowski. – Warszawa: Biblioteka Ordynacyi Krasiańskich, 1868. – 324 s.
23. Augustyniak U. Konfesja Sandomierska: wstęp historyczny. – Warszawa: Semper, 1994. – 30 s.
24. Akta synodów różnowierczych w Polsce = Acta synodalia ecclesiarum Poloniae Reformatarum: [w 4 t.] / oprac. M. Sipayłło; Biblioteka uniwersytecka w Warszawie. – Warszawa: Wydawnictwa uniwersytetu Warszawskiego, 1966. – T. 2: (1560-1570). – 1972. – 413 s.
25. Перекл. з пол. та лат. Черкасова С.С. Перекладено за: Volumina Constitutionum: [w 2 t.] / do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996. – T. 2, vol. 1: 1550-1585. – 2005. – S. 306-307.

Черкасов С.С. Акт Варшавской конфедерации 1573 г. и проект проведения Национального Собора в политической программе польского реформационного движения XVI в.

Реконструированы и охарактеризованы ключевые особенности развития реформационного движения в Польше второй половины XVI в., определена роль идеи проведения Национального Собора в политической программе протестантской шляхты и основные механизмы влияния Реформации на формирование польской этнополитической традиции. Установлено, что политическая деятельность протестантов, направленная против католической церкви, оказала исключительную роль в распространении польских этнических ценностей на сферу организации государственной власти и способствовала их нормативному закреплению. На практике это влияние было реализовано в обосновании протестантами собственных политических требований интересами польского народа и государства, борьбе за создание польской национальной церкви, утверждению приоритета польского права над распоряжениями римской курии.

Приведен текст и проанализированы главные положения Акта Варшавской генеральной конфедерации 1573 г. как ключевого политического документа польской Реформации. Определено, что активное использование протестантской шляхтой реформационных лозунгов в политической борьбе способствовало укреплению основ шляхетской демократии, традиций польского парламентаризма и польской этнополитической культуры в целом. Продемонстрировано, что реформационное движение в Польше выступило влиятельным фактором этнизации сферы отношений власти и государственного управления, общественно-политической интериоризации польских этнических ценностей, которые способствовали развитию базовых представлений о принадлежности к этническому сообществу и оказали существенное влияние на формирование польской этнополитической традиции.

Ключевые слова: Европейская Реформация, Речь Посполитая, Варшавская конфедерация.

Cherkasov S. Warsaw Confederation Act of 1573 and the Project of Establishing the National Council in the Political Program of the Polish Reformation Movement of the XVI Century.

The key features of the Reformation movement in Poland in the second half of the XVI century are reconstructed and characterized, the role of the idea of establishing the National Council in the political program of the Protestant szlachta and the main mechanisms of the Reformation influence on the Polish ethno political environment are defined. It is established that the anti catholic political activity played an important role in spreading of the Polish ethnic values on the sphere of state power and served their further legislation. In practice, this influence was realized with the help of substantiating of the gentry political demands with the interests of the Polish people and the Polish state, the struggle for the Polish National Church establishing and by the affirmation of the priority of the Polish law over the orders of the Roman Curia.

The main points of the Act of Warsaw General Confederation 1573 as the key political document of the Polish Reformation are analyzed. It is asserted that the reformation slogans actively used by the Protestant nobility in the political struggle contributed to strengthening of the basic principles of the gentry democracy, the basic traditions of the Polish parliamentarism and the Polish ethnopolitical culture in general. It is shown that the reformation movement in Poland was a powerful ethnicity-developing factor in the political sphere that caused the social and political interiorization of the Polish ethnic values and contributed greatly to the formation of the Polish ethnopolitical environment.

Keywords: *European Reformation, Polish-Lithuanian Commonwealth, Warsaw Confederation Act.*

УДК 94 (100):327 «16/18»

Ціватий В.Г.

ЄВРОПЕЙСЬКА МОДЕЛЬ ДИПЛОМАТІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИПЛОМАТИЧНИХ СЛУЖБ ІСПАНІЇ, ІТАЛІЇ ТА ФРАНЦІЇ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI-XVIII ст.)

У статті проаналізовано основні напрями зовнішньої політики та особливості формування моделей дипломатії Франції, Італії та Іспанії у добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.). Особливу увагу приділено інституціональному розвитку, здобуткам, проблемам та перспективам французької, італійської та іспанської дипломатичних служб у контексті загальноєвропейського розвитку досліджуваного періоду. Увага акцентується на національних особливостях дипломатії та зовнішній політиці Іспанії, Італії та Франції, які мають багатовікові історичні традиції та етапи інституційного розвитку. В історії дипломатичних служб цих держав та історії інституційного розвитку їх органів зовнішніх відносин дипломатія завжди розглядалася як частина політичної культури суспільства, як один з найголовніших засобів захисту інтересів держави у процесі державного будівництва та соціокультурного розвитку суспільств.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, дипломатична служба, модель дипломатії, ранній Новий час (XVI-XVIII ст.), Іспанія, Італія, Франція.

Міжнародні відносини, зовнішня політика і дипломатія провідних держав Європи доби Середньовіччя та раннього Нового часу уособлювалися в образі та діях їх правителів. Оскільки їх підходи, принципи, переконання, рішення та практичні дипломатичні дії багато в чому визначали й загальний поступ дипломатії зазначеного періоду та визначили її подальший розвиток під впливом реформаційних та інституціональних процесів протягом XVI-XVIII ст.

Компаративний аналіз та порівняння конкретних зовнішньополітичних доктрин і моделей дипломатії в історичній ретроспективі ставить передусім головною й обов'язковою умовою певний рівень абстрагування від історичного та політико-інституціонального контексту розвитку подій та окремих чинників політико-правових процесів в міжнародно-політичних регіонах. Тобто, головний акцент робиться на контекстний і фактологічний дискурс, що формується історичною або політичною наукою. Адже зовнішньополітичні доктрини і моделі дипломатії формують поряд з науковцями й практиками і політичні актори, які діють цілеспрямовано й усвідомлено, добре орієнтуючись в політико-дипломатичній та інституціональній системах координат [1, с. 292-300; 2, с. 136-141; 3].

Для доби раннього Нового часу характерний об'єктивно обумовлений процес завершення інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб провідних держав Європи, зокрема Франції, Італії та Іспанії. Відповідно й постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» і «дипломатія». З цієї

проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань, а також практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує застосувати нові методологічні засади до попередніх досліджень, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування політико-дипломатичних систем та систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати його до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівнів влади та іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо).

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав та їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу. Але необхідно показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і

дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя у контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, Н.Г. Подаляк, М.В. Кірсенко, А.І. Кудряченко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, Б.О. Ачканазі, В.В. Ададуrow, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, В.І. Яровий, О.М. Масан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.А. Рубель, П.М. Котляров, Ю.О. Голубкін, Т.А. Балабушевич, Л.О. Нестеренко, І.В. Немченко та інші. Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, російської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл.

Спеціальні фундаментальні дослідження із зазначеної тематики відсутні. У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генези та розвитку системи європейських держав, проблем її доктринального забезпечення, свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Водночас, необхідно виявити організаційні та якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду під впливом реформаційних і модернізаційних процесів. Для вивчення сутнісних ознак системи держав необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін, а також модернізаційних процесів. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних та консульських служб провідних європейських держав.

Метою статті є спроба зробити аналіз розвитку політико-дипломатичних систем і процесів в Європі, зокрема – історичних передумов та інституційних етапів формування європейської школи дипломатії в цілому та національних особливостей дипломатичних служб Іспанії, Італії та Франції в добу раннього Нового часу.

З кінця XV ст. Європа вступає у новий період міжнародних відносин. Політична ситуація в Західній Європі наприкінці XV ст., після подій Столітньої війни (1337-1453 рр.) суттєво змінилася завдяки тому, що значно зміцнилися монархії, а у більшості держав, зокрема – Франції, Іспанії та Англії, завершувався процес внутрішньої консолідації [4; 5, с. 44-51; 6, с. 5-22]. Саме в цих державах було закладено основи сучасних національних держав, водночас роздробленість Німеччини й Італії залишалась непереборною. Ці тенденції знайшли чітке відображення в подіях Італійських воєн (1494-1559 рр.) [7].

У нових політичних умовах формуються і нові погляди на зовнішню політику та дипломатію. Найбільш послідовно ці погляди на державу та її зовнішню політику та дипломатію виклав у своїх працях Н. Макіавеллі: «... державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути уміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби» [8, с. 345]. Ідеї та політичний реалізм Н. Макіавеллі, витoki якого чітко окреслюються у потребах епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу.

Особливості міжнародних відносин, зовнішньої політики та дипломатії ранньомодерної Європи визначалися тим, що це був вузловий багатofакторний часовий проміжок періоду генези капіталістичного устрою в межах феодалної формації. Адже кожному історичному типу класового суспільства відповідає свій тип держави і права, і відповідно – своя модель дипломатії. Це стосується й міжнародного права, зародження якого безпосередньо пов'язано з виникненням держави й здійсненням нею її зовнішніх функцій. Дипломатична практика розвивалась у відповідь на зміцнення державної влади. У минулому монархи задовольнялися тим, що відкликали своїх послів, тільки-но їхня місія закінчувалась. У XV ст. Венеція була єдиною державою, що підтримувала мережу постійних посольств за кордоном; згодом її приклад наслідували Папа Римський, заснувавши папські нунціатури та решта італійських міст. Суверенні володарі близько 1500 р. стали усвідомлювати, що однією із ознак їх статусу й незалежності є можливість призначення постійних закордонних посольств. До того ж вони стали цінувати візити до їх держав, і перш за все до королівських дворів – політичної інтелігенції [9].

Першим серед них був Фердинанд Арагонський, що мав своє посольство при дворі Св. Якова з 1487 р. Спершу його очолював доктор Родріго Гондесальві де Пуебло, а згодом жінка – Катерина Арагонська, принцеса Уельська і донька короля. Французькому королю Франциску I приписують заснування першої організованої королівської дипломатичної служби – з 1526 р. він мав послів навіть у османській Порті.

Невдовзі дипломатичний корпус (*corps diplomatique*), з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці. Живучи за умов певної небезпеки, дипломати швидко виробили необхідні правила імунітету, взаємодії, екстериторіальності, складання вірчих грамот і прецеденту. У 1515 р. Папа звелів, щоб нунцій був за дуасна дипломатичного корпусу, а також, що імперський посол повинен бути вищий від своїх колег, а решта послів мають поділятися на ранги, залежно від того, коли їхня країна визнала християнство як державну релігію. На практиці цей розпорядок не діяв, адже Карл V ставив іспанських послів вище за імперських та відмовився визнати вищість французьких послів над іспанськими. Це призвело до конфлікту, який тривав майже 200 років. Наприклад, в Гаазі (1661 р.), коли почети французького та іспанського послів зіткнулися на вузькій вулиці, дипломати цілий день

простояли, не рушаючи з місця, допоки міська рада наказала розібрати огорожу, щоб послы могли розминутись як рівня один одному [10, с. 540-541]. Зазначимо, що за часів Н. Макіавеллі дипломати уславились своїм ошуканством. Вони мали бути знайомі з кодами, шифрами та невидимим чорнилом.

Водночас, розвиток постійної дипломатії становив важливий етап формування спільноти держав. У 1643-1648 рр., коли в Мюнстері та Останбрюці було скликано велику дипломатичну конференцію, щоб покласти край Тридцятилітній війні, вже зароджувалась «Європейська згода» [11].

Саме тому відомості про зовнішню політику та дипломатію на межі Середньовіччя та раннього Нового часу варто розцінювати не як випадкові, не пов'язані між собою історичні факти, а як ознаки, що підтверджують усталеність нової дипломатичної практики на одному з етапів формування абсолютних держав у Європі, інституціоналізацію їх зовнішньої політики. Найтипівішими моделями дипломатії, що формувалися, стали – французька, італійська та іспанська. Ця нова дипломатична практика виникала та формувалася на тлі світового багатовікового дипломатичного досвіду, що передавався від формації до формації, від держави до держави. Уже наприкінці XV – початку XVI ст. надто швидке поширення міжнародних зв'язків було позначено переходом у Європі, зокрема у Західній, до сучасної системи організації посольської служби – постійним дипломатичним представництвом, було започатковано процес інституціоналізації зовнішньої політики кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому.

Італія, з її моделлю дипломатії, вважається країною-фундатором постійної дипломатії, а першою республікою, яка заклала її основи, була Венеція. З метою запобігання неочікуваним політичним конфліктам, у всіх державах, в яких можливо було очікувати небезпеку, вона утврджує своїх послів, яким доручалося спостерігати, попереджати і, по можливості, запобігати небезпеці. Відповідно, Венеція й у себе приймала послів інших держав, а її дипломатія довгий час залишалася найкраще поінформованою та найбільш спритною. З 1480 р. майже на всьому Апеннінському півострові стало звичною практикою повсюдне використання посольств [12].

Італія, Франція та Іспанія стали фаворитами політико-дипломатичної системи, що формувалася на початку доби раннього Нового часу, і справжніми школами європейської дипломатії. Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив вищезгаданий Н. Макіавеллі. За його оцінкою, дипломатія вважалася війною на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Послы обов'язково мали добре знати історію, адже вона, згідно з тлумаченням сучасника Н. Макіавеллі – Ф. де Коміна – «пані усіх шахрайств, одурювань і віроломств» [13, р. 140]. Н. Макіавеллі зазначав, що дипломат спочатку повинен виявити себе з найкращого боку – «хорошою

людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати у сприятливий момент.

Варто зауважити, що не всім італійським республікам і монархіям судилося розвивати та вдосконалювати дипломатичний процес. Після початку Італійських воєн чільна позиція переходить до Франції й Іспанії. Ці дві держави зіграли одну з найважливіших ролей у міжнародних відносинах кінця XV – першої половини XVI ст., адже франко-іспанські відносини були визначальними на межі Середньовіччя та ранньої Нової історії. Суперництво Франції й Іспанії, яке знайшло прояв в Італійських війнах, було віссю, навколо якої формувалася система європейських держав та їх взаємовідносини, формувалася нова політико-дипломатична система світоустрою. Водночас французький дипломат Ф. де Комін закликав до мирного співіснування Франції й Іспанії, висувуючи ідею єднання цих великих держав і жалкував, що вони «не мають співчуття одна до одної» [14, с. 377].

У Франції та Італії наприкінці XV – початку XVI ст. починають утверджуватися форми й методи дипломатії Нового часу. В Іспанії цей процес дещо стримувався, що, на думку автора, пояснювалося певною системою поглядів її правителів. Вони побоювалися створення постійної дипломатичної служби в Іспанії, як свого часу вони з пересторогою відносилися до поширення та інституціоналізації юриспруденції. Наприклад, М.-Е. де Монтень зазначав: «Король Фердинанд, надсилаючи колоністів в Індію, мудро передбачив, щоб серед них не було вчених законників, висловлюючи побоювання про те, що у Новому Світі поширяться суди, адже саме юриспруденція як наука природно породжує суперечки й розбіжності у поглядах. Король, як у свій час і Платон, убачав, що будь-яка країна лише потерпає від юристів та медиків...» [15, с. 332]. Цілком ймовірно, що аналогічний погляд поширювався і на дипломатів, які мали багато спільного з юристами. Але з часом, Іспанія, сприйнявши позитивний досвід Франції та Італії у формуванні дипломатичної служби, розпочала такий же процес, усвідомивши необхідність і доцільність існування постійної дипломатії.

Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та використання у практиці міждержавних відносин. З 1510-х рр. – у Папській державі, з 1520-х рр. – в Англії та Священній Римській імперії, а до середини XVI ст. це стало європейською традицією. Першу чверть XVI ст. слід визнати офіційним початком процесу інституціоналізації зовнішньої політики, ери постійних посольств, постійної дипломатії. Згодом розпочався наступний етап – розвитку й удосконалення дипломатичної практики досвідом багатьох держав і народів. В центрі дипломатичної практики постійно перебували питання війни й миру, адже, як стверджував Ф. де Комін, «дружба між государями далеко не одвічна» [16, с. 107].

Шлях до нового торувався зі збереженням загальної схоластичної орієнтації, де перепліталися елементи старого і нового способів мислення, старі і нові

ментальні установки. Але водночас нове мислення вимагало власного прояву, насамперед, у питанні влади: що таке «влада» у новому світосприйнятті і місце правителя у новому суспільстві, у період політичної інституціоналізації. Західноєвропейські правителі доби раннього Нового часу (Карл VIII, Людовік XII, Ізабелла Кастильська, Фердинанд Арагонський та ін.) були реформаторами за способом мислення та переконаннями. Їх державна діяльність внесла суттєві та яскраві зміни у процеси державотворення, політичної інституціоналізації, у методи ведення війн та організацію дипломатичних служб на постійних засадах, у розвиток договірних основ співіснування держав.

Правителі на межі двох епох персоніфікували у собі певний окреслений соціальний тип менталітету епохи ранньої Нової історії, водночас просуваючись далеко вперед від існуючих у суспільстві, у зв'язку з чим їх багато в чому не розуміли та не вірно оцінювали їх сучасники. З них починається відлік нових подій та змін у міжнародному житті ранньомодерної Європи. Проблеми війни та миру, а також війни та дипломатії хвилювали сучасників доби раннього Нового часу. Вони перебували в пошуку відповідей на ті питання, які ставила перед ними об'єктивна реальність, адже «мир і злагода – першочергово необхідні речі для королів і держав» [17, р. 254].

Франція доби правління Людовіка XII (1498-1515 рр.) стала складовим елементом становлення європейської системи держав. У ній, як і в інших державах Європи, відбувалася інституціоналізація зовнішньої політики [18; 19, р. 15; 20, р. 177; 21, с. 39-40]. Тридцятишестирічний Людовік XII став правонаступником французької зовнішньої політики та дипломатії у 1498 р., після смерті Карла VIII (1492-1498 рр.). Сучасники зазначали поступальність внутрішньої та зовнішньої політики нового короля, щодо політики попередника. Він заручився підтримкою колишнього найближчого оточення та радників Карла VIII. Його головним міністром став архієпископ Ж. д'Амбузький, а радником з дипломатичним досвідом – Е. де Батарне (1438-1523 рр.) [22; 23].

З початку правління Людовік XII основні зусилля зосередив на дипломатії, як головному засобі вирішення конфліктів. Зовнішньополітична концепція Людовіка XII була пов'язана з дипломатичним курсом, який здійснював його попередник – Карл VIII та стала закономірним продовженням його намагань щодо зміцнення позицій Франції на Апеннінському півострові [24]. Він врахував досвід перших італійських походів Карла VIII та визначився зі своїми зовнішньополітичними пріоритетами.

Перші зовнішні відносини Людовік XII налагодив з Іспанією, Англією та Імперією, результатом яких стало підписання наприкінці літа 1498 р. низки договорів. 2 серпня 1498 р. у Парижі було укладено договір між Людовіком XII та ерцгерцогом Філіпом Австрійським про довіру та взаємоповагу [25, р. 454]. 5 серпня 1498 р. у Селестін де Маркуссі було підписано договір про союз між

Людовіком XII й Фердинандом та Ізабеллою, королем та королевою Кастилії і Арагону, щодо Італії [26, р. 326]. Перемир'я час від часу поновлювалося, але зовнішньополітичні інтереси Іспанії залишалися незмінними: лише себе вона вважала спадкоємницею середземноморської політики Арагонського дому, який на той час володів островами Сардинія та Сицилія. Завоювання ж Неаполітанського королівства повинно було стати логічним продовженням зовнішньополітичного курсу Іспанії [27, р. 240; 28, р. 215-218]. 24 серпня 1498 р. Людовік XII та Генріх VII у Вестмінстері підписали договір про торгівлю та судноплавство [29, р. 328; 30, р. 45]. Людовік XII всіляко підтримував та заохочував внутрішню і зовнішню торгівлю та з цією метою встановив у 1498 р. торгові привілеї для Нідерландів.

Вирішивши першочергові завдання зовнішньої політики Франції, Людовік XII зосереджує увагу на внутрішніх проблемах. Він відстоює право на територію Бретані, яка знаходилась у володінні вдови Карла VIII – Ганни Бретонської. Реалізуючи це, він отримує від Папи згоду на розірвання шлюбу з королевою Жанною (м. Блуа, 17 грудня 1498 р.). Протягом першого тижня січня 1499 р. у м. Нант Людовік XII укладає угоду з королевою Ганною Бретонською про збереження у дії привілеїв Бретані та договір про шлюб з нею.

Людовік XII зберігаючи ззовні мир та добросусідство у зовнішній політиці, продовжував розробляти таємні плани італійського походу. Він заявив, що не має наміру відмовлятися від претензій на герцогство Міланське та обґрунтував право на нього як батьківську спадщину, оскільки він вважав себе повноправним спадкоємцем дому Вісконті, у яких Сфорца, що правили в Мілані, «узурпували» трон. Але коло його власницьких інтересів поширювалося не лише на Мілан – він висував права і на Неаполітанське королівство, адже свого часу воно належало французькій династії, що надавало йому право на повернення спадщини, навіть через війну. Врахувавши внутрішньополітичні та зовнішньополітичні обставини, Людовік XII приймає рішення про початок воєнних дій в Італії. Французька армія, очолювана італійським кондот'єром Д.Д. Трівульціо, у липні 1499 р. перетнула кордон Італії. Італійське питання стає загальноєвропейським – хід подій та підсумки французького походу суттєво вплинули на процес формування європейської системи держав та інституціоналізацію зовнішньої політики та моделей дипломатії держав.

На межі XV-XVI ст. франко-іспанські протиріччя постають у центрі розвитку міжнародних відносин. Іспанія, держава-противага здійсненню зовнішньополітичних планів Франції, намагалася перешкодити її територіальному розширенню. У травні 1500 р. Фердинанд Арагонський та Ізабелла Кастильська спорядили військо та флот, нібито проти турків. У своїй дипломатичній грі Іспанія зробила ставку на Англію та Імперію. Мета ж

іспанської політики була цілком визначена – створення антифранцузької коаліції.

Правління Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського – це особливий період в історії Іспанії на межі Середньовіччя і раннього Нового часу. Головним підсумком проведених ними політичних, соціально-економічних, судово-адміністративних та законодавчих реформ стало встановлення в Іспанії «миру та заспокоєння», як з виправданою гордістю відзначає Ізабелла у «Заповіті» [31, с. 129]. Увесь процес розвитку Кастилії та Арагону, як єдиної держави наприкінці XV – початку XVI ст., сприяв її включенню до європейської системи держав у якості одного з провідних її елементів.

Мета французької зовнішньої політики й дипломатії, проголошена Людовіком XII, змінила ситуацію на міжнародній арені та стала каталізатором до підписання у Лондоні 10 червня 1499 р. угоди між Іспанією та Англією. Одним із головних її пунктів була вимога без взаємної згоди не вступати у політичні союзи і не укладати династичні шлюби. Після підписання цієї угоди обидві сторони прискорили вирішення питання про шлюб Артура і Катерини (воно було підтверджено в Іспанії 20 січня 1500 р.) [32, р. 414-417]. Але Англія, підписуючи англо-іспанський договір з Фердинандом та Ізабеллою, не поспішала приєднуватися до коаліції проти Франції. Союзи з Іспанією та Імперією, а також мир із Францією та Шотландією повинні були створити такі зовнішні умови, у яких Тюдори мали б можливість відчувати себе у безпеці, не побоюючись зовнішніх вторгнень чи йоркських бунтів. Водночас, 14 червня 1500 р. був укладений договір з Венецією про допомогу [33, р. 417-419].

Події в Італії отримали свій подальший розвиток. Тимчасовий союз між Францією та Іспанією у 1501 р. був проміжним етапом у планах Фердинанда перед повним завоюванням Неаполітанського королівства – з червня 1502 р. військові дії між двома колишніми союзниками поновлюються. Протягом 1502 р. іспанці під командуванням Г. де Кордови, були витіснені французами під командуванням графа д'Обін'ї із Апулії.

Ізабелла, яка була втягнута в неаполітанські справи супроти своєї волі (оскільки плани її чоловіка були далекі інтересам Кастилії), згодом змінила думку на протилежну, бажаючи зміцнити політичний престиж Іспанії. Своєму зятю Філіпу вона надала всі повноваження для ведення переговорів з Людовіком XII. Переговори відбулися в Ліоні і за їх підсумками було укладено мирний договір 5 квітня 1503 р., за яким народжений у 1500 р. син Філіпа Карл повинен був бути заручений із дворічною донькою Людовіка XII – Клавдією; вони отримують титули короля і королеви Неаполя, герцога і герцогині Калабрії; до шлюбу іспанська частина Неаполітанського королівства надавались Філіпу, а на французькій частині призначався намісник; Людовік XII мав затримати споряджений у Генуї флот із військом та припасами для підтримки Неаполя; Фердинанд, разом з Філіпом повинен був надіслати

наказ про припинення військових дій, але він вчинив навпаки і віддав наказ не коритися наказам Філіпа.

Водночас Фердинанд послав із Триєсти в Барлетту людей та гроші і відправив нові війська проти графа д'Обін'ї в Калабрії чисельністю 15 тис. осіб, які очолив Ф. Андрада – 25 квітня 1503 р. він розбив графа д'Обін'ї при Семінаре. Договір від 5 квітня 1503 р. не був ратифікований і війна була поновлена.

29 грудня 1503 р. іспанці отримали перемогу над французькими військами – Г. де Кордова змусив французів після довгої серії військових операцій остаточно капітулювати в Гаєті 1 січня 1504 р. Ізабелла Кастильська добре розуміла значення цієї значної перемоги над французами для Іспанії [34, р. 30-32].

Таким чином, загальним підсумком війни 1498-1505 рр. стало падіння одразу двох великих італійських держав: французи окупували Мілан, іспанці – Неаполь. Король Франції запропонував іспанцям укласти перемир'я, яке було підписано 31 березня 1504 р. на трирічний термін – воно започаткувало новий період у європейській історії.

22 вересня 1504 р. в Блуа Людовік XII змушений був підписати мир з Іспанією та договір, згідно з яким французи назавжди відмовилися від зазіхань на Неаполь і повертали права на його володіння Фердинанду Арагонському. Однією із умов угоди було укладення шлюбу між французькою принцесою Клод та Карлом Люксембурзьким.

У 1504 р. в Ліоні було підписано договір між Францією та Іспанією, де обумовлювалися сфери їх впливу в Італії. Фактично Італія була розділена на дві зони впливу: іспанську – на півдні та французьку – на півночі [35]. Цей поділ отримав своє підтвердження за нового короля Франциска I, коли Франція та Іспанія знову поновили міждержавні відносини (Договір у Нуайоні) [36, р. 296-297]. Фактично, після цього поділу сфер впливу, Папі та іншим італійським правителям не залишалося нічого, окрім маневрування між цими двома зовнішніми силами (державами-лідерами).

Навесні 1505 р. Людовіку XII вдалося збалансувати відносини з Імперією та Іспанією, підсумком яких став договір, укладений в Ожено 4 квітня за яким було домовлено про інвеституру на Мілан для Людовіка XII. Інвеституру надав імператор Максиміліан, яка поширювалася на спадкоємців по чоловічій лінії, а при їх відсутності – на доньок [37, р. 458; 38, s. 156-158].

Розвиток політико-дипломатичних подій у ранньомодерній Європі свідчив про інституціоналізацію нових міждержавних відносин, державами-лідерами яких були Франція, Італія та Іспанія, формуючи власні моделі й традиції у сфері зовнішніх зносин [39; 40; 41, с. 136-141; 43, р. 26-27]. Таким чином, характер відносин між Францією та Іспанією початку раннього Нового часу коливається від різко ворожих до відносно мирних, з різними відтінками та ступенем прояву. Це роки військового суперництва та активної дипломатичної діяльності двох держав за превалювання в Італії.

На межі Середньовіччя та раннього Нового часу в європейських державах розпочинається процес оформлення та перетворення зовнішньополітичних функцій держави із спорадичних в державні інституції. Дипломатичні ініціативи, почини і проекти французьких та іспанських правителів спонукали інтенсивно функціонувати механізм міждержавних відносин європейської системи держав, що починала формуватися, та прискорювали процеси інституціоналізації їх зовнішньої політики.

Дипломатія держав ранньомодерної Європи, якісно нова за змістом, пройшла стадію становлення, яка співпадає за часом з Італійськими війнами. Власне тому, окрім передових ідей, вона мала у розпорядженні силу держави та армії. У період раннього Нового часу відбувається генеза інституціональних процесів нової зовнішньої політики і дипломатії, які знайдуть свій вияв протягом всієї доби Нового часу. Фаворитами і фундаторами цих процесів стали Франція, Італія та Іспанія, моделі дипломатії яких слугували взірцями для створення та ефективного впровадження дипломатичного інструментарію всіх держав Європи досліджуваного періоду.

Зазначимо, що останніми роками помітнішою стає тенденція до превалювання у наукових дослідженнях тематики узагальнюючої, глобальної тощо. Але не слід забувати і про регіональну та країнознавчу проблематику. Тому розуміння напрямів та змісту сучасного цивілізаційного процесу не можливе без усвідомлення базових історичних типів та основних форм традиційно-історичних усталених соціокультурних та політико-дипломатичних систем в аспекті їх зміни під впливом викликів сьогодення. Адже історія залишила нам чимало свідчень, коли те, на що тривалий час не звертали увагу, призводило до суттєвих змін в історико-політичному розвитку не лише окремих регіонів, держав, але й цивілізацій та суспільств у цілому.

Цілковито заслуговує на подальші дослідження питання про вплив ідей гуманізму на витоки європейських політико-дипломатичних систем через призму сучасності до історичних витоків інституціональної історії. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі нададуть можливість створити цілісну картину політико-дипломатичного світу та національних особливостей політико-дипломатичних систем в Європі доби Середньовіччя, раннього Нового і Нового часу, як інституційного кластеру міждержавних відносин.

Список використаних джерел та літератури

1. Ціватий В.Г. США-Європа: зовнішньополітичні історичні поступи та інституціонально-дипломатичний діалог (XVIII-XXI століття) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 42. – С. 292-300.
2. Ціватий В.Г. Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. – 2014. – Вип. 21. – Ч. I. Серія «Історичні науки». – С. 136-141.

3. Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.
4. Басовская Н.И. Столетняя война, 1337-1453 гг. – М., 1985. – 184 с.
5. Басовская Н.И. Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе // Средние века. – 1990. – Вип. 53. – С. 44-51.
6. Басовская Н.И. Англия и Франция в международной жизни Западной Европы XII-XV вв. // Средние века. – 1988. – Вип. 51. – С. 5-22.
7. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). – Львів, 2002. – 412 с.
8. Макиавелли Н. Государь. – М., 1982. – 345 с.
9. Хеншелл Н. Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего Нового времени. – СПб., 2003. – 272 с.
10. Норман Д. Європа: Історія. – К., 2001. – 1498 с.
11. Ивонина Л.И., Прокопьев А.Ю. Дипломатия Тридцатилетней войны. – Смоленск, 1996. – 96 с.
12. Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени. – Минск: Изд-во «Университетское», 1984. – 159 с.
13. Mousnier R. Le XVIe et XVIIe siècle. – P., 1965. – Т. 4. – P. 140.
14. Коммин Ф. де. Мемуары. – М., 1987. – Кн. 8. – Гл. XXIV. – С. 377.
15. Монтень М. Опыты. – М., 1992. – Кн. 3. – Гл. XIII. – С. 332.
16. Коммин Ф. де. Мемуары. – М., 1987. – Кн. 3. – Гл. VIII. – С. 107.
17. Masselin J. Journal des Etats Généraux de France tenus à Tours en 1484 / Ed. A. Bernier. – Paris, 1835. – P. 254.
18. Abélard J. Autour de Louis XII. – Paris, 1995 – 396 p.
19. Néret J.-A. Louis XII. – Paris, 1948. – P. 15.
20. Sée H., Rebillon A. Le XVIe siècle. – Paris, 1934. – P. 177.
21. Lot F. Recherches sur les effectifs des armées française des Guerres d'Italie aux Guerres de Religion (1494-1562). – Paris, 1962. – P. 39-40.
22. Bourgeois L. Quand la cour de France vivait à Lyon (1491-1551). – Paris, 1980. – 356 p.
23. Mandrot B. de. Imbert de Batarnay, seigneur du Bouchage. – Paris, 1886.
24. Procédures politiques du regne de Louis XII / Ed. R. Maulde de Claviere. – Paris, 1885.
25. Flassan G. Histoír général et raisonnée de la diplomatie française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'a à la fin du règne de Louis XVI. – Paris, 1811. – Т. 1. – P. 454.
26. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. – Amsterdam, 1726. – Т. 3. – Pt. 2. – P. 326.
27. Barrassar B., Jasquart J. Le XVIe siècle. – Paris, 1972. – P. 240.
28. Suárez Fernández L. Política internacional de Isabel la Católica. Estudio y documentos. – Т. 4 (1494-1496). – Madrid, 1989. – P. 215-218.
29. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. – Amsterdam, 1726. – Т. 3. – Pt. 2. – P. 328.
30. Flassan G. Histoír général et raisonnée de la diplomatie française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'a à la fin du règne de Louis XVI. – Paris, 1811. – Т. 1. – P. 45.
31. Завещание Изабеллы I Кастильской (1451-1504) // Европа и Америка на перекрестке эпох. – Иваново, 1992. – С. 129.
32. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. – Amsterdam, 1726. – Т. 3. – Pt. 2. – P. 414-417.

33. Suárez Fernández L. Política internacional de Isabel la Católica. Estudio y documentos. – Т. 4 (1494-1496). – Madrid, 1989. – P. 417-419.
34. Gioivo P. La vie du Grand Capitaine. – Bari, 1931. – P. 30-32.
35. Larivaille P. La vie quotidienne en Italie au temps de Machiavel (Florence, Rome). – Paris, 1979. – P. 93.
36. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. – Amsterdam, 1726. – Т. 3. – Pt. 2. – P. 296-297.
37. Flassan G. Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'à la fin du règne de Louis XVI. – Paris, 1811. – Т. 1. – P. 458.
38. Wiesflecke H. Maximilian I. – Wien, 1991. – S. 156-158.
39. Ars historica. Сборник в честь Олега Фёдоровича Кудрявцева / Сост. и отв. редактор А.К. Гладков. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2015. – 566 с.
40. Собираательство и меценатство в эпоху Возрождения / Ред.-сост. А.В. Доронин, О.Ф. Кудрявцев. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 231 с.
41. Искусство и культура Европы эпохи Возрождения и раннего Нового времени: Сборник трудов в честь Всеволода Матвеевича Володарского. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 416 с.
42. Циватый В.Г. Институционализация дипломатической службы европейских государств на рубеже Средневековья и раннего Нового времени: теоретико-методологический аспект // Codrul Cosminului. – 2012. – Т. XVIII. – №. 2. – P. 287-294.
43. International Relations. Edited by Stephen McGlinchey. – Bristol, 2017. – Part I: DIPLOMACY. – P. 26-36.

Циватый В.Г. Европейская модель дипломатии и национальные особенности дипломатических служб Испании, Италии и Франции эпохи раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.).

В статье проанализированы основные направления внешней политики и особенности формирования моделей дипломатии Франции, Италии и Испании в эпоху раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.). Особое внимание уделено институциональному развитию, достижениям, проблемам и перспективам французской, итальянской и испанской дипломатических служб в контексте общеевропейского развития исследуемого периода. Акцентируется внимание на национальных особенностях дипломатии и внешней политике Испании, Италии и Франции, которые имеют многовековые исторические традиции и этапы институционального развития. В истории дипломатических служб этих государств и истории институционального развития их органов внешних отношений дипломатия всегда рассматривалась как часть политической культуры общества, как одно из главнейших средств защиты интересов государства в процессе государственного строительства и социокультурного развития обществ.

Ключевые слова: *внешняя политика, дипломатия, институционализация, дипломатическая служба, модель дипломатии, раннее Новое время (XVI-XVIII вв.), Испания, Италия, Франция.*

Tsivatyi V. The European Model of Diplomacy and National Features of the Foreign Service of Spain, Italy and France Concerning the Early Time of Modern Period (XVI-XVIII centuries).

The basic directions of foreign policy and diplomacy features of formation models in France, Italy and Spain in the early Modern period (XVI-XVIII century) are analyzed in the article. Particular attention is given to institutional development, achievements, problems and prospects of French, Italian and Spanish diplomatic services in the context of European development of the studying period. Attention is paid to the peculiarities of national diplomacy and foreign policy of Spain, Italy and France, which have centuries-old historical traditions and stages of institutional development. In the history of the diplomatic services of these States and institutional development in the history of their

external relations diplomacy has always been regarded as part of the political culture, as one of the most important means of protecting the state's interests in the process of state building and socio-cultural development of societies.

Keywords: *foreign policy, diplomacy, institutionalization, diplomatic service, diplomacy model, the early New Period (XVI-XVIII centuries), Spain, Italy, France.*

УДК 94(81:351.881)

Кряжев П.В.

ПОСАДИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРІВ ТА ВІЦЕ-КОРОЛІВ У КОЛОНІАЛЬНІЙ БРАЗИЛІЇ

У статті розглянуто проблему рангу посад генерал-губернаторів та віце-королів колоніальної Бразилії в системі португальського колоніального управління вказаним заморським домініоном. З'ясовано регалії та рівні юрисдикцій вказаних високопосадовців. Звернено увагу на зміст адміністративно-управлінської системи Португалії в контексті її функціонування в Бразилії. Зазначено, що вказана система була монархією, синтезованою з колегіальними державними управлінськими органами, що функціонували на основі принципу ієрархічної узгодженості. Вказано, що юрисдикція генерал-губернаторів та віце-королів у Бразилії була більш обмеженою у порівнянні з тими самими високопосадовцями в Індії. У статті висвітлено, що протягом 1549-1808 рр., коли адміністрацію колоніальної Бразилії очолювали призначені португальською короною генерал-губернатори, а згодом і віце-королі, повноваження вказаних високопосадовців регулювалися низкою статутів, останній з яких (1677 р.) діяв до прибуття португальського королівського двору на чолі з принцем Жоао у 1808 р. в Ріо де Жанейро. Обсяг повноважень генерал-губернаторів та віце-королів у Бразилії згідно з цим статутом був фактично ідентичним, крім вилучення норми про фіксований термін перебування на посаді віце-короля. Зазначено, що на відміну від віце-королівства Індії португальська корона не надала відповідного статусу своїй південноамериканській колонії, підкреслюючи, таким чином, привілейоване становище Індії серед інших заморських володінь Португалії.

Ключові слова: колоніальна Бразилія, генерал-губернатор, віце-король, юрисдикція, монархія, статут, ієрархія, права величності, культура винагород та компенсацій.

У вітчизняній історіографії практично не приділялася увага дослідженню проблем історичного минулого найбільшої країни Латинської Америки – Федеративної Республіки Бразилії. Вона займає п'яте місце на земній півкулі за територією та населенням. Станом на 2016 р. країна зайняла дев'яте місце у світі за обсягом ВВП. Ця країна є безумовним регіональним лідером у Латинській Америці за своїм постійно зростаючим економічним, демографічним та ресурсним потенціалом. З огляду на це, а також завдяки її активній участі у процесах глобалізації та континентальної інтеграції (МЕРКОСУР), нині зростає науковий інтерес до вивчення історії становлення та розвитку Бразилії, зокрема, як складової частини колишньої португальської колоніальної імперії.

У радянській історіографії були здійснені ґрунтовні наукові розвідки з історії Бразилії [1-8]. Зокрема, дослідження з латиноамериканістики проводилися за науковими програмами Інституту країн Латинської Америки, який донині функціонує у Москві. В сучасній російській історіографії опубліковано цікаві наукові праці з історії Бразилії [9-14]. В українській історичній науці, на жаль, недостатньо висвітлена проблематика дослідження різних аспектів історичного розвитку Бразилії. У цих наукових розвідках не досліджувалася проблема рангу

посад генерал-губернаторів та віце-королів колоніальної Бразилії у системі португальського колоніального управління вказаним заморським домініоном.

Метою статті є з'ясування регалій та рівня юрисдикцій генерал-губернаторів і віце-королів у колоніальній Бразилії.

Дослідник К.П. Жуніор стверджував, що головним принципом, який визначав функціонування португальської системи колоніального управління на території Бразилії, був принцип ієрархічної узгодженості її складових адміністративно-управлінських елементів [15]. Дослідник Р. Фаору наголошував на тому, що функціонування португальської колоніальної адміністрації було системою «колегіальних органів та ієрархії без жорсткості» [16]. Він стверджував, що король керував метрополією за допомогою проміжних ланок адміністративно-управлінської колоніальної системи, яка була монархією, синтезованою з колегіальними державними управлінськими органами, що були покликані колегіально обговорювати будь-які управлінські рішення.

Дослідник А.М. Еспанья критикує ідею жорсткої централізації відносно функціонування заморської португальської імперії. Він відстоював погляд, що португальський колоніальний режим дозволяв генерал-губернаторам Бразилії користуватися надзвичайними владними повноваженнями – *extraordinaria potestas*, які відповідають повноваженням вищих воєначальників. Зокрема, у статутах, які регламентували їх повноваження була норма, що надавала їм право у надзвичайних умовах діяти на власний розсуд. Тобто, генерал-губернатори користувалися, де-факто, адміністративною автономією. Подібна автономія особливо стосувалася посади віце-королів, яка була запроваджена спочатку в португальській Індії, а згодом – у Бразилії [17, р. 90-91].

Дослідниця К.М. дос Сантуш наголошувала, що створення посади віце-короля мало на меті наділити заморських колоніальних можновладців квазікоролівськими регаліями, дозволяючими їм жалувати підлеглим різноманітні чесноти, призначати чиновників, затверджувати ренту (жалування), навіть милувати за різні скоєні злочини [18, р. 51-62]. Слід наголосити на тому, що юрисдикція генерал-губернаторів та віце-королів у Бразилії була більш обмеженою у порівнянні з аналогічними високопосадовцями в Індії. Їхні «права величності» (*regalia maiora*) розглядалися невід'ємно від постаті короля. Вперше у Бразилії титул віце-короля пожалувано короною Ж. де Маскареньяшу, маркізу Монталвау (1640-1641 рр.) у 1640 р. Вдруге цей титул отримав В. Маскареньяш, граф Обідоса (1663-1667 рр.). Регулярна практика пожалування короною цих титулів розпочалася у 1720 р і продовжувалася до 1808 р.

Як зазначалося, генерал-губернатори у Бразилії діяли на основі наданих королем статутів або регламентів. Серед них: статут Т. де Соузи (1549 р.), статут Ф. Жеральдеса (1588 р.), статут Г. де Соузи (1612 р.), статут Д. де Мендонси Фуртади (1621 р.), статут Р. да Кости Баррети (1677 р.). Решта генерал-губернаторів та віце-королів до початку XIX ст. керувалися статутом

від 23 січня 1677 р., який складався із 61 глави та акумулював у собі положення всіх раніше прийнятих статутів [19, р. 312-459]. Цей факт ставить питання щодо незначної різниці між посадами та юрисдикціями генерал-губернаторів і віце-королів в Бразилії.

Статут 1677 р. делегував генерал-губернаторам та віце-королям Бразилії більше повноважень, зокрема за рахунок незначного обмеження повноважень капітанів-донатаріїв у спадкових капітанствах (провінціях колоніальної Бразилії) та контролю за їхньою управлінською діяльністю. В цьому контексті слід звернути увагу на статут капітанів-морів від 1 жовтня 1663 р., який було прийнято у час призначення другим віце-королем Бразилії В. Маскареньяша, графа Обідусу. Статут складався з 13 статей [20, р. 374-380]. Цей документ юридично закріплював підконтрольність спадкових та королівських капітанств владі віце-короля або генерал-губернатора. Відповідно до статуту капітани-мори не можуть підкорятися колоніальним адміністраціям інших капітанств, зокрема сусідніх. Стаття 7 статуту забороняла капітану-мору втручатися у юрисдикції королівських чиновників, які виконують службові обов'язки в капітанстві (проведорів, альмошаріфів, суддів, нотаріусів та ін.). Стаття 9 забороняла капітану-мору втручатися у юрисдикції камари (муніципалітету) капітанства. Таким чином, статuti 1663 р. і 1677 р. закріплювали верховенство влади генерал-губернатора та віце-короля у Бразилії над всіма капітанствами.

Аналіз статей статуту 1677 р. засвідчує, що генерал-губернаторам та віце-королям Бразилії доручалося короною: здійснювати їхню протекцію над індіанцями, єзуїтами, будинками милосердя та лікарнями; регулярно інспектувати, відновлювати фортеці, забезпечувати їх амуніцією та зброєю (статут зобов'язував високопосадовця забезпечити ведення в кожному капітанстві статистичної книги – «*Titulo do Estado*», у якій потрібно фіксувати які війська, фортеці, зброя та амуніція знаходяться кожному з них); піклуватися та підтримувати відновлення цукрових енжень (заводів з виробництва тростинного цукру); забезпечувати збереження лісів, особливо тих, де росли сандалові червоні дерева пау-бразіл; арештовувати іноземців, які перебували у Бразилії без королівського дозволу. Статут забороняв генерал-губернатору створювати нові посади у колоніальній адміністрації та доручав йому співпрацювати з єпископом, не втручаючись у юрисдикції духовної влади.

Дослідники М.С. Кунья, Н.Г. Монтеру та П.А. Кардім дотримуються концепції, що після реставрації португальської монархії корона почала практикувати управління заморською імперією з дотриманням «культури винагород і компенсацій», згідно з якою, як стверджують дослідники, сходження по сходинкам ієрархії дворянства здійснювалося у залежності від розміру статків та стилю життя дворянина [21]. Дослідник І.А. Ернандес зауважував, що головним критерієм, який переміщував знать по сходинкам ієрархії було їхнє родове походження по крові [22]. Водночас вчений наголошує, що головною формою доступу до вищих сходинок ієрархії

дворянства «за привілеями» була купівля посад безпосередньо у короля. Таким чином, існувало родове дворянство за кровним походженням та дворянство, яке набувало статусу в ієрархії за критерієм отриманих від короля привілеїв.

Дослідник Н. Еліас зауважує, що всі без винятку генерал-губернатори Бразилії належали до дворянського стану фідальго та входили обов'язково до складу Державної Ради (Conselho de Estado) і Військової Ради, що демонструє їх наближеність до короля [23]. В цьому контексті зауважимо, що Державна Рада була головним дорадчим органом при королі та виконувала роль найважливішого форуму, де точилися дебати його членів щодо всіх питань державного і колоніального управління. Фактично цей орган був чи не єдиним легітимним центром прийняття доленосних рішень. Члени Державної Ради, які призначалися генерал-губернаторами у Бразилії, обиралися з дотриманням критеріїв їхньої особистісної приязності, вірності та відданості особі короля, а також, за умови наявності у них беззаперечної репутації, високої честі, благородних чеснот та досвіду служби у заморських володіннях Португалії. Іншими словами, майбутні генерал-губернатори Бразилії обиралися королем із найбільш вибраних дворян, які володіли значною політичною вагою в Португалії. Цей факт підкреслює зростаючу вагу Бразилії для корони. Варто зауважити, що більшість генерал-губернаторів Бразилії першої половини XVII ст. до моменту їх безпосереднього призначення здобули військову кар'єру та досвід у Північній Африці. Водночас у другій половині XVII ст. вони, як правило, проявили свої військові таланти під час війни з Іспанією за незалежність Португалії після Реставрації 1640 р. або виконували адміністративно-військову службу в Індії. Зокрема, частина майбутніх генерал-губернаторів Бразилії до призначення очолювали різні португальські провінції.

У першій половині XVIII ст., коли на португальському престолі перебував король Жоао V (1706-1750 рр.), відбулися зміни у колоніальній політиці метрополії стосовно підвищення ролі Бразилії серед інших заморських володінь Португалії та модифікації повноважень її генерал-губернаторів. Цей домініон зайняв вагоме місце у португальській заморській імперії, що було пов'язано з початком «золотої і алмазної лихоманки», що охопила Бразилію.

Як зазначалося, починаючи з 1720 р. розпочалася регулярна практика призначення сувереном віце-королів Бразилії. Після призначення В. Фернандеша Цезаря де Менезеса, графа де Сабугоша віце-королем Бразилії (1720-1735 рр.) вказаний титул присуджувався на постійній основі. Така зміна може свідчити про те, що корона підкреслила особливу роль Бразилії у складі португальської колоніальної імперії, яка конвертувалася у пожалування цього поважного титулу вибраним представникам португальської знаті.

Таким чином, аналіз засвідчує, що протягом 1549-1808 рр., коли адміністрацію колоніальної Бразилії очолювали призначені португальською короною генерал-губернатори, а згодом і віце-королі, повноваження вказаних високопосадовців регулювалися низкою статутів, останній з яких (1677 р.) діяв

до прибуття португальського королівського двору на чолі з принцем Жоао у 1808 р. у Ріо де Жанейро. Обсяг повноважень генерал-губернаторів та віце-королів у Бразилії згідно з цими статутами був фактично ідентичним, крім вилучення норми про фіксований термін перебування на посаді віце-королів. Однак на відміну від віце-королівства Індії португальська корона не надала відповідного статусу своїй південноамериканській колонії. Мотиви такого рішення потребують подальшого аналізу.

Список використаних джерел і літератури

1. Очерки истории Бразилии / За ред. В.И.Ермолаева. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – 571 с.
2. Глинкин А.Н. Новейшая история Бразилии (1939-1959). – М.: Издательство ИМО, 1961. – 403 с.
3. Калмыков Н.П. Диктатура Варгаса и бразильский рабочий класс. – М.: Наука, 1981. – 230 с.
4. Караваев А.П. Бразилия: прошлое и настоящее периферийного капитализма. – М.: Прогресс, 1989. – 277 с.
5. Коваль Б.И. Бразилия вчера и сегодня. – М.: Наука, 1975. – 176 с.
6. Комиссаров Ю.Н. Русские источники по историографии Бразилии первой трети XIX в. – Л.: Наука, 1977. – 168 с.
7. Слэзкин Л.Ю. Земля Святого Креста. Открытие и завоевание Бразилии. – Л.: Наука, 1970. – 160 с.
8. Антонов Ю.Н. Бразилия: армия и политика. – М.: Наука, 1973. – 256 с.
9. Окунева Л.С. Бразилия: особенности демократического проекта. Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта. – М.: МГИМО, 2008. – 823 с.
10. Окунева О.В. Французские экспедиции в Бразилию XVI – начала XVII вв.: освоение территорий и осмысление новых реалий: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Московский государственный ун-т им. М.В. Ломоносова. – Москва, 2005. – 21 с.
11. Мартынов Б.Ф. Бразилия – гигант в глобализирующемся мире. – М.: Наука, 2008. – 320 с.
12. Мартынов Б.Ф. Золотой канцлер. Барон де Рио-Бранко – великий дипломат Латинской Америки. – М.: ИЛА РАН, 2004. – 160 с.
13. Давыдов В.М., Бобровников А.В. Роль восходящих гигантов в мировой экономике и политике (шансы Бразилии и Мексики в глобальном измерении). – М.: ИЛА РАН, 2009. – 234 с.
14. Тарасишина Е.В. Первая администрация Л.И. Лулы да Силвы в Бразилии: особенности внутренней и внешней политики: 2003-2006 гг: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Московский государственный ун-т им. М.В. Ломоносова. – Москва, 2009. – 25 с.
15. Junior C.P. Formacao do Brasil contemporaneo. Colonia. – Sao Paulo: Companhia das Letras, 1977. – 464 p.
16. Faoro. R. Os donos do poder: Formacao do patronato politico brasileiro. – Sao Paulo: Ed. Globo, 2001. – 913 p.
17. Fragoso J., Bicalho M.F., Hespanha A.M. O antigo regime nos tropicos. A dinamica imperial portuguesa (seculos XVI-XVIII). – Rio de Janeiro: Civilizacao Brasileira, 2001. – 473 p.
18. Santos C.M. Goa e a chave de toda a India. Perfil politico da capital do Estado da India (1505-1570). – Lisboa: CNCDP, 1999. – 373 p.
19. Documentos historicos: Em 112 vol. – Rio de Janeiro: Augusto Porto & C., 1928. – Vol. 6. – 492 p.
20. Documentos historicos: Em 112 vol. – Rio de Janeiro: Augusto Porto & C., 1928. – Vol. 5. – 500 p.

21. Monteiro N.G., Cunha M.S., Cardim P.A. Elites ibero-americanas do Antigo Regime. – Lisboa: Imprensa de Ciencias Sociais, 2005. – 365 p.
22. Hernandez I.A. Aristocracia, poder y riqueza en la Espana moderna. La Casa de Osuna, siglo XV-XIX. – Madrid: Siglo XXI, 1987. – 461 p.
23. Elias N. Sociedade de Corte. – Rio de Janeiro: Jorge Zahar Editor, 2001. – 313 p.

Кряжев П.В. Должности генерал-губернаторов и вице-королей в колониальной Бразилии.

В статье рассмотрена проблема ранга должностей генерал-губернаторов и вице-королей колониальной Бразилии в системе португальского колониального управления указанным заморским доминионом. Выяснены регалии и уровни юрисдикций указанных высших должностей. Обращено внимание на содержание административно-управленческой системы Португалии в контексте её функционирования в Бразилии. Акцентировано, что указанная система представляла собой монархию, синтезированную с коллегиальными государственными управленческими органами, которые функционировали на основе принципа иерархической согласованности. Указано, что юрисдикция генерал-губернаторов и вице-королей в Бразилии была более ограниченной в сравнении с такими самыми высокими должностями в Индии. В статье освещено, что на протяжении 1549-1808 гг., когда администрацию колониальной Бразилии возглавляли назначенные португальской короной генерал-губернаторы, впоследствии и вице-короли, полномочия указанных высших должностей регулировались чередой уставов, последний из которых (1677 г.) действовал до прибытия португальского королевского двора во главе с принцем Жоао в 1808 г. в Рио де Жанейро. Перечень полномочий генерал-губернаторов и вице-королей в Бразилии в соответствии с этим уставом был фактически идентичным, кроме изъятия нормы о фиксированном сроке пребывания на должности вице-короля. Акцентировано, что в отличие от вице-королевства Индии португальская корона не предоставила соответствующего статуса своей южноамериканской колонии, подчёркивая, таким образом, привилегированное положение Индии среди других заморских владений Португалии.

Ключевые слова: колониальная Бразилия, генерал-губернатор, вице-король, юрисдикция, монархия, устав, иерархия, права величества, культура вознаграждений и компенсаций.

Kryazhev P. The Posts of Governor-generals and Viceroys in Colonial Brazil.

In the article we examine the problem of posts' rank for the governor-generals and viceroys of colonial Brazil in the system of Portuguese colonial management of the indicating overseas dominion. We found out the regalia and jurisdiction levels of indicating supreme posts. We emphasized on the contents of administrative and management system of Portugal in the context of its functioning in Brazil. We accented that indicating system had the form of monarchy which was synthesized with collegiate, public administrative authorities. These authorities functioned on the basis of hierarchical coherence principle. We indicated that jurisdiction of governor-generals and viceroys in Brazil were more limited compared with similar supreme posts in India. In the article we elucidate the fact that during 1549-1808 governor-generals and viceroys headed the administration of colonial Brazil. The powers of indicating supreme posts were regulated by numerous statutes. The last statute (1677) prolonged before arrival of Portuguese prince Joao and his royal court in Rio de Janeiro in 1808. According to this statute the list of powers of governor-generals and viceroys in Brazil was actually identical, except withdrawal of the norm about the fixed stay-term of viceroy on the post. It is accented that in difference from the vice-kingdom of India Portuguese crown didn't provide the corresponding status for colony in South America. This fact demonstrates the privileged position of India among other overseas possessions of Portugal.

Keywords: colonial Brazil, governor-general, viceroy, jurisdiction, monarchy, statute, hierarchy, rights of majesty, culture of rewards and compensations.

УДК 94(477)«XIX»

Корольов Г.О.

СЛОВ'ЯНСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ І «ВІЛЬНА СПІЛКА», АБО УКРАЇНСЬКІ ДЕБАТИ ПРО ФЕДЕРАЛІЗМ У «ДОВГОМУ ХІХ ст.»

У статті досліджено розвиток та сприйняття федералізму українськими інтелектуалами у «довгому ХІХ ст.». Висвітлено генезу федеративних ідей у Центрально-Східній Європі під впливом Великої Французької революції та наполеонівських війн. Проаналізовано федеративні проекти масонських та декабристських організацій, що мали вирішальний вплив на українські дебати про федералізм. Розглянуто осмислення федеративних утопій у колі Кирило-Мефодіївського братства, зокрема його ідеолога М. Костомарова. Доведена теза про інтелектуальний взаємозв'язок між різними федеративними проектами українських інтелектуалів, що спиралася на однакові ідейні та політичні джерела. Окремо висвітлено федеративні погляди М. Драгоманова, який став одним із найбільш знаних речників цієї ідеї в тодішній Європі. Проект «Вільна спілка-Вольный союз» розцінюється як класична федеративна утопія, що ґрунтувалася на синтезі кількох модерних ідеологій.

Ключові слова: ідеологія, федералізм, українські дебати, слов'янська федерація, «Вільна спілка-Вольный союз», анархізм.

Вступні зауваження

XVIII ст. добігало кінця під гаслами про свободу, рівність і братерство. У ХІХ ст. кожне з них символізувало ідейну течію, породжену Великою Французькою революцією: лібералізм, демократичний радикалізм та націоналізм [1, с. 171]. Три поділи Речі Посполитої у кінці XVIII ст. поставили крапку в історії виборних монархій. У Європі сягнув апогею розвиток європейського абсолютизму, більшість монархій проводили політику широкої уніфікації, внутрішнього та зовнішнього колоніалізму. Проте філософія Просвітництва і Велика Французька революція 1789 р. унеможливили довге життя «тривалого Середньовіччя».

Жоден із варіантів імперської «національної політики» щодо повної інтеграції периферії не досяг мети [2, с. 55]. Це стосувалося як Росії, так і Габсбурзької імперії. Поряд з цим з'явилася політична альтернатива абсолютизму – створення США та проголошення Французької республіки наприкінці XVIII ст. поклали початок будівництву націй.

У цьому дослідженні ми спробуємо з'ясувати широкий інтелектуальний контекст появи федеративних ідей у працях українських інтелектуалів та подальші рефлексії над ними у ХІХ ст. Ми не прагнули віднайти спільні риси та якість класифікувати їх ідеї, а навпаки підкреслити позірність витоків та джерел федеративних ідей та утопій.

Початки і контекст

Федеративна ідея у західній інтелектуальній думці була пов'язана з переосмисленням сутності імперської влади. В основі британського й

французького розуміння федералізму лежала концепція демократичної та раціональної організації влади, обґрунтована філософами доби Просвітництва. Тоді ж з'являлися різноманітні концепції побудови ідеальних держав, які підважували тогочасне розуміння та принципи політичної влади. Наприклад, ідея саксонського філософа Г. Лейбніца про федерацію, яка спиралася на християнство та перебувала під зверхністю Папи Римського [3, с. 75]. Один з батьків-засновників США, англійський філософ В. Пенн пропагував у 1693 р. створити європейський парламент, що мав би складатися з делегатів від європейських монархій [4, р. 14-19]. Тобто федерація мала б вміщувати монархії та, можливо, республіки. Як така спілка держав могла існувати, враховуючи конфлікт принципів легітимності, В. Пенн не пояснив. Водночас, французький філософ Ш. Монтеск'є розглядав федерацію як проміжну форму державного правління між республікою та монархією. Що, як відомо, є значним ганджем з теорії держави і права. Однак, це трактування панувало у соціально-політичному дискурсі до кінця XIX ст., коли проблема плутанини між формою державного устрою та формою правління була вирішена.

Розуміння федерації як форми державного устрою було неможливе в умовах монархічного світу, ґрунтованого на концепції божественного права. Усі тогочасні федеративні проекти осмислювалися у контексті загрози зі сходу, а точніше битви під Віднем у 1683 р. та експансії Османської імперії в Європі. Це була візія побудови величного союзу європейських монархій, об'єднаних християнськими цінностями. Найвиразніше ця переконаність знайшла відображення у праці женевського єпископа Ф. Фенелона, який прослідковував перетворення сім'ї у народ, а народ у співдружність, що мала б боротися з рецидивами варварства [5, р. 282-283]. У тодішній реальності це був заклик до формування федерації з метою протидії мусульманській загрозі [6, s. 26-27].

У XVIII ст. європейські імперії сприяли появі федералізму, а той породив модерний націоналізм. Для тодішніх національних діячів та інтелектуалів федералізм *sensu largo* залишався західною ідеологією та успішною політичною практикою. На їхнє переконання, це сталося після Війни за незалежність США (1775-1783 рр.) та після створення Швейцарської конфедерації у 1848 р. відповідно до ухваленої конституції. В останніх дослідженнях з історії націоналізму історики переконливо довели, що федералізм не розглядається як виклик та можлива небезпека для імперій, а швидше як частина стратегії виживання у відношенні до проблем національних рухів [7, р. 369].

Після перемоги над наполеонівською Францією у 1812 р. у Росії почалася «дворянська» дискусія про майбутнє самодержавства. Виразом тодішньої ідеологічної опозиційності були федеративні ідеї, які почали обговорюватися у масонських та декабристських організаціях. У 1823 р. вперше про це заявило панславистське декабристське товариство «Соединённых славян», яке за «Записками» І. Горбачевського, мало на меті «освобождение всех славянских племен от самовластия, уничтожение существующей между некоторыми из них

национальной ненависти и соединение всех обитаемых ими земель в федеративном союзе» [8, с. 10]. Ідея про добровільну спілку слов'янських народів та федеративну республіку була прописана у документах товариства «Правила» та «Клятвенное обещание».

Керівник Північного товариства та член ложі «Трёх добродетелей» М. Муравйов розробляв модель найбільш оптимальної політичної системи для Росії. Задля цього, декабрист підготував проект Конституції, який мав стати офіційною програмою. М. Муравйов вважав, що самодержавство варто замінити на конституційну монархію, тим самим забезпечивши справедливе аристократичне правління. Тому імперію він пропонував замінити на федерацію у складі 14 держав та двох областей, а столицею мав стати Нижній Новгород [9, с. 303-366]. Гарантом ефективності федеративного правління мав бути поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Діаметрально протилежних позицій тримався керівник Південного товариства декабристів П. Пестель, який закликав відмовитися від федералізму, який може посилити етнічну та релігійну різноманітність та призвести до розпаду імперії [8, с. 13]. У колі «Товариства з'єднаних слов'ян» визріла ідея федеративної утопії у формі загальнослов'янської республіки.

Поряд з цим, для Російської імперії у «довгому ХІХ ст.» характерне переважання теоретичного рівня в осмисленні федеративних ідей, що набували форми деяких антиімперських проєктів. Тодішні історики першим втіленням федерації вважали Київську Русь. У межах українського національного проєкту ця традиція бере свій початок від інтерпретації у дослідженнях М. Костомарова та В. Антоновича [10, с. 9]. Їх підхід став одним із основних для «Київської документальної школи», де історія Русі розглядалася на засадах федералізму, а її частини (землі) розумілися як автономні одиниці. Наявність віча та демократії у вирішенні питань давньоруського життя були центральними елементами їхньої концепції історії Київської Русі [11, с. 18]. М. Грушевський у книзі «Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» оцінював політичний устрій давньої Русі як федеративний, який був результатом взаємного існування двох принципів віча – «земська, автономна, суверенна община, що обнімає собою всю землю, та одноосібна влада, що спирається на дружину», до того ж «...ці два елементи іноді конкурують та стикаються» [12, с. 301].

У вузькому контексті, такі інтерпретації мали на меті витлумачити давньоруську історію на засадах тодішніх категорій та понять. У широкому – ця тенденція була характерна для періоду формування модерних націй, коли інтелектуали та історики конструювали власний національний нарратив. Тому й не дивно, що підходи російських та українських істориків були методологічним наслідком положень німецької та французької філософії, а також романтичної історіографії. Це також присутнє у дослідженнях польських [13, с. 109-121] та чеських дослідників [14, р. 84-85]. Романтична

візія дозволяла творити власний національний міф, що був протилежністю панівного імперського дискурсу. Взагалі інший ракурс щодо генеалогії федералізму пропонують польські та чеські історики. По-перше, федералізм не був тільки західним інтелектуальним винаходом, історія Центральної Європи має успішні приклади реалізації цієї ідеї. По-друге, федеративні концепції слід розглядати ідеологією територіальних трансформації та децентралізації, яка була відповіддю на виклики конкретної політичної ситуації або інтелектуальної полеміки. По-третє, федералізм розумівся концепцією, що може бути реалізована у всій Європі. Усі конструйовані чеські, польські та угорські федеративні пропозиції засновувалися на дихотомії «між Німеччиною і Росією» [15]. Дослідники потрапляють в інтелектуальну пастку, коли «історичистично» витлумачують взаємовпливи та концептуальні лінії між різноманітними інтерпретаціями федералізму [16, s. 87-89].

Українські федеративні ідеї мали витоки від автономістських проєктів козацьких ідеологів. Їх сенс полягав у новій легітимації прав, свобод і вольностей на рівні імперського суспільства, також особлива увага приділялася умовам збереження політичної окремішності. Остання розумілася як природне право стверджене між державою Війська Запорізького Б. Хмельницького й Московською державою. Козацький автономізм став формою добровільної згоди на протекцію з боку московського царя. Після приєднання частини українських етнічних земель до Московської держави у середині XVII ст. державна ідеологія збагачується важливим київським сюжетом (багато в чому завдяки «Синопису» І. Гізеля) – увявленням про історичну спадкоємність між Київською і Московською Руссю, а також формуванням міфу про триєдиний руський народ та про самодержця «Великої, Малої і Білої Русі» [17]. Допоки існування автономії республіканського гетьманату не входило у суперечність з державними інтересами самодержавства Російської імперії, доти остання не ставила питання про ліквідацію існуючої невідповідності [18, с. 16]. Козацькі автономістські ідеї отримали свій розвиток у малоросійській ідеології [19]. Сприйняття Малоросії як імперського проєкту, що позитивно описувалася у літописах Г. Граб'янки та С. Величка, поемі «Разговор Великороссии с Малороссией» С. Дівовича. Обґрунтовувалася політична ідея про Малоросію як автономне утворення у складі імперії.

Парадокси кирило-мефодіївців

Імперія Романових на події «Весни народів» відреагувала маніфестом від 14 березня 1848 р. В цьому офіційному акті йшлося про загрозу зухвалості, а також містився заклик до захисту Росії. Очевидно, цар очікував на чергове прохання від європейських монархій про допомогу, але, як відомо, не дочекався. Особисто для Миколи I це було фіаско ідеї «православної імперії», речником якої був великий поет та дипломат Ф. Тютчев [20, с. 112-114]. Проте, найбільший урок, який виніс царат із тих подій: це розуміння сили ідеології

панславізму, яка на кілька десятиліть стане доктриною його зовнішньої політики.

Парадокс полягав у тому, що будь-які європейські ідеї чи ідеології у Романівській імперії були епігонством. Усеслов'янська ідея та месіанізм приваблювали есхатологією, що здобула особливий вплив після перемоги над Наполеоном у 1812 р. Звідси, популярність різноманітних гасел про всесвітню імперію, що були переосмисленням ідеї «Москва-Третій Рим». У зв'язку з чим, всі проекти державного союзу слов'ян чи-то на федеративній або на монархічній основі були спробою реалізувати панславізм та месіанізм одночасно, за цим утопії слов'янської федерації з меншим розмахом мали лише месіаністичний засновок.

Таким чином осмислював федералізм український історик, етнограф та прозаїк М. Костомарова. Значний вплив на формування його світогляду справило чеське слов'янофільство, українська романтична традиція та філософія Й. Гердера. Влітку 1845 р. М. Костомаров оселяється в Києві, а вже за рік він був обраний на посаду ад'юнкта кафедри російської історії Імператорського університету ім. Святого Володимира [21, с. 243]. Водночас учений продовжував писати монографію «Богдан Хмельницький» (яка вперше вийде у 1857 р.), готував публікацію «Славянская мифология» та літопис С. Величка [22, с. 89]. Джерелом натхнення для М. Костомарова був трактат «Історія русів». У фундаментальній книзі про Б. Хмельницького М. Костомаров доводив, що той прагнув більшої самостійності для українських земель, а не лише союзу з православною Московією. Ця наукова інтерпретація була одним із свідчень його світоглядної переорієнтації, коли М. Костомаров на рівні національних спільнот доводив окремішність українців від росіян. Квінтесенція цього погляду знайшла відображення на сторінках його розвідки «Мысли об истории Малороссии» (1846 р.) [23], але ще виразніше у дослідженні «Две русские народности» (1861 р.) [24]. Думка про окремішність є ключем до розуміння його зацікавленості федералізмом, який став для нього інструментом опису давньоруської історії та «общерусского единства». Якою він бачив цю єдність в той час? Пізніше в автобіографії історик відповів, що «всі слов'янські народи з'єднуються між собою у федерацію подібно до стародавніх грецьких республік чи Сполучених Штатів Америки» [25, с. 474]. Чому в цьому випадку М. Костомаров не згадав про федеративну візію давньої Русі, апологетом якої він був, не відомо.

Костомарівська федеративна теорія вміщувала кілька основних положень. По-перше, формою суспільного устрою Давньої Русі був племінний побут та племінні союзи, а тому домінували федеративні та вічові основи. По-друге, після монголо-татарського нашестя ці основи змінили єдинодержавність та централізм, як антитеза до попередніх. По-третє, існувало кілька самостійних східнослов'янських народностей, серед яких, українська поклала початок

Київській державі як федерації самостійних земель. Останнє, давньоруська історія поділяється на удільно-вічовий та єдинокоролівський періоди [8, с. 26-27].

У 1846 р. М. Костомаров долучився до Кирило-Мефодіївського братства. Ця організація стала майданчиком обговорення різноманітних питань суспільно-політичного життя. Існує думка, що М. Костомаров був його ідеологом. Поза сумнівом, що кирило-мефодіївців надихали федеративні ідеї декабристів. Статут братства містив заклик самостійності усіх «слов'янських племен» і до створення загального слов'янського собору, який розумівся спільним наднаціональним органом [26, с. 150-151]. Незрозуміло, мала б це бути федерація або якась інша форма державної інтеграції. Очевидно, мова йшла про рівноправну федерацію на зразок Сполучених Штатів Америки, а не про унітарну державу, імперію або слов'янський союз на чолі з монархом. Тому за формою державного правління вона розумілася саме республікою.

Найвиразніше цей постулат знайшов відображення у «Начерках конституції республіки», що був розроблений членом братства М. Гулаком. Майбутній слов'янський союз, на його переконання, мав би складатися із семи штатів: «1) Україна с Черноморьем, Галицией и Крымом; 2) Польша с Познанью, Литвою и Жмудью; 3) Бессарабия с Молдавией и Валахией; 4) Остзея; 5) Сербия; 6) Болгария; 7) Дон» [27, с. 570]. Тобто М. Гулак подав епігонський варіант, що спирався з одного боку на досвід США та апологетику республіки, а з іншого – панівний тоді антиколоніальний дискурс та принцип іншування Росії. Таке виключення імперії Романових було характерним інтелектуальним прийомом, який не можна звести, ані до західництва чи-то орієнталізму, а швидше до україноцентризму. Гулакові начерки були яскравою ілюстрацією націоналізму, де федеративна теорія відіграла лише роль інструменту самоопису та доведення потрібної істини.

Про це також свідчить трактат «Закон Божий (Книга буття українського народу)», написаний М. Костомаровим. Цей текст можна вважати одним із маніфестів слов'янського месіанізму. Проте, магія твору в іншому: автор змальовує романтичний образ України, яка в минувшині була затиснута між «братніми» поляками та москалями. М. Костомаров наслідував А. Міцкевича, а його твір був епігонським. Однак, якщо польський поет бачив єдність народів під кутом зору світової християнської імперії, то український історик закликав до федеративної рівності і слов'янської єдності [28, с. 131-132]. Трактат А. Міцкевича був полоноцентричним, де наголошувалося на особливій місії поляків. М. Костомаров навпаки конструював україноцентричну візію, яка спиралася на особливу роль Києва та православний універсалізм. Його текст мав антипольський та антиросійський засновок. Очевидно, що М. Костомаров писав ідеалістичну політичну програму без якого-небудь розрахунку. Важливе інше: кінцева мета боротьби за Вітчизну. Ідеолог братчиків резюмував, що «Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою у союзі слов'янським» [29, с. 169]. Знову виринає тень федералізму та республіканізму

як пріоритетних понять для М. Костомарова та усього братства. Він писав про республіканську Україну у складі слов'янської федерації як головну ціль визвольного руху.

Після процесу над кирило-міфодіївцями, ув'язнення та заслання до Саратова, М. Костомаров не полишив своїх роздумів над федералізмом. У лютому 1860 р. на сторінках санкт-петербурзького часопису «Основа» був опублікований найбільш суперечливий текст ученого про федеративні основи давньої Русі [30]. Після короткого огляду контактів між різними руськими племенами, автор посилаючись на вирішальну роль природи та історичних обставин, дійшов до висновку про намагання Русі до федерації, яка, у підсумку, стала такою. Однак, суттєвим є те, що «вся история Руси удельного уклада есть постепенное развитие федеративного начала, но вместе с тем и борьбы его с началом единой державы» [30, с. 56]. Власне, ці дві основи давньоруського минулого: протистояння федералізму та єдиного державства, демократичної та авторитарної традиції. Київ мав «нравственную связь» з Новгородом, який «стоял за федеративный строй русской земли, за местную и личную свободу» [31, с. 382]. У підсумку, новгородська модель програла, а «снятием вечевого колокола нанесён был роковой удар федеративному началу и водружено господство единой державы» [31, с. 390]. Після цього Москва перекреслила давньоруську державну традицію, обравши інший політичний вектор.

Надавати федералізованим науковим обрисів як «об'єктивному» явищу М. Костомаров продовжував у своїх наступних дослідженнях. У розвідці «Две русские народности» він обґрунтовував тезу, що носієм федеративних ідей була українська нація. Київ не шукав і ніяк не міг бути столицею централізованої держави. Проте традиція пережила ще кілька віків, марно козацтво шукало тієї ж федерації з Москвою [32, с. 244]. Мав рацію М. Рубач, який констатував відмову М. Костомарова від федеративних побудов після поразки польського повстання 1863 р., коли в Росії почалася реакція [8, с. 22], однак, забув додати, що українське селянство Правобережної України не підтримало поляків. Федералізм як політична течія поступово втрачав вплив, адже його наукова розробка або пропаганда могли стати основою переслідування.

М. Костомаров використовував гасло федералізму задля приховування своїх націоналістичних цілей, коли його народ мусив би домінувати у межах майбутньої слов'янської федерації. Таким чином, його погляди про слов'янську утопію були вираженою концепцією про федерації у Східній Європі, але без Росії.

Утопія М. Драгоманова

М. Драгоманов зазначав, що М. Бакунін розвинув ідеї П. Прудона, особливо критику великих централізованих держав. Однак, цей «талантливий агітатор» перетворив анархістсько-федеративну теорію П. Прудона в «какой-то социально-революционный буддизм» [33]. Закид спирався на несприйнятті ідеї

загального руйнування, яку проповідував М. Бакунін [34, с. 97]. На думку М. Драгоманова, його аргументація позначена містичною та незрозумілою фразеологією московських слов'янофілів [34, с. 97]. Однак, для українського мислителя буде характерним незрозумілий утопізм, який підживлювався соціалістичною догматикою.

Канадський історик С. Єкельчик назвав М. Драгоманова «найвидатнішим представником східноєвропейської федералістської думки у ХІХ ст.» [28, с. 178]. Мав рацію німецький публіцист та ідеолог ревізіонізму Е. Берштейн (1850-1932 рр.), який вважав М. Драгоманова одним з тих мислителів, що рішуче впливали на розвиток класичної європейської соціал-демократії [35, с. 153-161].

М. Драгоманов походив з родини дрібнопомісних дворян, нащадків козацької старшини [36]. Після закінчення Полтавської гімназії, навчався на історико-філологічному факультеті Імператорського Київського університету Святого Володимира. У 1863 р. долучився до діяльності «Старої Громади» у Києві, водночас працював приват-доцентом університету. Вже тоді М. Драгоманов звернувся до федеративних ідей. У своїй магістерській роботі «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацита» він розглядав Римську імперію як державний союз народів [37].

У 1870 р. М. Драгоманов був направлений для проведення наукових досліджень до Європи [38]. Його перебування закордоном справило неабиякий вплив на перегляд попередніх оцінок федералізму та соціалізму. Федеративні ідеї він почав осмислювати у політичному контексті, а потім – у культурницькому. Про це він писав у 1873 р. у листі до галицьких народовців, що «яко слов'яни і українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи – не стільки федералізму корінних народів, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського...» [28, с. 180]. Тобто М. Драгоманов пропонував галичанам трактувати федералізм у російському контексті. Видається, що це була спроба поєднати реальну практику земського управління, після реформи в імперії Романових та суто української громади, яка спиралася на слов'янофільський постулат. Це не був поглиблений погляд на те, чим є федералізм, а швидше заклик до вироблення реалістичної програми.

Емігрувавши з Росії у 1875 р., М. Драгоманов заснував у Женеві науково-літературний альманах «Громада», що видавався у 1878-1879 рр. Тоді ж ним було заявлено про федералізм як політичну задачу та ідеологічну основу визвольної програми. Він подав розуміння його сутності, не лише як союзу держав, а спілку вільних громад, що мали бути створені у майбутньому суспільстві соціальної рівності [39, с. 568]. Цілком ймовірно, що ця трансформація пов'язана з вірою М. Драгоманова у соціалістичні ідеї, згодом стверджуючи, що його покоління пов'язане з ідеями своїх попередників ближче до гасел «новітньої європейської соціальної демократії» і тому об'єдналося з «європейським соціалістичним рухом» [40, с. 166]. Хоча М. Драгоманов

вказував тодішнім соціал-демократам на їх недолік – спрощене розуміння національної проблеми. Сам же трактував її у найрізноманітніших контекстах. Тому він, як і більшість його сучасників, звертався до слов'янської ідеї та осмислював можливості формування всеслов'янської федерації, яка уявлялася ним конфедерацією [39, с. 96]. Проте важливою є інша позиція М. Драгоманова: цей союз держав у майбутньому мав би увійти до всесвітньої федерації. У цьому місці він полемізував із М. Костомаровим, якого називав автором федерально-демократичного панславізму [41, с. 65].

М. Грушевський мав рацію, що «два основні пункти можна й зазначити, як програму діяльності Драгоманова: боротьбу проти аполітизму й опортунізму, з одного боку, і проти національної ексклюзивності й ізоляції, з другого, – проти замикання українського руху в вузьких націоналістичних рамках, а навпаки – за його європеїзацію, за координування з поступовим, соціалістичним рухом у близьких сусідів і світового людства взагалі» [42, с. 6]. Можна виокремити два виміри федеративної ідеї у творчості М. Драгоманова: внутрішній проти аполітизму і зовнішній проти опортунізму. Перший – це громадівський федералізм, який був альтернативою імперії та моделлю її трансформації. Тобто федеративний лад уявлявся спілкою вільних громад, що було переосмисленням ідеї національної автономії [43, с. 471]. «Не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського», він вважав варіант цієї автономії «на ґрунті земської (self-government)» найбільш вдалим для українського народу [43, с. 472].

Другий – більш категоричний – анархічний федералізм, який був антитезою державі й, фактично, базувався на апологетиці права на національне самовизначення. Власне, це право може бути реалізоване у межах національних кордонів. М. Драгоманов у своїх міркуваннях спирався на етнографічний детермінізм, який найповніше обґрунтував у книзі «Историческая Польша и великорусская демократия». Тобто, «история каждого народа обуславливается географией страны, которую он занимает, или иначе почву на которой он живет» [41, с. 14]. Етнографічний детермінізм розумівся ним як інструмент аналітики та практичний політичний доказ, а право на національне самовизначення як його втілення, що становило теоретичний засновок федерації як анархістської державно-політичної моделі.

У цій же роботі М. Драгоманов намагався описати положення «поневоленних» націй між Чорним та Балтійським морем, які були змушені натикатися один на одного [41, с. 19]. На цій підставі його оцінка Люблінської унії 1569 р. засновується на антитезі твердження польських істориків про Річ Посполиту як федерацію трьох народів, і трактується як подія, що поклала початок розподілу федерації Гедиміновичів [41, с. 22]. Литва здобула другорядні національні права, обмежену автономію з Україною-Руссю (у трактуванні М. Драгоманова), яка була приєднана до малопольських воєводств без якої-небудь національної автономії [41, с. 22]. Річ Посполита оцінювалася ним як новопостала

східноєвропейська імперія, заснована на повній інтеграції іноетнічних земель та їх колонізації. Висновок М. Драгоманова був відповідний і категоричний: «Польские политики хотели не федерации, а ассимиляции, – а потому приготовили распадение унии, которое должно было увлечь к гибели и самую Польшу» [41, с. 25].

Сутність анархічного федералізму як альтернативи імперському порядку найвиразніше відображено у його текстах. Перший із них, проект конституції під назвою «Вільна Спілка-Вольний Союз» (1884 р.), який стосувався перебудови імперії Росії і ґрунтувався на ідеї громадянського рівноправ'я, принципі правової держави та наданні регіонам суверенітету [44]. М. Драгоманов закликав до зміни політичного устрою на основі «областных политических обществ» та ідеях Товариства з'єднаних слов'ян та кирило-мефодіївців [44, с. 5]. Проект стосувався вирішення української національної проблеми. М. Драгоманов виділяв дві головні цілі «Вільної Спілки»: права людини і самоуправління, а також політична свобода – «как средство для возвращения украинской нации в семью культурных наций» [44, с. 19]. Зауважимо про помилкове історіографічне кліше, що у розумінні М. Драгоманова федералізм був істотною частиною демократичного ладу [45, р. 253]. Насправді, йшлося про імплементацію федеративного ладу, який уявлявся втіленням держави та антиподом імперії, а не формою політичного режиму.

М. Драгоманов вбачав майбутній державний союз на теренах Росії, який складається з рівноправних областей. За критерій поділу він обрав сукупність «особенностей края: природных, которые обуславливают единство хозяйственных интересов его жителей, а также особенностей национальных объединяющих единство их интересов нравственных» [44, с. 42-43]. Пропонований федеративний устрій складався з кількох областей, які мали бути окремими адміністративними одиницями: північна, озерна, балтійська, литовська, польська, одеська, білоруська, поліська, київська, харківська, нижегородська, казанська, приуральська, саратовська, кавказька, Західна Сибір, Східна Сибір, козацькі землі, середньоазіатські області [44, с. 9-11]. Поділ на області мав би враховувати економічні, етнічні та географічні чинники, що забезпечило б формування системи національного рівноправ'я у «Вільній спілці». Однак, цю складову не помічали діячі українського національного руху. М. Грушевський вважав, що «Вільна спілка» була «словом на часі» для поступового громадянства всіх народів Східної Європи [42, с. 7]. Хоча справедливо зазначав, що проект спирався «на принципах широкої громадянської автономії, федерального ладу і націоналізації економічних засобів» [42, с. 7]. Вочевидь, питання в іншому: чи можна «Вільну Спілку» розглядати політичною програмою для українського руху чи загальноєвропейського?

М. Драгоманов не розглядав окрему державну незалежність російської України, а лише в єдності з габсбурзькою Галичиною. Його програма була антитезою для російського та європейського революційного руху, які абсолютизували демократичні принципи і спрощували національне питання. Перемога над деспотією та диктатурою були не східноєвропейською програмою [46, с. 342], а політичною платформою інтеграції Європи та Азії. Вона вмщувала два складники. Перший, Східну Європу як терен зустрічі двох цивілізацій та простір затиснутий між «Німеччиною і Росією». Другий, федеративний союз націй, що спирався на свободу, рівноправність та демократію. Адже така федерація могла б принести користь не лише цим малим народам, але німцям та росіянам [46, с. 342].

Аналіз «федерації» як форми державного устрою М. Драгоманов представив у кількох брошурах, присвячених історичному досвіду Швейцарії. В ідеологічному вимірі це був заклик щодо можливості реалізації федеративних засад у тодішній Європі на протигагу централізму та виникненню демократичних диктатур [47]. Про своє зацікавлення швейцарським досвідом М. Драгоманов писав до українського письменника І. Франка (1856-1916 рр.). Його аргументи стосувалися двох позицій: в національній федерації наявні доступна освіта і суд, а також адміністративний устрій [46, с. 303]. В листі до іншого українського письменника М. Павлика він був щиріший: «... Не вірю в ніякій державі, окрім Швейцарії й Англії» [46, с. 303].

Аргумент про наявність успішного втілення федералізму, на його переконання, мав би стати вагомим політичним важелем в інтелектуальних дебатах щодо національного питання та федералізму. Видається, що М. Драгоманов до кінця не розібрався як охарактеризувати швейцарський державний устрій, чи-то спілкою, чи-то федерацією країн, або федеральною республікою [48, с. 1]. Він ототожнював кантони із поняттям країна, але не держава у англomовному розумінні. Можна зробити висновок, що для М. Драгоманова Швейцарія була спілкою кантонів, скріплених федеративним зв'язком [48, с. 9].

Отже, Драгомановський федералізм мав два ідейні виміри. Перший, громадівський федералізм, який був переосмисленням популярних ідей слов'янської єдності та найрізноманітніших проектів спільної конфедерації на основі національного рівноправ'я. Другий, анархічний федералізм, що був наслідком переоцінки сутності держави та імперії. Найповнішим його викладом був проект «Вільної Спілки», де М. Драгоманов намагаючись деконструювати поняття держави, навпаки розкрив риси федерації як форми державного устрою. Популярний історіографічний гандж про те, що «Вільна Спілка» стосувалася Східної Європи, став основою багатьох помилкових інтерпретацій федеративної програми М. Драгоманова [42; 46]. Однак, ідея «Вільної Спілки» у намаганні видозмінити природу імперії заради створення умов вільної реалізації права націй на самовизначення. З цією метою він пропонував

створити наднаціональну машину, якою мала б стати «Вільна Спілка», яка ні в якому разі не могла бути ані спілкою країн, ані союзом держав, ані державним об'єднанням кантонів. Принцип обласництва, який пропагував М. Драгоманов апріорі перекреслював національні амбіції інших народів, окрім українського. Недарма, він переконував, що на сході Європи «держави цілком не відповідають народам, націям» [40, с. 173]. Визначення та опис етнічних кордонів України були прийомами ментального картографування. Така візія була одним з найгеніальніших проектів доведення історичності української нації та новочасного східноєвропейського націоналізму, який за словами Г. Коха, у ХХ ст. стане «ворожим», «небезпечним», «неліберальним» та «пригноблюючим».

Список використаних джерел і літератури

1. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – 463 с.
2. Каппелер А. Центры и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700-1918 гг.) // *Ab Imperio*. – № 2. – 2007. – С. 17-58.
3. Фишер К. История новой философии: Готфрид Вильгельм Лейбниц: Его жизнь, сочинения и учение. – М.: АСТ, 2005. – 734 с.
4. Penn W. An Essay Towards the Present and Future Peace of Europe. – Washington, 1912. – 27 p.
5. Hazard P., May L., Grafton A. The Crisis of the European Mind, 1680-1715 / Translated by J.L. May. – New York: Review Books Classics, 2013. – 480 p.
6. Przybylski A. Utopie, idee i projekty Związku Narodów i wieczystego pokoju. – Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1932. – 32 s.
7. Komlosy A. Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in Habsburg Monarchy // *Nationalizing Empires* / Edited by S. Berger and A. Miller. – Budapest-New York: CEU, 2015. – 700 p.
8. Рубач М.А. Федералистические теории в истории России // *Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. ст. / Под ред. М.Н. Покровского*. – Москва, 1930. – Т. II. – С. 3-120.
9. Дружинин Н. Декабрист Никита Муравьев. – Москва: Политкаторжанин, 1933. – 403 с.
10. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // *Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві*. – Кн. III. – К.: Друк. Першої Київ. Друкар. Спілки, 1908. – С. 5-14.
11. Антонович В. Про козацькі часи. – К.: Дніпро, 1991. – 240 с.
12. Грушевський М. Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
13. Grabski A.F. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 278 s.
14. Staif J. The Image of the Other in the Nineteen Century: Historical Scholarship in the Czech Lands // *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe* / Edited by N.M. Wingfield. – N.Y., 2003. – P. 84-85.
15. Mann S.E. Karl Havlicek: A Slav Pragmatist // *Slavonic and East European Review*. – 1961. – Vol. 39. – № 93. – June. – P. 413-414.
16. Borodziej W., Błażej B., Górny M. Polnische Europa-Pläne des 19. und 20. Jahrhunderts // *Duchhardt H., Morawiec M., Romsics I., Borodziej W. Option Europa. Deutsche, polnische und ungarische Europa-pläne des 19. und 20. Jahrhunderts*. – Göttingen, 2005. – 1 Bde. – S. 43-134.
17. Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // *Український світ*. – 1992. – № 1. – С. 16-17; № 2. – С. 20, 29-31.

18. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2009. – 271 с.
19. Плохий С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.
20. Валицкий А. Россия, католичество и польский вопрос. – Москва: МГУ, 2012. – 624 с.
21. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М.І. Буткевич, І.І. Глизь, О.О. Франко. – Т. 1–К., 1990. – 544 с.
22. Пінчук Ю. Вибрані студії з костюмарознавства. – К., 2012. – 608 с.
23. Ясь О. Костомарова «Мысли об истории Малороссии» // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 179-181; Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии / Публ. і примітки // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 182-197.
24. Костомаров Н.И. Две русские народности // Основа. – 1861 – № 3. – С. 33-80.
25. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Издательство Киевского университета, 1989. – 736 с.
26. Статут Кирило-Мефодіївського товариства // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – 544 с.
27. Начерки конституції республіки, вилучені у Г.Л. Андрузького під час обшуку у березні 1850 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 2. – 696 с.
28. Єкельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. – К.: КІС, 2010. – 272 с.
29. Список «Книги буття українського народу» М.І. Костомарова, що був вилучений у М.І. Гулака під час обшуку в Олексіївському равеліні 2 квітня 1847 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – 544 с.
30. Костомаров Н.И. Мысли о федеративномъ началѣ в древней Руси // Историческія монографіи и изслѣдования Николая Костомарова. – Т. 1. – СПб, 1863. – С. 3-56.
31. Костомаров Н.И. О значеніи Великаго Новгорода въ русской исторіи // Историческія монографіи и изслѣдования Николая Костомарова. – Т. 1. – СПб, 1863. – С. 382.
32. Костомаров Н.И. Двѣ русскія народности // Историческія монографіи и изслѣдования Николая Костомарова. – Т. 1. – СПб, 1863. – С. 244.
33. Dragomanov M.P. Dinamitno-anarchi eskaja epidemija, dans Vol'noe Slovo. – Amsterdam: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. – Avril, 1883.
34. Драгоманов М. Михаил Александрович Бакунин. – Казань: Типогр. Д.М. Гран, 1905. – 97 с.
35. Берштайн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – С. 153-161.
36. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 487 с.
37. Диспут приват-доцента Драгоманова в засіданні историко-филологического факультета университета Св. Владимира / декан Селин, проф. Модестов, Бильбасов, Яроцкий, Гогоцкий // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – Ч. CXLVIII. – № 3 (март). – Отд. 4. – С. 5.
38. Михайло Драгоманов: Автожиттєпис / Укл. І.С. Гриценко та ін. – К., 2009. – С. 77-116.
39. Громада. Українська збірка № 1 / Впорядкована Михайлом Драгомановим. – Женева, 1878. – С. 568.
40. Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. – Відень, 1922. – 212 с.
41. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева: Типографія «Работника» и «Громада», 1881. – 520 с.
42. Грушевський М. Драгоманов в політичній і національній розвитку українства // Борітеся-Поборете! – 1920. – № 5. – С. 1-15.

43. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. – Т. 1. – К., 1970. – С. 428-482.
44. Драгоманов М.П. Вольный союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы: свод и объяснения. – Женева: Типография «Громады», 1884. – 109 с.
45. Повторювання історіографічних міфів та поверхового потрактування ідей Драгоманова унаочнене у книзі: V. Trencsényi, M. Janowski, M. Vaar, M. Falina, M. Kopecek. A History of Modern Political Thought in East Central Europe. – Vol. I: Negotiating Modernity in the “Long Nineteenth Century”. – Oxford University Press, 2016. – 687 p.
46. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 299-347.
47. Драгоманов М. Швейцарська республіка. Друге вид. – Львів, 1899. – 32 с.; Драгоманов М.П. Шістьсот років Швейцарської спілки (1291-1891). – Львів, 1892. – 33 с.
48. Драгоманов М. Швейцарська спілка. Видання 4-те. – К., 1907. – 30 с.

Королев Г.А. Славянская федерация и «Вольный Союз», или украинские дебаты о федерализме в «долгом XIX в.».

В статье исследовано развитие и восприятие федерализма украинскими интеллектуалами в «долгом XIX в.». Освещен генезис федеративных идей в Центрально-Восточной Европе под влиянием событий Великой Французской революции и наполеоновских войн. Также проанализированы федеративные проекты масонских и декабристских организаций, оказавшие решающее влияние на украинские дебаты о федерализме. Рассмотрено осмысление федеративных утопий в среде Кирилло-Мефодиевского братства, в частности его идеолога Н. Костомарова. Доказан тезис об интеллектуальной взаимосвязи между различными федеративными проектами украинских интеллектуалов, которые имели одинаковые идейные и политические источники. Отдельно освещены федеративные взгляды М. Драгоманова, который стал одним из самых известных спикеров этой идеи в тогдашней Европе. Проект «Вільна спілка-Вольный союз» расценивается как классическая федеративная утопия, основанная на синтезе нескольких современных идеологий.

Ключевые слова: идеология, федерализм, украинские дебаты, славянская федерация, «Вільна спілка-Вольный союз», анархизм.

Korolyov G. Slavic Federation and “Free Union”, or Ukrainian Debates on Federalism in the “Long XIX Century”.

The article describes the development and perception of federalism by Ukrainian intellectuals in the “long XIX century”. The genesis of federalist ideas in East Central Europe is highlighted under the influence of the Great French Revolution and Napoleonic Wars. Federalist projects of Masonic and Decembrist organizations were analyzed, which had a decisive influence on the Ukrainian debate on federalism; considered the interpretation of federalist utopias of the Cyril and Methodius’ Brotherhood, particularly his ideologist M. Kostomarov. The thesis on the intellectual interactions between various federalist ideas of Ukrainian intellectuals was proved. The federalist views of M. Dragomanov, who became one of the most outstanding federalist speakers in Europe, are highlighted in the context of nation-building. His project “Vilna Spilka-Volny Soyuz” (“Free Union”) is regarded as a classical federalist utopia.

Keywords: ideology, federalism, Ukrainian debate, Slavic federation, “Vilna spilka-Volnyi soyuz” (“Free Union”), anarchism.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 321.7(4)061.1

Мартинів А.Ю.

ПОПУЛІСТСЬКІ ПАРТІЇ У КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПРОФІЛЬ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті висвітлюється політичний ренесанс європейських правих популістських скептиків у більшості країн-членів Європейського Союзу. Зазначені політичні партії до світової економічної кризи 2008 р., коли процес європейської інтеграції перебував на підйомі, залишались на маргінесі політики. Криза ліберальної моделі глобалізації, вплив біженців із кризових зон конфліктів на Близькому Сході та в Північній Африці, посилення соціальних протиріч реанімували ідеологію правих популістів. Соціально-політична реакція на цю реальність сприяла популярності ультраправих націоналістичних політичних сил у більшості центральноєвропейських країн. З погляду класифікації цієї ідеології зазначені політичні сили представлені як популістами «лівої» орієнтації (французький «Національний фронт»), так і «правими» популістами (партія «Альтернатива для Німеччини»). Цей факт засвідчує розмивання традиційних ідеологічних маркерів в політиці та кризу визначення її стратегії і тактики.

Ключові слова: *Європейський Союз, європейський скептицизм, ідеологія, популістські партії, криза ліберальної моделі глобалізації.*

Початок ХХІ ст. позначився гострою глобальною економічною кризою, що стимулювала активізацію різноманітних популістських рухів, які користуються сприятливими умовами амбівалентності багатьох традиційних політичних ідеологій, розмиванням демаркаційних ліній між «право-центристами» і «ліво-центристами», занепадом класичних масових політичних партій. Досить влучну характеристику актуального глобального політичного стану дало звернення української ініціативної групи «Перше грудня», в якому зазначається, що «на дріжджах політичного популізму ростуть рейтинги крайніх правих і крайніх лівих партій. Демократичні, ліберальні цінності піддаються серйозним випробуванням. Авторитарні режими збирають несподівані дивіденди. Популізм буйним цвітом розквітає й в Україні. Улюблене його заняття – політичний торг. Він жадібний і тому продажний. Він залюбки паразитує на соціальних бідах, безсоромно експлуатує найпростіші соціальні емоції, спокушаючи суспільство легким шляхом до матеріального благополуччя та справедливості. Суттю популізму є політична корупція. Його порожні обіцянки й грізні прокльони на адресу «ворогів народу» хабар утомленому суспільству. За них він прагне отримати прибуток у нечувано великих розмірах. Йому не знайоме почуття відповідальності. Тому він хоче втекти в позірну опозицію. Насправді популісти марять владними посадами. Вони потрібні їм, щоб зірвати «куш» і втекти за кордон, або знову в «опозицію». Популізм стає реальною

загрозою українській державності. За самою своєю природою він не здатний до конструктивної праці. Йому чужі національні, державні інтереси. Він украй далекий від того народу, за який так «уболіває». Протистояти цьому можна свідомою солідарністю здорових і творчих осередків суспільства, об'єднаних заради реальних реформ у країні. Протиставити популізму можна лише громадянську зрілість» [1, с. 2].

Голосування громадян Великої Британії за вихід із ЄС, яке відбулося 23 червня 2016 р., дало новий імпульс європейським скептикам, представленим переважно правими популістськими політичними партіями. Перемога 8 листопада 2016 р. на президентських виборах у США Д. Трампа, здається, перетворює політичний наступ європейських скептиків на помітний тренд політики у країнах-членах ЄС. Європейським оптимістам у відповідь залишається попереджати, що гіпотетичний розпад ЄС не приведе до відновлення повноцінного суверенітету національних держав, але може поставити їх у залежність від великих держав за межами Європи. Тенденція до посилення європейських скептичних настроїв перешкоджає консолідації та реалізації настанов зі створення «Сполучених Штатів Європи». Колишній Президент ФРН Й. Гаук визнавав популізм головною загрозою для внутрішньополітичної стабільності Німеччини та інших країн ЄС [2]. Черговим доказом цього стала бурхлива президентська виборча кампанія у Франції, де кандидат від «Національного фронту» М. Ле Пен наполягала на виході Франції з Євросоюзу [3]. Люди та суспільства, які користуються мовою ідеологічних симулякрів, відриваються від здорового глузду і стають об'єктами різноманітних маніпулятивних практик.

Аналіз основних досліджень, присвячених проблемі популізму засвідчує факт прискіпливої уваги науковців до цієї теми. Зрозуміло, що зазначена увага має різний практичний зміст. Російські науковці аналізують головним чином потенціал популізму з погляду його використання з метою дезінтеграції ЄС [4, с. 24]. За умов прибуття до Німеччини значної кількості біженців із мусульманських країн посилюється інтерес німецьких науковців до становища ісламу у світській німецькій демократичній державі [5, s. 12]. Також проблематика популізму залишається актуальною для провідних європейських аналітичних центрів, які намагаються розглядати цю проблему системно та з використанням міждисциплінарного підходу соціальних наук [6, р. 13].

Мета статті полягає у висвітленні базових ідеологічних питань та їхнього впливу на діяльність європейських правих популістів.

Суспільні науки тільки намагаються проаналізувати можливі наслідки глобальної фінансово-економічної кризи, перша хвиля якої припала на 2008-2010 рр., для зміни домінування лівих, правих, ультраправих політичних сил у країнах ЄС. Вибори до Європейського парламенту, які відбулися у 2010 р., дали можливість «новим правим» консолідуватися у цьому представницькому органі Євросоюзу. Це підтвердило парадоксальність

ситуації, коли послідовні супротивники європейської інтеграції як одного з проявів наднаціональної політики, спрямованої на обмеження егоїзму національних інтересів країн ЄС, користаються її перевагами. Але з іншого боку, це засвідчує сталість демократичної традиції ЄС, які досить ефективно використовуються навіть її відвертими супротивниками.

Світова економічна криза стимулювала позиції «нових правих» як у «старих» країнах Євросоюзу, так і у нових країнах-членах ЄС, які приєдналися до Спільноти впродовж 2004-2013 рр. До того ж вони мають однакову соціальну базу підтримки своїх ідей. Йдеться про збіднілі прошарки міського середнього класу, безробітних, студентську молодь. Французький соціолог П. Бурд'є ввів у науковий обіг поняття «прекаріат» (невизначений, ризикований), яким характеризує працівників за наймом, які не мають стабільної зайнятості, соціальних гарантій та впевненості у найближчому майбутньому. Британський соціолог Г. Стендінг у праці «Прекаріат – новий небезпечний клас» зауважує про вплив цих «нових маргіналів» на політичні настрої у різних країнах світу, включно з країнами ЄС [7, с. 76]. Водночас криза ускладнила процес формування загальноєвропейської (або «євросоюзівської») ідентичності. Також досить часто мовиться навіть не про модерні, а про домодерні ідентичності, які діють на рівні «свій»-«чужий». Політичні результати цієї тенденції не змусили довго чекати на себе.

Націоналістичні баталії поставили на межу виживання Бельгію. Місцеві валлони та фламандці на початку 2011 р. завели у глухий кут переговорний процес щодо формування правлячої коаліції. Це позначалося на фінансовому становищі Бельгії. Адже лише членство Бельгії у ЄС, а також виконання Брюсселем функцій європейської та євроатлантичної політичної столиці, зберігають це королівство від територіального розпаду. Кожен новий виборчий цикл повертає Бельгію до проблеми пошуку нового балансу впливу між головними громадами країни, ультраправі частини яких дедалі частіше об'єднуються проти «мусульманської загрози».

Нідерландські націоналісти від виборів до виборів впродовж 1990-2017 рр. посилювали свій внутрішньополітичний вплив. У 2010 р. вони домоглися виведення голландських військ із Афганістану. Улюбленою темою лідера нідерландських «нових правих» В. Вільдерса є пропаганда ідеї депортації із Нідерландів усіх мусульман. Ця партія використала з метою посилення європейського песимізму політичну боротьбу навколо ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Помітний електоральний успіх на парламентських та президентських виборах у Франції демонструє «Національний фронт». Навіть у стабільній Швеції посилюються позиції шведських ультраправих націоналістів. Адже величезні бюджетні кошти, які шведська влада використовує з метою інтеграції мігрантів, стають подразником для шведських ультраправих популістів. Послідовна демонстрація цих настроїв кидає виклик наднаціональним

механізмам функціонування ЄС. Тому не дивно, що правлячі еліти у країнах ЄС будь-що намагаються врятувати проект спільної європейської грошової одиниці «євро» як найбільш важливого «матеріалізованого» результату європейської інтеграції.

Не далеко від «старої» Європи у цьому ультраправому політичному маневрі відстали й центральноєвропейські країни. Відомий історик Н. Девіс дивується з приводу того, що «політологи знайшли поділ на «західні» та «незахідні» форми націоналізму» [8, с. 21]. Але з історичної погляду нічого дивного у цьому немає. Адже східноєвропейські націоналізми розвивалися переважно за важких умов відсутності структур національної державності, або обмеженої незалежності та суверенітету. Натомість західноєвропейські націоналізми, пройшовши горнило двох світових війн, з початком процесу європейської інтеграції дискредитували себе. Впродовж 1960-1990-х рр. ультра націоналістичні політичні сили у країнах-«ядрах» ЄС перебували на маргінальних позиціях.

Помітні типологічні відмінності між «західними» та «незахідними» формами націоналізму спостерігаються й на межі ХХІ ст. Якщо у країнах Центральної Європи націоналістичний політичний тренд відіграв важливу роль у процесі декомунізації, але водночас був орієнтований на ідею «повернення до об'єднаної Європи», то у країнах Західної Європи ультраправі політичні сили головним чином очікували на більш сприятливу політичну кон'юнктуру.

Економічна криза, як слушно зазначає французький дослідник Д. Моїзі, посилює настрої радикалізму. Отримують суспільну підтримку партії радикального, а часом – націоналістичного забарвлення. До того ж вони демонструють свою консолідованість та налагоджують між собою зв'язки у загальноєвропейському масштабі [9]. Водночас розуміння ролі «нових правих» в актуальному політичному житті центральноєвропейських країн неможливе без ретроспективного звернення до новітнього історичного досвіду їхньої посткомуністичної трансформації.

Після падіння тоталітарних режимів перед країнами Центральної Європи постала потреба трансформації у напрямку до норм та стандартів ЄС. Результатом успішно обраної стратегії став вступ Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини до ЄС. Посткомуністична трансформація обумовлювалася чітким суспільним усвідомленням послідовного відродження демократичної політичної системи, сучасної моделі ринкової економіки. Загалом процес трансформації мав як спільні риси, які були зумовлені, насамперед, прагненням центральноєвропейських країн вступити до ЄС, так і деякі національні особливості. Останні визначалися різним рівнем розвитку зазначених країн, їхньою історичною специфікою, а також неоднаковим баченням національними елітами тактики проведення демократичних реформ.

Водночас важливим консолідуючим фактором для центральноєвропейських країн стало функціонування Вишеградського блоку. Збереження регіональних

інтеграційних та коопераційних зв'язків сприяло усвідомленню перспективи європейської інтеграції. Вона пов'язана з копенгагенськими критеріями членства в ЄС, тобто зі стабільною функціональною демократією, конкурентоздатною ринковою економікою, дієвою правовою системою, готовністю виконувати зобов'язання країн-членів ЄС. Європейська інтеграція стала своєрідним компасом, який давав можливість за будь-яких політичних катаклізмів тримати курс на Євросоюз. Зрештою, фактор європейської інтеграції на початку ХХІ ст. дав можливість «синхронізувати» процес реформ у країнах кандидатах на вступ до ЄС. Після 1 травня 2004 р. Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина доробляють «домашні завдання» щодо критеріїв членства перебуваючи в ЄС.

Польську модель реформ умовно можна вважати класичною з погляду швидкості «шокових» змін. Це не дивно, адже після 1945 р. польське суспільство й нація перебували у перманентній опозиції до соціалістичної держави. Такий стан речей сприяв самоорганізації суспільства, що стало дієвим інструментом протидії авторитарному контролю. Досвід народного повстання 1956 р., заворушення 1970 р., виникнення незалежної профспілки «Солідарність» 1981 р. детермінував можливість відкинути стратегію революції «знизу» й тактику реформ «згори». Було обрано шлях структурної реформи через створення автономного громадянського суспільства. Адже за відсутності незалежного громадянського суспільства громадянські права легко скасовуються.

Після запровадження військового стану 1981 р. польська держава стала демонструвати самообмеження у переслідуванні опозиції. З'явилася модель самостійної культури громадянського суспільства, виявом якої стала профспілка «Солідарність». Неспроможність режиму подолати економічну кризу відкрила нові можливості перед опозицією. Компроміс між владою та опозицією було досягнуто в умовах вибору між «шоковою терапією» та занепадом. У червні 1989 р. на вільних парламентських виборах перемогла опозиційна «Солідарність». Польща показала приклад швидких реформ: Л. Бальцерович скасував контроль над цінами, заморозив заробітні плати. Спостерігалось падіння життєвого рівня населення, але результатом стали радикальні макроекономічні зрушення. Суперечливі наслідки економічних реформ прискорили процес не лише соціальної, а й політичної диференціації польського суспільства.

Наявність чисельного середнього класу перетворила політичне життя Польщі не лише на змагання між лівими та правими політичними силами, а й консолідувала демократію. Польща здобула досвід співжиття лівоцентристських урядів та правих президентів і навпаки. У 1997 р. були започатковані важливі інституційні реформи – адміністративно-територіальна, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та освіти. 1 травня 2004 р. Польща стала членом ЄС. Активна співпраця Польщі зі структурними фондами ЄС дала

можливість досягти протягом життя одного покоління середнього європейського рівня життя. До того ж, нішу ультраправих партій у Польщі фактично зайняла правоцентристська консервативна партія «Право і справедливість», заснована братами Качинськими. Вона монополізувала процес конкуренції із ліберальною «Громадянською платформою» та відтиснула на маргінес, наприклад, «Союз польських родин».

Як певну альтернативу польській моделі можна розглядати варіант посткомуністичної трансформації колишньої Чехословаччини. У цій країні також була своя історична специфіка. Силове придушення пражської весни 1968 р. дало приклад стресового стану суспільства. Але без цього досвіду важко було уявити спонтанний народний протест у листопаді 1989 р., коли оксамитова революція відкрила нові суспільні можливості. Завдяки цьому було показано приклад мирного національного самовизначення чехів та словаків. 1 січня 1993 р. утворилися незалежна Чеська та Словацька Республіка.

Чехія без застосування методів «шокової терапії» провела лібералізацію цін. Приватизація відбувалася на чесних аукціонах. На підставі закону про реституцію громадянам поверталось майно, відібране чи конфісковане за комуністичного режиму. Реформування економіки відбувалося із збереженням певних соціальних гарантій. Здійснювалася люстрація співробітників комуністичного режиму. Парламентський плюралізм, ефективна виборча система дали можливість демократичним шляхом формувати владу на всіх рівнях. Послідовно проводились антикорупційні заходи. Чехія швидко повернула собі провідні позиції у Центральній Європі.

Більш складним та суперечливим був шлях посткомуністичної трансформації у Словаччині. Структурна перебудова словацької економіки впродовж 90-х рр. ХХ ст. відбувалася головним чином за рахунок внутрішніх резервів. Рівень життя був дещо нижчим, ніж у Чехії. Складно відбувалася адміністративна реформа, повільно поліпшувалася ситуація у сфері освіти та охорони здоров'я. До 1997 р. напівавтократичний уряд В. Мечіара часто перебував під вогнем європейської критики. Однак Словаччина змогла самоорганізуватись та провести своєрідне демократичне прискорення, завдяки чому реформи стали більш осмисленими та послідовними. 1 травня 2004 р. Чехословаччина своєрідним чином відродилася у складі Європейського Союзу. Але це вже інша якість рівноправного та взаємовигідного союзу народів у демократичній інтеграційній системі.

Угорський досвід посткомуністичної трансформації також був своєрідним. Політичний імпульс радикальним змінам Угорщина здобула першою серед країн Центральної Європи. Швидко було знайдено міжпартійний консенсус щодо пріоритетів реформ. Праві та лівоцентристські уряди проводили послідовні демократичні та ринкові перетворення.

На початку 90-х рр. ХХ ст. угорська економіка, перебуваючи у стані реструктуриалізації, переживала важкі часи зростання рівня безробіття,

інфляції. Уряд взяв курс на активне залучення іноземних інвестицій. Прискорення економічного розвитку Угорщини супроводжувалося зростанням довіри до неї зарубіжних інвесторів. Після вступу Угорщини до ЄС з'ясувалося, що не всі проблеми перехідного трансформаційного періоду були успішно вирішені. У 2006 р. стало відомо, що уряд Ф. Дюрчаниа, аби виграти вибори дещо «нафантазував» щодо реального стану економіки. Замість обіцяних соціальних благ довелося тугіше затягнути паски. Водночас угорське громадянське суспільство не пішло на радикалізацію протестів, аби дати уряду виправити становище.

Таким чином, польський досвід антикомуністичного руху «знизу» (1956 р., 1981 р.), чехословацький досвід демократичних реформ «згори» (1968 р.), угорський досвід переходу від революційного руху «знизу» (1956 р.) до вдалої трансформації режиму у 1989 р. – це історичні сценарії трансформації країн Центральної Європи. Загалом проект європейської інтеграції можна розглядати як один із найважливіших регіональних аспектів процесу глобалізації.

Однак, «у результаті глобалізації по-американськи, що веде до підкорення інтересам американських транснаціональних корпорацій і банків, у світі окреслилася діалектична протилежність нинішній глобалізації – локалізація, що виражається у прагненні збереження рідної мови, національних цінностей і культурної спадщини» [10, с. 137]. Нагадаємо, що антикомуністичні трансформації у країнах Центральної Європи відбувалися під ідеологічним забезпеченням патріотичних концепцій.

Водночас антирадянський націоналізм органічно доповнювався міфологізованою свідомістю повернення у русло Європейської Цивілізації як землі обітованої, де усі проблеми «самі собою» вирішуються. Однак, після вступу 1 травня 2004 р. більшості центральноєвропейських країн до ЄС досить швидко стало зрозуміло, що дійсність не завжди є тотожною міфологізованим очікуванням. Тим паче, що болісні «непопулярні реформи» плавно перейшли восени 2008 р. у світову фінансово-кредитну кризу. Соціально-політична реакція на цю реальність підштовхнула популярність ультраправих націоналістичних політичних сил у більшості центральноєвропейських країн.

24 жовтня 2009 р. за ініціативи ультраправої партії «За крашу Угорщину» (Йобббик) було створено «Альянс європейських національних рухів». Станом на початок 2011 р. партія «За крашу Угорщину» мала 47 депутатів у національному парламенті (з 386) та 3 депутати у Європейському парламенті. Для партії, яка була створена у 2002 р. – це пристойний результат. Хоча перший досвід участі у виборах до парламенту Угорщини у 2006 р. був невдалим. В ніч з 17 на 18 вересня 2006 р. активісти «Йобббик» очолили бурхливу акцію протесту проти уряду соціаліста Ф. Дюрчаниа. За оцінками сил безпеки, заворушення були найбільшими з 1956 р. за своїм масштабом. У 2007 р. партія сформувала напіввійськову організацію «Угорська гвардія», яка зробила емблемою уніформу «нілаштів». Потужні позиції партії «Йобббик» обумовлювалися не

лише наслідками світової економічної кризи, а й національними травмами, яких Угорщина зазнала після Першої та Другої світових війн. Ідеалом вони вважають відродження «Великої Угорщини» включно із Трансільванією, Воєводиною та Закарпаттям. На знаменах партії, окрім антисемітизму та гомофобії, присутня й ксенофобія щодо циган. Однак більшої критики від ЄС заслуговує «націоналістична» політика угорського уряду на чолі з лідером партії «Фідес» В. Орбаном.

Натомість у Чехії та Словаччині до ультраправих націоналістичних рухів влада застосовувала жорсткі заходи. У 2002 р. у Чехії була створена «Робітничка партія» (лідер Т. Вандас). На парламентських виборах 2004 р. результат партії, яка пропагувала «національний опір» європейській інтеграції, був мінімальний. Ідеологічно партія близька до угорських ультра. Обидві виступають проти членства своїх країн у ЄС та НАТО. У листопаді 2008 р. «Робітничка партія» була заборонена Верховним Судом Чеської Республіки. У Словаччині у 1995 р. була створена громадська асоціація «Словацька посполітьсть» (лідер М. Котлеба). Ідеалом для партії став Й. Тісо та його націоналістично-авторитарний режим.

Польська ультра націоналістична партія «Національне відродження Польщі» не представлена у Сеймі. Однак один із її активістів М. Камінський певний час очолював апарат інформаційної політики Президента Л. Качинського. У Румунії існує дві ультра націоналістичні партії. Одна з них має назву «Нові праві» та представлена також у Молдові. Ідолом для неї є засновник «Залізної гвардії» К. Кодряну [11, с. 54]. У 2000 р. лідер партії «Велика Румунія» В. Тудор ледь не був обраний президентом Румунії, натомість став депутатом Європейського парламенту. Під час висилки циган влітку 2010 р. із Франції саме В. Тудор запропонував здійснити «м'яку» етнічну чистку та депортувати їх на історичну батьківщину до Індії.

Заборона партій не завжди ефективна. Вони реєструються як громадські ініціативи та продовжують діяльність. У націоналістів під дією факторів економічної кризи швидко формується молодіжна соціальна база підтримки. Результатом взаємодії ідей європейської інтеграції та стійких націоналістичних позицій є негарантований позитивний результат референдуму про можливий вступ Хорватії до ЄС. Принаймні на початку 2011 р. Європейська комісія відкрила у Загребі спеціальний інформаційний центр, покликаний пропагувати ідею вступу Хорватії до ЄС. Хорватські націоналісти досі не можуть пробачити проєвропейській частині хорватської політичної еліти видачу Гаазькому трибуналу генерала А. Готовини, який у серпні 1995 р. під час військової операції «Блискавка» здійснив етнічну чистку сербів у Країні, повернувши цю територію до складу Хорватії.

Однак, більші електоральні успіхи мають популісти у країнах «старої» Європи – «Національний фронт» М. Ле Пен у Франції, представлена у італійському парламенті популістська партія Б. Грілло «П'ять зірок»,

популярною у Нідерландах є партія Г. Віддерса, а у Бельгії «Влаамський блок». В Іспанії до кортесів пройшла популістська партія «Podemos» («Ми можемо»). Також популістські партії мають помітний політичний вплив у країнах Вишеградської четвірки і скандинавських країнах-членах ЄС. До того ж, кандидат від «Австрійської партії свободи» Н. Хофер показав непоганий результат на президентських виборах 2016 р. Варто згадати, що тенденція до правої популістської критики Євросоюзу зіграла свою роль у визначенні позиції британського електорату на референдумі щодо виходу з ЄС, який відбувся 23 червня 2016 р.

Отже, процес європейської інтеграції у своїх кризових моментах породжує різноманітні інверсійні тенденції, які спрямовані на протидію формуванню більш згуртованого ЄС як дієздатної моделі пост-національної демократії. Особливо наочними ці явища стали після початку світової економічної кризи 2008 р. Відтоді помітно зростає рівень електоральної підтримки правих популістських політичних сил, які у багатьох країнах-членах ЄС виступають проти домінування наднаціональних структур влади, критикують розмивання національної ідентичності, виступають проти перманентного прийому мігрантів та біженців, а також пропонують варіанти розбудови «закритих суспільств». Зокрема, впродовж 2010-х рр. поживався такий рух у більшості країн-засновниць процесу європейської інтеграції. Новий імпульс європейським популістам дала перемога на президентських виборах у США Д. Трампа. Поки що він відмовився від укладання підготовленої за часів президентства Б. Обами угоди про створення євроатлантичної зони вільної торгівлі між США та ЄС. Провідні радники Д. Трампа відверто симпатизують європейським популістам [12]. Перспективи популістських лівих та правих партій у країнах-членах Євросоюзу залежали від їхньої спроможності ефективно балансувати між різними соціальними інтересами, пропонуючи «прості» рішення складних системних проблем.

Список використаних джерел та літератури

1. Загроза популізму. Звернення ініціативної групи «Першого грудня» // Нація і держава. – 2016. – Вересень.
2. Gauck: «Populismus ist ein Brandbeschleuniger für Angst». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sueddeutsche.de/politik/bundespräsident-gauck-populismus-ist-ein-brandbeschleuniger-fuer-angst-1.3364110>
3. Marin Le Pen forciert den Frexit. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sueddeutsche.de/politik/front-national-marin-le-pen-forciert-den-flexit-1.3364152>
4. Вайнштейн Г. Популизм в современной Европе: новые тенденции // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 12. – С. 24-33.
5. Rohe M. Der Islam in Deutschland. Eine Bestandsaufnahme. – München: Verlag C.H.Beck oHG, 2016. – 416 s.
6. Kriesi H., Pappas T.S. (Hrsg.). European populism in the shadow of the Great Recession. Studies in European political Science. – Colchester: ECPR Press. – 394 p.
7. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2014. – 328 с.

8. Дэвис Н. История Европы / Пер. с англ. Т.Б. Менской. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 944 с.
9. Moisi D. New Wave Nationalism. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.project-syndicate/moisi61/English>
10. Арсеенко А. Глобалізація як вона є на порозі XXI століття // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 114-137.
11. Саморукова А. Румыния в ЕС: прогнозы и реалии // Свободная мысль-XXI. – 2008. – № 10. – С. 45-56.
12. Esfandiary D., Tabatai A. Trump vs the European Union. The Coming Storm. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nationalinterest.org/feature/trump-vs-the-european-union-the-coming-storm-19525>

Мартынов А.Ю. Популистские партии в странах-членах Европейского Союза: идеологический профиль и деятельность в начале XXI в.

В статье освещается политический ренессанс европейских правых популистских скептиков в большинстве стран-членов Европейского Союза. Указанные политические партии к мировому экономическому кризису 2008 г., когда процесс европейской интеграции находился на подъеме, оставались на обочине политики. Кризис либеральной модели глобализации, наплыв беженцев из кризисных зон конфликтов на Ближнем Востоке и в Северной Африке, усиление социальных противоречий реанимировали идеологию правых популистов. Именно социально-политическая реакция на эту реальность способствовала популярности ультраправых националистических политических сил в большинстве центрально европейских стран. С точки зрения классификации этой идеологии указанные политические силы представлены как популистами «левой» ориентации (французский «Национальный фронт»), так и «правыми» популистами (партия «Альтернатива для Германии»). Этот факт свидетельствует о размывании традиционных идеологических маркеров в политике и кризис определения ее стратегии и тактики.

Ключевые слова: Европейский Союз, европейский скептицизм, идеология, популистские партии, кризис либеральной модели глобализации.

Martynov A. The Populist Party in the Countries of the European Union: the Ideological Profile and Activities at the Beginning of XXI Century.

The article highlights the political renaissance of European right-wing populist skeptics in most countries of the European Union. These political parties to the global economic crisis in 2008, when the process of European integration was on the rise, remained on the margins of politics. The crisis of the liberal model of globalization, the influx of refugees from crisis areas of conflict in the Middle East and North Africa, increased social contradictions reanimated populist right-wing ideology. This socio-political response to this reality has pushed the popularity of far-right nationalist political forces in most Central European countries. In terms of ideology classification of these political forces are represented as populists “left” orientation (the French “National Front”) and “right” populists (the party “Alternative for Germany”). This fact confirms the erosion of traditional ideological markers in politics and the crisis of determining its strategy and tactics.

Keywords: European Union, European scepticism, ideology, Populist Party, crises of liberal model globalization.

УДК 439:323.2«1956»

Держалюк М.С.

УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ: ПРИЧИНИ, РЕЗУЛЬТАТИ ТА УРОКИ (ЧАСТИНА 2)

Висвітлюються об'єктивні й суб'єктивні, внутрішні та міжнародні причини Угорської революції 1956 р., її основні рушійні сили та наслідки. Звертається увага на те, що її головною метою було не повалення, а удосконалення соціалістичного устрою, подолання культу особи М. Ракоші, виправлення помилок, притягнення до відповідальності злочинців. Показано, що демократичні сили Угорщини у мирний спосіб започаткували демонтаж сталінської моделі державного устрою, формування демократичного соціалізму з національними особливостями. Зазначається, що провокації та військове втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини були основними причинами масового збройного повстання з боку цивільного населення. Наголошується на тому, що лідери Революції рахувалися з інтересами СРСР, постійно перебували з радянським керівництвом у переговорному процесі, запобігли втягненню силових структур країни (армії, поліції, органів державної безпеки), за виключенням окремих керівників та підрозділів, до бойових дій проти окупації Угорщини. Зауважується, що жодна країна світу не виступила на захист та підтримку Угорщини. Підкреслюється, що ідеї Революції 1956 р. були втілені в життя еволюційним шляхом упродовж 70-80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Угорщина, культ особи, диктатура, національна революція, контрреволюція, окупація, народне повстання, соціалізм і реформація, демократичний устрій.

Започаткований демонтаж сталінської моделі устрою супроводжувався формуванням демократичного соціалізму, переходом від диктатури державної партії до багатопартійної системи, забезпеченням правових засад, політичного плюралізму, демократичної форми правління та парламентської демократії. Реформаторський рух стрімко зміцнювався завдяки підтримці широких демократичних сил суспільства, натомість кількість прибічників попереднього режиму зменшувалась. Догматичні й тоталітарні діячі періоду М. Ракоші масово усувалися від керівництва, ключові посади заповнювалися прихильниками демократичного, національного та суверенного розвитку. Рішучі та багатогранні перетворення в Угорщині здійснювалися суспільними течіями центристського, правого й лівого спрямування, національного та християнського світоглядів. Противники оновлення політичної системи, демократизації суспільного життя, зокрема представники уряду, Міноборони, МВС, УДБ (М. Ракоші, Е. Герьо, А. Хегедюш, І. Бата, Л. Пірош, І. Декань, І. Ковач) після усунення від влади разом із сім'ями вивозилися до Москви. Сотні діячів середнього та нижчого рівнів, насамперед більшість керівників органів держбезпеки, поспіхом виїжджали до СРСР та сусідніх країн або переходили на нелегальне становище.

З досягненням перемир'я 28 жовтня бойові дії у Будапешті припинилися, радянські війська виводилися, але лише із столиці, а не з країни загалом.

Керівництво СРСР упродовж 25-30 жовтня погодилося на виведення радянських військ з Будапешта з надією на мирне врегулювання політичної кризи, уникнення громадянської війни та недопущення повстання у країні.

Проте прагнення народно-демократичного уряду І. Надя просувати політичні перетворення, консолідувати різні впливові течії, зокрема радикальні сили, зміцнювати помірковані позиції в умовах докорінних реформ (відновлення повного суверенітету, відмова від керівної ролі УПТ, відновлення багатопартійної системи та коаліційного уряду, демократизації законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, запровадження ринкової економіки) не сприймалися сталіністами Угорщини, крайніми правими силами та керівництвом СРСР (хоча у себе започаткувало демонтаж сталінізму). Третій шлях розвитку Угорщини не знаходив підтримки й у більшості інших комуністичних країн. Президія ЦК КПРС сприймала реформи уряду І. Надя як тимчасові, доки не було підготовлено планів збройного розв'язання угорської кризи, не склалася для цього сприятлива міжнародна обстановка, не вирішилося питання ким та у який спосіб замінити уряд І. Надя.

Чим реакційніше Москва реагувала на угорські події, тим швидше зміцнювалися позиції крайніх правих сил в Угорщині, що ставало особливо небезпечним для розвитку демократичних перетворень, формування нових інститутів влади, які перебували у зародку. Їхній вплив був малопомітним допоки вони не здобули широкої соціальної бази, адже уряд І. Надя гнучко йшов на компроміси з усіма суспільно-політичними течіями й задовільняв їхні інтереси. Навзаєм вони цілковито розділяли діяльність та успіхи демократичних сил щодо виправлення помилок минулого, демонтажу сталінської моделі влади, виведення радянських військ з території Угорщини, запровадження багатопартійної системи, проведення демократичних виборів усіх рівнів, реформування соціалістичного устрою на демократичній основі. Згодом праві сили рішучіше демонстрували національні та державницькі позиції: цілковита ліквідація комуністичного устрою, визнання періоду 1945-1956 рр. антидержавним та антинаціональним, забезпечення домінування у країні консервативних і християнських партій, а не ідеології народної демократії; покарання усіх причетних до порушення законності у 1945-1956 рр., відновлення приватної власності, компенсація чи повернення націоналізованого й експропрійованого майна попереднім власникам, перегляд результатів аграрної реформи. Вони відстоювали формування державного устрою на національних та консервативно-християнських цінностях, реабілітацію досягнень попереднього режиму М. Хорті. З метою консолідації угорської нації пропонувалося відроджувати державотворчі ідеї Угорського королівства, що успішно розвивалося упродовж другого тисячоліття до 1920 р. Вагоме місце посідали ідеї боротьби щодо захисту прав та культурно-освітніх інтересів закордонних угорців, які після Першої світової війни насильницьки були відірвані від батьківщини і передані до сусідніх країн Центрально-Східної

Європи. Нав'язані Угорщині несправедливі кордони Тріанонським мирним договором від 4 червня 1920 р. та відновлені Паризьким мирним договором 10 лютого 1947 р. являлися постійним джерелом великого напруження у суспільстві. Жодні владні сили країни не могли нічого запропонувати, щоб подолати «тріанонський синдром».

На широкій національній платформі в УНР склалася мирна політична ситуація, події розвивалися динамічно. Тоталітарна модель влади скасовувалася, запроваджувався народно-демократичний устрій на багатопартійній основі. Упродовж 28-31 жовтня по всій країні розпочалися демократичні перетворення, здача зброї, роззброєння повстанських загонів, формування нових армійських, правоохоронних та безпекових органів, які мали замінити радянські частини, підготовка до забезпечення виведення радянських військ з території Угорщини.

З перемогою Революції за рішенням уряду І. Надя від 28 жовтня усі партійні, державні, силові органи докорінно реформувалися. УДБ було ліквідоване, про що суспільство було широко поінформоване міністром внутрішніх справ Ф. Мюнніхом. Функції УДБ передавалися МВС, а особовий склад піддавався ретельній перевірці та фільтрації. Одночасно було прийнято рішення про формування нового органу національної безпеки – Національної гвардії як третьої сили нарівні з військовими та поліцейськими органами для захисту завоювань Революції та дотримання громадського порядку. Основу її мали складати повстанські, армійські, поліцейські та робітничі загани, активні учасники масового повстання.

31 жовтня у Будапешті відбулося засідання Всеугорських установчих зборів військових рад, комітетів військових частин, прикордонних військ та поліції УНР та обрано Революційний Воєнний Комітет на чолі з генералом Б. Кіраєм, полковником Ш. Копачі (правоохоронні органи) та генералами П. Малетером й Д. Вароді (збройні сили). Представники УДБ не обиралися на засідання. Прийняті більшістю делегатів зборів рішення та вимоги Революційного Воєнного Комітету мали радикальний характер: від уряду І. Надя вимагалось провести негайні засідання представників країн Варшавського договору і на ньому оголосити про вихід УНР із складу цього блоку; колишніх працівників із складу ліквідованого УДБ не приймати на службу до нових силових структур; формування цього відомства започаткувати на новій основі; радянські війська мали залишити територію Угорщини до 31 грудня 1956 р. Якщо у зазначений термін ця вимога не буде виконана, то розпочати їх силове витіснення з території країни та розпочати збройну боротьбу за свободу Угорщини та відстоювання завоювань Революції [1]. Подібні вимоги Всеугорського Ревкому прискорили загострення відносин з СРСР.

Водночас перебування радянських військ в Угорщині не мало правових підстав – це була окупація, що збурювала суспільство. Відповідно до Паризького мирного договору від 10 лютого 1947 р. Червона армія мала

упродовж 90 днів з моменту набуття чинності документу залишити Угорщину. Але у доповненні до цього Договору за СРСР зберігалося право утримувати на території Угорщини збройні сили для підтримки комунікаційних приміщень та зв'язків з радянською зоною окупації в Австрії. 15 травня 1955 р. СРСР, США, Велика Британія та Франція уклали Державний договір про нейтральний статус Австрії. Відповідно до його умов радянська зона окупації в Австрії ліквідовувалася та у жовтні 1955 р. війська СРСР були виведені з цієї країни.

Умови підписаного 14 травня 1955 р. Варшавського договору не передбачали перебування на території соціалістичних країн, членів цього договору, радянських військ. У його положеннях зазначалось, що тільки з дозволу уряду країни-члена Варшавського договору, війська іншої країни-учасниці цього Договору могли вступати на її територію. Тобто в кінці 1955 р. – травня 1957 р. відповідного двостороннього договору між урядами СРСР та УНР про тимчасове перебування радянських військ в Угорщині не існувало й радянські війська протиправно знаходилися на території УНР.

З метою врегулювання цього питання за наполяганням посла Ю. Андропова та колишнього міністра держбезпеки і першого секретаря ЦК УПТ Е. Герьо, колишній глава уряду УНР А. Хегедюш, відправлений у відставку 24 жовтня, знаходячись у Москві, заднім числом, аж 28 жовтня у письмовій формі, запросив радянські війська до Угорщини для повалення контрреволюції та захисту соціалістичного ладу. Як тільки це стало відомо новому керівництву УНР, А. Хегедюша одразу було виведено із складу ЦК та ПБ партії, а у середині листопада 1956 р. – виключено із складу УСРП. Це була спільна позиція уряду І. Надя та керівника правлячої партії Я. Кадара. Сформований 24 жовтня новий уряд на чолі з І. Надєм досяг у країні перемир'я та радянські війська були виведені з Будапешта у провінцію Угорщини. Вимоги І. Серова та Ю. Андропова до І. Надя підписати звернення уряду УНР до уряду СРСР про надання допомоги та введення радянських військ ним були відхилені. Радянські війська не були запрошені до Угорщини й Я. Кадаром, після того як ввечері 1 листопада його вивезли до Москви й там він «розірвав» стосунки з урядом І. Надя. 2-3 листопада Я. Кадар брав участь у засіданні Президії ЦК КППС та у формуванні контруряду І. Надя.

Злам прорадянської влади та започатковані реформи, зокрема вимоги вивести радянські війська з Угорщини, не влаштували Москву, адже УНР виходила із зони радянського впливу, з'являлася загроза ліквідації соціалістичного устрою та перемоги контрреволюції. Починаючи з 30 жовтня в СРСР розпочалася прискорена підготовка до реалізації жорсткого варіанту розв'язання угорської кризи: збройного повалення опору, суцільної окупації території УНР, заміни уряду І. Надя на промосковський. В оцінці угорських подій серед більшості керівництва СРСР переважала позиція, що в Угорщині почався фашистський путч, білий терор, хортисти вдалися до збройного повалення народно-демократичного ладу та відродження у країні фашизму. Спрацьовував не

стільки синдром пам'яті про активну участь Угорщини у війні проти СРСР, скільки розуміння радянською верхівкою своєї вирішальної віроломної позиції щодо її кордонів, не підтримки інтересів угорської нації, злочинної окупаційної політики та нав'язування цій країні антинародного сталінського режиму. СРСР постійно застосовував силові методи для задоволення власних гегемоністських інтересів в Угорщині. Це пояснювалося виключним прагненням не допустити падіння соціалізму, перемоги контрреволюційних сил в країні та сповзання її на антинародні хортистські позиції та актом надання братерської допомоги задля порятунку влади робітників і селян, відновлення двосторонніх відносин на рівноправних умовах.

Процес виведення радянських частин 29-30 жовтня з Будапешта у **провінцію водночас** супроводжувався введенням додаткових військ до УНР. З цього приводу І. Надь 30 жовтня запросив до себе посла СРСР в УНР Ю. Андропова та висловив протест проти збільшення радянських військ на території УНР без дозволу на це уряду країни. Я. Кадар, який брав участь у зустрічі, зазначав, що присутність радянських військ провокує на контрреволюційне повстання, тому їх необхідно вивести. Ввечері 30 жовтня Ю. Андропов повідомив, що СРСР готовий вивести війська з Угорщини, але за умови, що уряд УНР не звертатиметься до ГА ООН щодо винесення угорського питання на порядок денний сесії. Ця умова І. Надем була прийнята й 31 жовтня 1956 р. уряд УНР направив телеграму Голові Верховної Ради СРСР К. Ворошилову з вимогою негайно почати переговори про виведення радянських військ з території країни.

1 листопада уряд на чолі з І. Надем сформувався на багатопартійній основі та визнав демократичні органи місцевого самоуправління, обрані під час революції. Силові структури підпорядковувалися уряду, партійна монополія на владу відмінялася. Започатковувалися процеси перегляду соціально-економічної політики у країні, зокрема підвищення її ефективності, покращення матеріального становища робітничого класу, скасовувалися непомірні селянські податки. На міжнародній арені розпочалася підготовка до забезпечення рівноправних відносин з СРСР, іншими країнами соціалістичної системи, розширення торговельно-економічних стосунків із країнами Заходу. На порядок денний було поставлено питання щодо переговорів з СРСР про повне виведення радянських військ з території УНР.

Водночас до 5 радянських дивізій, дислокованих раніше в цій країні, додалося ще 12 та 2 тис. танків й уряд І. Надея висловив протест щодо такої діяльності СРСР. Оскільки реакції з боку СРСР не було, уряд прийняв рішення про негайний вихід УНР із Варшавського договору та проголосив нейтралітет УНР. Він звернувся до ГА ООН з проханням надати допомогу великих країн у виведенні радянських військ з УНР як умови забезпечення її нейтрального статусу. Про такі кроки уряд поінформував керівників дипломатичних місій, акредитованих у Будапешті. Було погоджено питання щодо діалогу уряду та

Ватикану (з кардиналом Й. Міндсенті) для підтримки миру та спокою у країні [2, с. 104, 107].

У діях уряду І. Надя, починаючи з 1 листопада, домінували радикальні вимоги Об'єднаної ради робітничих комітетів великих підприємств Будапешта, тобто пролетаріату столиці: розпочати переговори з СРСР про негайне виведення радянських військ з території Угорщини, звернутися до ГА ООН з клопотанням розглянути становище в Угорщині у зв'язку із воєнним втручанням СРСР у внутрішні справи УНР, розірвати угоду про членство УНР у Варшавському договорі, проголосити нейтралітет Угорщини, звернутися до 4 великих держав світу його гарантувати, розпочати негайну підготовку до проведення в країні вільних, рівних і таємних виборів на багатопартійній основі 1945-1947 рр. Зважаючи на порозуміння з урядом та усвідомлюючи відповідальність перед нацією і Революцією, Об'єднана рада столичних робітничих комітетів вирішила негайно відновити роботу у всіх сферах життя столиці та закликала усіх робітників УНР розпочати роботу по всій країні [2, с. 96-97, 115].

У відповідь Москва обрала збройний варіант вирішення угорського питання, тим більше коли отримала на це очікувану згоду більшості керівників комуністичних країн, досягла таємної домовленості із США про їх невтручання у справи УНР. Посол США в СРСР передав інформацію про те, що США підтвердили визнання дійсними домовленості, досягнуті у Ялті 1945 р. (йшлося про тристоронню угоду про розподіл у Європі сфер впливу між радянською та західною сторонами) [3].

Президія ЦК КПРС схвалила плани окупації всієї території Угорщини, розгрому збройного опору, повалення «ненадійного» уряду І. Надя та заміни його прорадянським. Більшість членів Президії ЦК КПРС, органи КПРС, Міноборони, КДБ, МВС та МЗС СРСР упродовж листопада брали безпосередню участь у реалізації цих планів. Політичні питання вирішувала Президія ЦК КПРС, військову частину операції забезпечували Г. Жуков, І. Конев та І. Серов. Серед основних заходів були:

1) підготовка під назвою «Буря у пустелі» плану блискавичної окупації території Угорщини, насамперед Будапешту, розгрому контрреволюції та захисту соціалістичних завоювань угорських робітників і селян;

2) формування військової делегації СРСР у складі генералів: заступника начальника генштабу М. Малініна (голова), Ф. Степченка, М. Щелбаніна для вироблення попередньої угоди про порядок виведення радянських військ з Угорщини, а також підписання та відрядження її до Будапешту;

3) оприлюднення Декларації СРСР про основи розвитку та подальшого зміцнення дружби і співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами від 30 жовтня 1956 р., у якій демонструвалася готовність СРСР на основі історичних рішень XX з'їзду КПРС «у подальшому зміцнювати дружбу і співробітництво між соціалістичними країнами на

непорушній основі дотримання повного суверенітету кожної соціалістичної держави» та, зокрема, на порозуміння між СРСР та УНР. У Декларації оцінка подій в Угорщині подавалася тенденційно: «до справедливого і прогресивного руху та вимог трудящих швидко пристали сили чорної реакції і контрреволюції», які «прагнуть підірвати основи народно-демократичного ладу в Угорщині і відновити у ній старі поміщицько-капіталістичні порядки». Помилково заявлялося, що радянські війська перебувають в Угорщині відповідно до Варшавського договору та угоди між урядами СРСР та УНР. Насправді, таке положення у Варшавському договорі відсутнє, а угоди між УНР та СРСР не існувало. Поряд з цим подіям в УНР не навішувалися ярлики фашизму і хортизму, поширювані пропагандою серед радянського населення та серед військ, введених в Угорщину;

4) публікація газетою «Правда» від 31 жовтня статті, в якій наголошувалося, що уряд СРСР готовий розпочати відповідні переговори з урядом УНР та з іншими країнами Варшавського договору щодо питання про перебування радянських військ в Угорщині;

5) візити партійних делегацій СРСР до Китаю, Югославії, Румунії, Болгарії, НДР, Чехословаччини, Польщі задля переконання їх керівників у необхідності підтримки позиції Москви щодо захисту соціалізму в Угорщині; підтвердженні статусу розподілу сфер впливу у Європі за результатами війни між провідними країнами колишньої антинімецької коаліції та їх згоди щодо надання радянської допомоги Угорщині для стабілізації становища;

6) активні заходи СРСР у формуванні сприятливої міжнародної обстановки для вирішення угорської кризи. В обмін на досягнутий упродовж 29-31 жовтня 1956 р. компроміс між СРСР та США у питаннях врегулювання суецької та угорської кризи, зокрема сприяння з боку СРСР припиненню війни на Близькому Сході та відновленню вільного судноплавства через Суецький канал, західні країни на чолі з США зайняли нейтральну позицію щодо радянського збройного придушення угорського повстання;

7) застосування низки інших таємних акцій з метою дискредитації Угорської революції, її керівників на міжнародній арені та в Угорщині.

Упродовж 29-30 жовтня команда М. Хрушова проводила консультації з групою угорських сталіністів, які втекли до Москви, щодо формування складу нового уряду та програми його діяльності. Серед майбутніх його очільників розглядали три кандидатури: Ф. Мюнніха, А. Хегедюша та Я. Кадара.

Спочатку обрали кандидатуру Ф. Мюнніха, як ефективну противагу «контрреволюції на чолі з І. Надем». Ставка М. Хрушова на Я. Кадара була зроблена лише 3 листопада у результаті тривалих переговорів з Й. Тіто у Югославії, який послідовно упродовж 1956 р. підтримував обрання Я. Кадара главою уряду, а 2 листопада погодився на збройне вирішення угорської кризи.

Я. Кадар не наважився розділити рішення уряду І. Надея, що готувалися прийняти 1 листопада щодо: виходу Угорщини із складу Варшавського

договору; нейтралітету УНР та звернення до ГА ООН й провідних держав світу. Усвідомлюючи загрозу для своєї батьківщини та перебуваючи під впливом рекомендацій Ф. Мюнніха, переданих із Москви, Я. Кадар різко відійшов від подальшої співпраці з І. Надєм. Після таємної зустрічі із І. Серовим та Ю. Андроповим у радянському посольстві Я. Кадар та Ф. Мюнніх 1 листопада відлетіли до Москви, де 2-3 листопада приймали участь у засіданні Президії ЦК КПРС з питань подолання в Угорщині політичної кризи. Вагомим аргументом на користь Я. Кадара була його поміркована позиція щодо режиму М. Ракоші після виходу із тюрми у липні 1954 р.

Я. Кадар вірив у переваги соціалістичної моделі над капіталістичною, не бачив недоліків режимів Й. Сталіна та М. Ракоші як об'єктивних і неминучих закономірностей, вважав їх випадковими, породженими наслідками жорстокої класової і міжнародної боротьби, складними міжнародними відносинами, що склалися після війни, водночас І. Надь значно критичніше оцінював сталінську/ракошистську модель соціалізму. Я. Кадар був прихильником розвитку Угорщини та формування відносин з СРСР на рівновіддалених позиціях від догматизму Ракоші-Герьо та радикалізму І. Надя. У кінцевому підсумку Я. Кадар виявився компромісною фігурою у складний момент для СРСР та УНР, для подолання політичної кризи, нормалізації ситуації в Угорщині, прийнятної для інтересів Москви.

Перебуваючи у Москві Я. Кадар 2-3 листопада брав участь у засіданні Президії ЦК КПРС, провів переговори з низкою керівників соціалістичних країн. Інтенсивна робота йшла навколо шляхів розв'язання тяжкої кризи в Угорщині політичними методами. У виступі на Президії ЦК КПРС Я. Кадар взяв на себе відповідальність за розпуск УПТ та формування нової партії – УСРП, про вихід Угорщини із складу Варшавського договору. Позитивно оцінюючи політику уряду І. Надя він зазначив, що у його діяльності «є також і контрреволюційні елементи». Він не рекомендував застосовувати радянські війська для наведення порядку, адже таким чином компартія Угорщини остаточно втратить довіру народу.

Переговори у вузькому колі М. Хрущова, після повернення від Й. Тіто, з Я. Кадаром 3 листопада завершилися визнанням небезпеки перемоги контрреволюції у соціалістичній країні, що було недопустимим, тому необхідно утворювати революційний уряд. М. Хрущов запропонував склад нового уряду Угорщини на чолі з Я. Кадаром, який було утворено за участю групи М. Ракоші, що перебувала у Москві. Через безвихідь Я. Кадар прийняв безальтернативні ультиматуми М. Хрущова: або він очолить контруряд І. Надю і за допомогою радянських військ знищить контрреволюцію, захистить соціалізм та наведе лад в УНР, або в Угорщині спалахне війна, а він особисто ніколи не повернеться додому [3].

Усі організаційні заходи щодо формування уряду на чолі з Я. Кадаром, надання воєнної допомоги для розгрому контрреволюції та відновлення влади

робітників і селян УНР вирішувалися Москвою в односторонньому порядку. Хоча твердження Я. Кадара про те, що введення радянських військ не буде кращим варіантом вирішення угорської кризи у порівнянні з політичними методами рішуче відхилялися, проте його дії допомогли уникнути повномасштабної війни СРСР проти УНР з жахливими наслідками для останньої.

Водночас уряд І. Надя 2 листопада рекомендував Варшаву місцем для негайних угорсько-радянських переговорів щодо виведення радянських військ з території УНР та щодо виходу УНР із складу Варшавського договору. Було затверджено делегацію УНР на засідання сесії ГА ООН на чолі з І. Надем. Переговори СРСР та УНР розпочалися 3 листопада не у Варшаві, а у Будапешті. Радянська інтервенція 4 листопада зірвала візит до ООН.

3 листопада утворився третій національний коаліційний уряд І. Надя, міністром оборони було призначено П. Малетера, який відразу ж взявся за реалізацію розроблених ще 30 жовтня Міністерством оборони УНР нових вимог щодо повного виведення радянських військ з Угорщини. У Парламенті УНР 3 листопада до обіду розпочалися угорсько-радянські урядові переговори щодо підписання угоди про виведення радянських військ з території Угорщини. Делегації домовилися завершити їх ввечері у центральному штабі радянських військ в Угорщині у Тьокьольо (передмістя Будапешта) та підписати відповідні документи. На початку переговорів у Тьокьольо угорську делегацію було заарештовано І. Серовим у залі переговорів (12 офіційних осіб) та ізольовано. Серед них: Ф. Ердеї – державний секретар уряду УНР (голова делегації), П. Малетер – генерал-майор, міністр оборони УНР, І. Ковач – генерал-майор, начальник генштабу, М. Сюч – генерал-майор генштабу. У цих переговорах брав безпосередню участь і Ю. Андропов.

СРСР не допускав нейтрального статусу Угорщини, адже вихід сусідньої країни із складу Варшавського договору руйнував оборонне та ідеологічне протистояння між СРСР та НАТО, міг стати прикладом для наслідування інших соціалістичних країн. Максимум, на що погодилася Москва щодо Угорщини, на деякі другорядні реформи, формування нового керівництва, соціалізм з національними особливостями. Суверенні рішення уряду І. Надя суперечили розподіленім сферам впливу між СРСР, США та Великою Британією за наслідками війни, перегляд яких був не на часі.

3 листопада кардинал Й. Міндсенті у своєму першому радіо-зверненні до співвітчизників зазначив, що чи не вперше у своїй історії Угорщина заслуговує на вдячність з боку усіх інших народів. Збудований після війни на насиллі режим заслужив презирства, за що його було «зметено усім угорським народом», а його носії не мають сподіватися на повернення до влади. Він чітко відмежувався від оцінки подій як революції, назвав їх безпрецедентною у світі визвольною війною, яку очолило молоде покоління угорського народу. Вказуючи на «надзвичайно тяжке становище Угорщини з позицій зовнішніх і

внутрішніх відносин», була висловлена надія на мирне врегулювання угорського питання: «У нас немає ворогів. Ми також не є ворогами ні для кого. З кожним народом і країною ми хочемо жити у дружбі». Серед сприятливих міжнародних чинників було зазначено лише підтримку угорської боротьби Святим Престолом. «Ми нейтральні і не даємо підстав для російської імперії на кровопролиття. Хіба у головах керівників російської імперії переважає думка, що значно гірше ми будемо поважати російський народ, якщо він не покорить нас? Щиро віримо, що виведення російських збройних сил з нашої країни відбудеться найшвидше» [4]. У виступі не прозвучало обурення тим, що національний уряд очолював комуніст І. Надь, хоча таких членів уряду було названо «представниками попереднього режиму, що зазнав краху».

За рішенням Президії ЦК КПРС Г. Жуковим та І. Конєвим 4 листопада з 4 години було вдруге введено радянські війська до Будапешта з метою знищення контрреволюції, захисту соціалістичних завоювань робітників і селян, відновлення законної влади. Перебіг подій під час придушення Революції засвідчив, що партійне та військове керівництво СРСР (М. Хрущов, К. Ворошилов, М. Булганін, Г. Малєнков, В. Молотов, Г. Жуков, І. Конєв, І. Серов) не допускало жодних політичних та економічних реформ в УНР і спромоглося до розв'язання угорської кризи лише за жорстоким сценарієм.

4 листопада о 5 годині з Ужгорода на радіо пролунав Відкритий лист до угорського трудового народу від імені глави Угорського уряду Я. Кадара, який зачитав «сірий кардинал» у новому уряді Ф. Мюнніх. Водночас Я. Кадар відбув на базу радянської військової частини у м. Сольнок на півдні УНР. У листі зазначалося: «Ми, які були членами уряду Імре Надя – Антал Апро, Янош Кадар, Іштван Кошша та Ференц Мюнніх – заявляємо, що 1 листопада 1956 р. розірвали з цим урядом усі відносини, вийшли із його складу і зініціювали утворення Угорського революційного робітничо-селянського уряду». Наголошувалося на тому, що 23 жовтня масове повстання започаткувало усунення злочинного режиму М. Ракоші, зміцнення національної незалежності та суверенітету країни. Але через слабкість уряду І. Надя та наростання загрози контрреволюції у небезпеці опинилися соціалістичні завоювання, народно-демократичний устрій, робітничо-селянська влада та, власне, існування угорської батьківщини. Стверджувалося, що відстояти ці завоювання, не допустити перемоги контрреволюції та реакції в країні, вивести її з кризи було основним мотивом угорських патріотів, які сформували Угорський революційний робітничо-селянський уряд. У 14 та 15 пунктах програми вказувалося, що в інтересах народу, робітничого класу країни уряд «звернувся до командування радянської армії з проханням надати допомогу у розгромі чорних сил реакції, у відновленні порядку та спокою у нашій країні». Запевнялося, що після досягнення цього уряд «почне переговори з радянським урядом та з іншими учасниками Варшавського договору про виведення радянських військ з території Угорщини» [2, с. 119-120, 122].

У відповідь на це звернення очільник уряду УНР І. Надь на Угорському радіо о 5 годині коротко поінформував своїх співвітчизників та світову громадськість, що радянські війська пішли у наступ на столицю Угорщини з наміром повалити законний та демократичний угорський уряд.

Через кілька годин в ефірі пролунав маніфест «За свободу і правду» Державного міністра уряду І. Бібо, який разом з іншими членами уряду З. Тілді, І. Сабо залишився на посту, оскільки І. Надь з початком вторгнення радянських військ виїхав до Посольства СРСР для переговорів. Радянська сторона ухилилася від них, а І. Надь не повернувся до урядового кабінету у парламенті, а, як більшість членів законного уряду УНР, попрямував до Посольства СФРЮ в УНР, де їм було надано політичний притулок.

У відозві І. Бібо наголошувалося, що уряд УНР не прагнув проводити антирадянську політику; відкидалися звинувачення у тому, що революція була організована фашистами; зазначалося, що угорський уряд був спроможний обмежити охлократію, але втручання іноземної армії стало головною причиною безладів у країні. І. Бібо закликав не визнавати законною владою радянську військову адміністрацію та її маріонетковий уряд, застосовувати проти них форми ненасильницького опору та громадянської непокори, але не вдаватися до збройного протистояння. «Тепер настала черга великих держав світу продемонструвати силу принципів Статуту ООН захистити суверенітет і свободу угорської нації у відповідності до Статуту ООН, силу волелюбних народів світу. Я прошу мудрого і сміливого рішення великих держав та ООН в інтересах моєї пригнобленої нації» [5, с. 49].

Я. Кадар прибув до Угорщини разом з радянськими військами на чолі з маршалом І. Конєвим як голова маріонеткового Угорського революційного робітничо-селянського уряду, який вперше зібрався 4 листопада у м. Сольнок. 7 листопада члени уряду переїхали до Будапешта та склали формальну присягу перед кількома членами президії парламенту на чолі з І. Добі. Виходячи з тогочасної моделі влади УНР уряд Я. Кадара також не легітимно (за підтримки СРСР) набув повноважень 7 листопада як і уряд І. Надя 12 листопада їх втратив.

Наступ радянських військ 4 листопада консолідував розрізнені угорські сили на крайній правій основі, внутрішньополітична ситуація у країні різко змінилася. Відтоді крайні праві сили активізувалися та почали позиціонувати себе провідною силою революційного процесу, виступили на захист батьківщини (на що демократичні сили не наважувалися), за ліквідацію в Угорщині радянської моделі соціалізму, на захист національного уряду І. Надя. Крайні праві сили поводитися безкомпромісно щодо радянської агресії та маріонеткового уряду Я. Кадара. Упродовж 4-11 листопада в Угорщині тривали бої локального значення між повстанцями та радянськими військами. У захисті країни взяло участь понад 50 тис. угорців та 15 тис. членів Національної гвардії на чолі з головою Ревкому оборони генералом Б. Кіраєм.

На середину листопада організований опір в Угорщині було зламано, територію країни окуповано 17 радянськими дивізіями (60 тис. військових та 2 тис. танків) введеними з Румунії (Трансільванія), Прикарпатського (Західна Україна і Молдова) та Прибалтійського (країни Балтії) воєнних округів. Війська Особливого корпусу (командир П. Лашенко) та 33 дивізія (командир Г. Обатуров) окупували Будапешт, а механізована (командувач генерал-полковник А. Бабаджанян) та загальновійськова армії (командувач генерал-полковник Х. Мамсуров) окупували решту міст УНР. Загальне керівництво бойовими операціями в Угорщині здійснювали Г. Жуков, І. Конєв та І. Серов.

Командир 33 дивізії генерал Г. Обатуров, отримавши через тиждень після виходу з Будапешта наказ на повторне введення військ у столицю Угорщини та знищення опору, наказав усім офіцерам дивізії переодягнутися у загальновійськову форму, зняти командирські відзнаки й застосувати усі види зброї, а також артилерію, гранатомети, кулемети, бронетранспортери, танки для рішучого розгрому контрреволюції.

Рятуючи країну, націю та національне багатство від катастрофи представники робітничих, воєнних та студентських комітетів 10 листопада звернулися до радянського командування з пропозицією про припинення вогню. Своєрідна капітуляція подіяла – повномасштабна війна закінчилася. Спільними зусиллями радянських військ та нашвидкоруч сформованих представниками воєнної адміністрації СРСР та уряду Я. Кадара 25 тис. угорських робітничих дружин та органів держбезпеки у складі 1,5 тис. осіб упродовж грудня вдалося погасити збройний опір окремих вогнищ «контрреволюції», навести лад, подолати анархію та хаос, забезпечити поступовий перехід до мирного життя в Угорщині.

Участь силових структур УНР, зокрема збройних сил (чисельність 120 тис. осіб) та МВС (чисельність понад 60 тис. осіб), у захисті режиму М. Ракоші проти народного повстання, що переросло у переможну національну революцію, національного уряду І. Надя, у підтримці радянських військ, що окупували країну, була незначною. Командування армії зайняло вичікувальну позицію, лише окремі її частини організовано перейшли на бік повстанців, але жодна – на бік Червоної армії. Угорська армія, за окремими випадками, не застосовувала зброї проти мирних демонстрантів, не перейшла на бік радянських військ; зайняла нейтральну позицію щодо СРСР, не вступила у війну, не капітулювала і не склала зброї перед окупантами; проявила прихильність до завоювань Угорської революції 1956 р. та підтримку оновленню та подоланню глибокої політичної кризи в УНР. Лише міністр оборони І. Бата, який 24 жовтня бачив серед мітингуючих тільки контрреволюціонерів, віддав наказ військам у Будапешті на відкриття вогню проти них, але одразу ж був звільнений з посади, а наказ скасували. Найбільш злочинно серед вищого керівного складу ЗС УНР щодо мирних протестувальників поведився командуючий III-м угорським ударним корпусом

генерал-майор Л. Дюрко, мотивуючи такі вчинки прихильністю до Я. Кадара. Жоден член уряду І. Надя та керівник міністерства оборони (К. Янза, П. Малетер, їхні заступники) не видавав наказів військам відкривати вогонь проти мирних демонстрантів, зокрема й проти радянських частин під час другого вторгнення в Угорщину. Дозволялося стріляти лише у відповідь, а також у разі збройних нападів на воєнні та цивільні об'єкти. У межах дозволеного упродовж 24-29 жовтня підрозділи УНА до 80 разів відкривали вогонь у відповідь у більш як 50 населених пунктах країни. Міноборони та генштаб УНР діяли не як військові, а як політики. Відповідно до наказу міністра оборони К. Янза від 29 жовтня у військових частинах почали створюватися революційні солдатські ради, революційні комітети як прообраз нової революційної армії. Військові частини УНР залишалися у казармах постійної дислокації, вступали у переговори з командуванням радянської армії, вогню не відкривали, зберігали нейтралітет. У такий спосіб було врятовано країну та мільйони угорців від катастрофічних наслідків, продемонстровано відданість своїй батьківщині та народові у критичний момент їх історії [6].

У аргументованій доповіді особливої комісії ООН щодо ситуації в Угорщині, підготовленій дипломатами на чолі з Б. Єнсенем (Данія) та опублікованій восени 1957 р., повідомлялося, що «не відомо ні одного випадку, коли б угорські частини воювали на радянському боці проти співвітчизників». Додамо, що понад 20 окремих підрозділів УНА не підкорилися наказу Міноборони про нейтралітет та вступали у бої проти радянської армії, особливо навколо столиці. За даними дослідника воєнної історії М. Хорвата 279 представників УНА воювали на боці повстанців проти радянських військ. З них 174 загинули, 63 отримали поранення. Серед засуджених після поразки Революції було 571 військових: з них 21 особа до смертної кари, 540 осіб – до різних термінів ув'язнення. Після придушення Революції з кінця 1956 р. – впродовж 1957 р. понад 8 тис. офіцерів було звільнено із збройних сил УНР. Така масова чистка угорської армії свідчить про те, що більшість військових частин після припинення вогню 28 жовтня не тільки солідаризувалася з урядом І. Надя, але й виступала проти маріонеткового уряду Я. Кадара [7, с. 24; 1, с. 144; 8].

Значнішою була допомога народним повстанцям з боку правоохоронних органів. 23 жовтня начальник поліції Будапешта Ш. Копачі віддав наказ не стріляти у демонстрантів. Водночас, як проти мирних демонстрантів почали застосовувати зброю радянсько-угорські чекістські групи, керівництво МВС та будапештської поліції видало розпорядження захищати мирні зібрання, а окремі відділи поліції передали повстанцям арсенали зброї. Участь в обороні батьківщини під час другого вторгнення радянських військ частиною поліцейських сил була досить помітною.

Органи держбезпеки (УДБ-АВН), чисельність яких перевищувала 50 тис. осіб, продемонстрували найбільш ворожу позицію до Революції 1956 р. З моменту створення УДБ підпорядковувалося керівнику правлячої партії –

М. Ракоші. Сформовані з представників народних мас, що позбулися гноблення попереднього аристократичного режиму, очолювані підготовленими у спецшколах СРСР офіцерами-кадебістами, чекісти вірно служили комуністичній диктатурі. Напередодні та у період революційних подій 1956 р. УДБ активно протидіяло повстанському руху та реформаторським процесам. Ця інституція була каральним механізмом під час встановлення комуністичної диктатури, насильницької зміни державного устрою та монопольного оволодіння владою компартією; була причетною до вчинення найбільш масових злочинів та акцій (репресій, депортацій, націоналізації, колективізації та експропріації середніх та вищих класів суспільства). Протиправними вчинками, порушенням законності та загостренням класової боротьби у країні, УДБ викликало до себе негативне ставлення угорського суспільства. Підрозділи УДБ, офіцери (за виключенням кількох відсотків від загальної кількості) захищали державні установи від повстанців, боролися на боці радянських військ та приймали участь у розстрілах мирних демонстрантів разом із загонами чекістів СРСР під час Революції та у період її повалення. Після перемоги Революції УДБ ліквідовувалося постановою уряду І. Надя 28 жовтня, а потім контрурядом Я. Кадара у кінці листопада 1956 р. З метою пом'якшити такі рішення про розпуск УДБ, уряд І. Надя закликав 2 листопада колишніх працівників УДБ з'явитися до нових органів влади для проходження перевірки спеціальними комісіями щодо придатності працювати в умовах реформованого соціалізму. Після з'ясування того, що УДБ було повністю запламоване протиправними вчинками, його діяльність як самостійної інституції припинялася, а повноваження 22 грудня 1956 р. передавалися до Міноборони, а згодом – до МВС УНР, що також підлягали очищенню від минулого [9; 10].

У кінці жовтня – протягом листопада 1956 р. з боку войовничих сил та реакції мали місце помста, самосуди, ліквідація офіцерів держбезпеки, окремих партійних працівників, причетних упродовж 1947-1955 рр. до: ліквідації експлуататорських класів, конфіскації нерухомого та рухомого майна, інших видів приватної власності; націоналізації і колективізації; політичних репресій, порушення законності та протиправних покарань, винесення та виконання смертних вироків; депортацій та виселення представників середніх та вищих верств населення до трудових таборів.

У Будапешті, Сегеді, Сольноку, Дюшдьорі, Ниредьхазі, Мішкольці та інших містах і краях озброєні повстанські групи, здебільшого із цивільного населення, у разі схоплення працівників УДБ чи причетних до вчинення масових злочинів і насильства у часи панування ракошистського режиму осіб, вчиняли самосуди [11, арк. 66-72]. Повстанські групи в Угорщині упродовж кінця жовтня – середини листопада 1956 р. стратили кілька сотень представників органів держбезпеки, комуністичних та державних посадовців періоду М. Ракоші.

З перемогою Революції керівництво УДБ УНР втекло до СРСР, вищий склад 5 обласних управлінь держбезпеки разом із сім'ями переїхали до сусідніх країн (України, Румунії, СФРЮ та ЧССР), а інші перейшли на нелегальне становище.

29 жовтня на радянську прикордонну заставу біля села Лужанка Берегівського району на машинах прибули 42 громадянина Угорщини, озброєні автоматами, кулеметами та особистою зброєю (23 чоловіків, 19 жінок і дітей) й попросили притулку – це були співробітники Сабольчського обласного управління держбезпеки (Ніредьхаза). У зв'язку з путчем вони отримали вказівку з Будапешта просуватися до радянського кордону. Керівництво прикордонних військ СРСР дало їм дозвіл на перетин кордону. Їх пропустили, прийняли зброю на зберігання і розташували для проживання у колишньому піонерському таборі села Циганівці цього ж району [12, арк. 8].

Значну частину мільйонної еміграції з часів М. Хорті не полишала готовність продовжити боротьбу за визволення Угорщини. На момент загострення кризи добре підготовлені й організовані для здійснення бойових операцій націоналісти та патріоти упродовж 1956 р. поверталися на батьківщину, що посилювало збройну боротьбу проти радянських окупантів. Внесок радикальних та прибулих з еміграції крайніх правих сил у швидку ліквідацію сталінізму, героїзм їх бойових акцій під час Революції 1956 р. проти радянських військ, був значним. Войовничість стала реакцією на масові переслідування режимом М. Ракоші у 1947-1953 рр. вищих та середніх верств населення, нехтування державницькими й національними інтересами угорської нації.

Політичну складову роботи у «наведенні ладу» в Угорщині координували члени Президії ЦК КПРС Г. Маленков, М. Суслов та А. Аристов, які неофіційно із середини листопада і до початку грудня 1956 р. працювали у Будапешті. Вони надали сприяння у відродженні оновленої правлячої партії – УСРП, допомагали у формуванні нової структури органів державної безпеки. У середині грудня 1956 р. в Угорщині було узаконено інститут надзвичайних судів та табори для інтернованих і засуджених. У військовій сфері Г. Жуков, І. Конєв та І. Серов упродовж двох тижнів забезпечили розгром головних контрреволюційних, пронадівських центрів збройного опору, антикадарівських осередків влади у центрі і на місцях, встановлення радянськими частинами контролю за стратегічними пунктами на всій території Угорщини.

Внаслідок другого вторгнення радянських військ було жорстоко повалено владу реформаторських сил, придушено спротив усіх провідних політичних течій (від прогресивних і демократичних, патріотичних і націоналістичних, до реакційних і реваншистських), фізично ліквідовано учасників руху опору та масово арештовано потенційних ворогів під час місячних рейдів в УНР радянсько-угорських чекістів на чолі з І. Серовим та Ф. Мюнніхом.

Зазначимо, що ставлення Я. Кадара до революційних подій після повернення з Москви на чолі контруряду кардинально змінилося. Він швидко еволюціонував у переоцінці подій з «контрреволюції» на «масове народне

повстання» та «переможну революцію», що було з розумінням сприйнято політичним керівництвом СРСР, урядом І. Надя та більшістю повстанських сил УНР. Після 4 листопада ці події ним почали вважатися контрреволюційними. Відтоді як Я. Кадар очолив контруряд і повернувся до Угорщини, політичні течії Угорської революції від крайніх правих до лівих, незалежно від спрямування (підтримка уряду І. Надя, проти сталінізму і ракошизму, антирадянське, проти маріонеткового уряду Я. Кадара, антикомуністичні, національно-християнські, прохортистські), ставилися поза законом, що відповідало позиції Президії ЦК КПРС та ракошистів. Воєнно-репресивними заходами, зокрема заборонаю масових зібрань та страйків, запровадженням воєнних трибуналів та комендантської години, радянські війська швидко зламали опір у країні. Ф. Мюнніх упродовж 12 листопада 1956 – кінця березня 1957 рр. обіймав в уряді Я. Кадара водночас чотири посади: заступника глави уряду, міністра збройних сил, внутрішніх справ та безпеки. До його компетенції входила реорганізація збройних сил, органів державної безпеки, формування робочих загонів оборони, винищення контрреволюційного підпілля у чіткій координації з радянськими спецорганами.

Начальник політвідділу внутрішньої та конвойної охорони МВС УРСР В.В. Кузнецов інформував ЦК КП України 25 лютого 1957 р. про те, що частини виконали завдання, які покладалися на них у 1956 р. «Ми маємо гарні відгуки з боку командування Радянської армії щодо діяльності 12-го загону (командуючий – полковник І. Мамонов) в Угорщині. Велика кількість військовослужбовців цієї частини отримала упродовж листопада-грудня 1956 р. 45 заохочень у порівнянні з 6 доганями. Окремі з них нагороджені Урядом орденами і медалями» [13, арк. 114, 129, 131].

Дані про втрати радянських військових та угорців під час Революції 1956 р. у науковій літературі різняться, корелюють від 700 до 3,5 тис. убитими і пораненими серед військових СРСР та від 2 тис. до 10 тис. серед угорців. Найбільші втрати наводяться у публікаціях західних авторів: втрати СРСР склали від 3,5 тис. до 7 тис. осіб; угорців – від 20 тис. до 50 тис. осіб. В інших публікаціях стверджувалося, що тільки з 4 листопада до 1 грудня 1956 р. у боях загинуло 5 тис. військових СРСР та понад 20 тис. угорців (за іншими даними загинуло 7 тис. радянських військових та 25 тис. угорців) [14, s. 183; 15, s. 37; 16]. Значно менші втрати надавалися у публікаціях СРСР, УНР та сучасної РФ: втрати радянських військових склали 669 осіб, а угорців – понад 2,7 тис. осіб. Останні дані російських науковців дещо уточнені: з угорського боку загинуло 4 тис. осіб, а кількість поранених перевищила 19 тис. осіб. Втрати військових СРСР становили від 669 до 720 вбитими та від 1,5 тис. до 2,26 тис. пораненими [17, с. 6; 10]. За даними сучасних українських дослідників радянські втрати склали 2,5 тис. осіб, а угорські – до 10 тис. осіб [18, с. 6]. Дані Інституту Революції 1956 р. (Будапешт) наступні: втрати з угорського боку склали 2,652 особи вбитими (з них у Будапешті –

2,045 осіб) та 19,226 осіб пораненими (з них у Будапешті – 16,700 осіб); радянські втрати – 760 осіб вбитими та 1,540 осіб пораненими [19].

Практично збігаються дані західних, угорських та пострадянських публікацій щодо того, що близько 200 тис. угорців з поразкою Революції залишили країну. Серед емігрантів вагому частку складали представники післявоєнної еміграції. Можна припустити, що 50-60% серед них брали активну участь у Революції, були активними учасниками бойових дій проти Радянської армії. Значна їх частина вчиняла кримінальні злочини чи була безпосередньо причетною до них.

Під час ліквідації завоювань Революції репресивні заходи були тривалими. Обіцяні урядом Я. Кадара 26 листопада 1956 р. та у середині 1957 р. амністії виявилися приманкою. Вони стосувалися лише пасивних учасників страйків та боротьби, покарання не знімалося з головних організаторів та очільників акцій. З середини грудня розпочалася ліквідація робітничих, воєнних, студентських, селянських та профспілкових комітетів, нових органів влади, а за ними – арешти їх лідерів та активістів; далі – заборона, масові арешти учасників мирних зібрань, мітингів та демонстрацій у країні.

Арешти, вироки воєнних трибуналів проти «контрреволюційних сил», активістів опору владі уряду Я. Кадара тривали з 15 листопада 1956 р. до 15 липня 1961 р. У цей період із понад 500 смертних вироків було виконано від 220 до 240, ув'язнено на різні терміни 21,668 осіб, інтерновано та депортовано 16-18 тис. осіб. З 1962 р. стався спад у насильницьких діях влади, а з 1963 р. запроваджувалася масова амністія для учасників Революції. Зазначимо, що правових норм для винесення смертних вироків більшості активістам Революції 1956 р. не було, адже оновлене кримінальне законодавство УНР у 1950 р. врахувало правові недоліки та спричинені цим порушення законності попередньою владою та передбачало винесення смертного вироку лише у разі здійснення особою навмисного вбивства.

В історії Угорщини упродовж 1849-1961 рр. 5 циклів насилля і терору мали в основі більше подібного, ніж відмінного. Після поразки Угорської революції 1848-1849 рр. Габсбургами було страчено 123-150 угорських діячів (у два рази менше, ніж після 1956 р.) і до 2 тис. – ув'язнено (в 11 разів менше, ніж після 1956 р.) [20]. Габсбурзький терор був найкоротшим – три місяці. Зазначимо, що у роки Угорської Комуни 1919 р. червоний та хортистський терор (серпень 1919 р. – кінець грудня 1921 р.) були найкривавішими у порівнянні з іншими п'ятьма терористичними хвилями в історії Угорщини. Кількість жертв червоного терору складала від 300 до 590 осіб, до 40 тис. осіб тимчасово емігрували. Кількість жертв білого терору коливається у межах 500-600 осіб, до 100 тис. осіб емігрували. Протягом 41 річного комуністичного періоду у повоєнній Угорщині було страчено до 600 осіб (з них до 400 вироків у 1946-1950 рр. за військові злочини під час війни), 44 тис. осіб перебували у

концтаборах, близько 450 тис. осіб були політв'язнями, 13 тис. осіб – інтернованими, 1,2-1,5 млн. осіб перебували під наглядом таємної поліції.

Найбільші втрати комуністичного періоду припали на дві хвилі соціального потрясіння у 1949-1950 рр. та у листопаді 1956 р. – липні 1961 р. Жертвами самосудів повстанців восени 1956 р. стало кілька сотень угорських чекістів, службовців та комуністів. Зазначимо, що кількість виконаних смертних вироків у 1948-1950 рр. за правління М. Ракоші була також значною серед п'яти хвиль терору – понад 200 осіб. Водночас кількість виконаних судами смертних вироків за Я. Кадара у 1956-1961 рр. сягала 240 осіб. Кадарівський терор був найтривалішим – понад 3,5 роки. Він спровокував найчисельнішу еміграцію – 200 тис. осіб. Натомість за часів М. Ракоші ув'язнення, інтернування та примусова висилка осіб набула найбільш масового характеру у порівнянні з усіма іншими трагічними періодами історії Угорщини. Найбільшою трагедією Угорщини часів М. Ракоші стали перші повоєнні роки, коли країну з політичних мотивів залишило до 1 млн. осіб.

Міжнародні відносини для визвольної боротьби Угорщини склалися несприятливо, жодна провідна країна світу її не підтримала. Дві геополітичні кризи – суецька та угорська – склали клубок суперечностей глобального та стратегічного масштабу. Увага США та СРСР була прикута до військових дій Ізраїлю, Франції та Великої Британії проти Єгипту за Суецький канал упродовж 22 жовтня – 6 листопада 1956 р. Угорське повстання 23 жовтня ускладнило можливості СРСР продовжувати підтримку спроб Єгипту утримувати Суецький канал. У вирішенні суецької кризи, припиненні війни Ізраїлю, Франції та Великої Британії проти Єгипту головну роль відіграв компроміс між США та СРСР. Вашингтон продемонстрував позицію не втручання в угорські справи, а СРСР на взаєм підтримав вимоги США припинити підтримку Єгипту. Завдяки узгодженій позиції США та СРСР 6 листопада було припинено війну Ізраїлю, Франції та Великої Британії проти Єгипту, виведено їх війська, відновлено міжнародний статус Суецького каналу для усіх країн світу. 15 листопада у зоні каналу були розміщені перші миротворчі сили ООН [21].

Суецький компроміс СРСР із США та Ялтинська змова 1945 р. забезпечили швидке врегулювання Близькосхідної проблеми та збройне придушення угорського повстання. «Велика трійка» ще дотримувалася сформованого післявоєнного світового устрою, поділу Європи на сфери впливу за наслідками війни та рахувалася з інтересами переможців над переможеними країнами Осі, але розходження у позиціях невпинно зростали. На початку угорського повстання керівники СРСР та США зробили різкі заяви. М. Хрущов зазначив, що у разі введення американських військ до Угорщини, СРСР буде готовий застосувати ядерну зброю. Президент США Д. Ейзенхауер заявив, що задля захисту угорців починати війну з СРСР не варто і дав зрозуміти, що Угорщина не є союзницею США і належить до сфери впливу СРСР [22].

Плануючи збройне повалення Революції 1956 р. СРСР готувався до протидії на випадок активних кроків країн НАТО щодо захисту Угорщини. Інженер М. Позен (випускник Київського політехнічного інституту, 1955 р.) спеціалізувався на виготовленні та комплектуванні атомних бомб М-5 (було випробувано в Оренбурзькій області ще у 1954 р.). Як він повідомляв, це п'ятитонне чудовисько мало потужність 30-40 кілотонн, що відповідало еквіваленту 1,5-2 Хіросіми: «Під час відомих подій в Угорщині та Чехословаччині на наших ремонтно-технічних базах під Полтавою і Прилуками, Білою Церквою і Узином (а скільки їх ще за межами України) тримали наготові атомні бомби. Кожні два-три дні «стару» змінювали на «свіжу». І так тривало тижнями (у випадку з Угорщиною – місяць)» [22; 23].

Згодом США оточили територію СРСР ракетними базами для знищення, насамперед, бомбардувальників (призначених транспортувати атомні бомби на далеку відстань), великих міст, а також урядових приміщень, військово-промислових центрів. Потенційними об'єктами для ядерного удару США, на випадок війни з СРСР, стали район Тьокьольо передмістя Будапешту (об'єднане командування радянських військ), міста Дебрецен, Сольнок, Сомбатхей в Угорщині. США усвідомлювали, що переважаючий над СРСР у 10 разів ядерний потенціал і така ж пропорція у військово-технологічному потенціалі, надавали США переваги, але вони не убезпечували людську цивілізацію від небезпеки знищення, тому розпочався пошук невоєнних шляхів стримування та протидії комунізму [24].

Як зазначалося, 4 листопада члени національного уряду І. Надя (до 40 осіб) отримали політичний притулок у посольстві Югославії в УНР. Соціальна підтримка Я. Кадара та можливості для наведення ладу після його переходу на бік Москви звужилася. Сподівання на діалог команди Я. Кадара та І. Надя не справилися. Було досягнуто домовленості про безперешкодний від'їзд І. Надя та членів його уряду 22 листопада до Югославії. Після виїзду автобуса за межі посольства Югославії представники КДБ СРСР захопили його, заарештували усіх членів команди І. Надя та повезли на радянську військову базу Тьокьольо, а звідти – до замку на озері Снагов (Румунія), де вони до кінця 1957 р. перебували в'язнями спецорганів СРСР, УНР та Румунії. Подібні вчинки ганебні для світової спільноти, несумісні з принципами права та демократії. Вони притаманні варварським цивілізаціям, тоталітаризму, серед яких – сталінська модель соціалізму [25, с. 70].

На межі 1957-1958 рр. більшість затриманих із прибічників І. Надя були звільнені та повернулися в Угорщину. Суперників та ворогів у І. Надя серед політичної та наукової еліти було достатньо: його зраджували й звільняли, підтримували й висували на ключові посади. Але на перехідному етапі така фігура була компромісною, тому ніхто не виступав за усунення І. Надя з політичної арени Угорщини, чи з посади глави уряду у період Революції. У повоєнній Угорщині також не було впливових сил, які спромоглися б вдатися

до відкритого суду над ним, але протилежним було ставлення керівництва СРСР до цього. Москва вирішила збройно придушити революційні процеси в Угорщині, а їх лідерів покарати як зрадників ідеалів комуністичного устрою. Маріонеткову роль у відновленні соціалістичного устрою відіграли прихильники Я. Кадара, для соціально-економічних успіхів яких СРСР створив сприятливі умови, завдяки чому розвиток Угорщини у 1960-80-і рр. значно пришвидшився.

Доля І. Надя та його найближчого оточення вирішувалася у Москві упродовж літа 1957 р. – травня 1958 р. Нейтралізувати його ідеологічними, адміністративними чи партійними рішеннями не вдавалося, тому його потрібно було фізично знищити як небезпечне й постійне джерело дестабілізації становища у країні. На початку 1958 р. І. Надя та найближчих його прибічників перевезли у тюрму Будапешта. Угорсько-радянські консультації завершилися спільним рішенням розпочати над членами уряду І. Надя відкритий судовий процес, але через побоювання нових заворушень, упродовж лютого-червня 1958 р. він проводився закрито. Фабрикація матеріалів здійснювалася новою угорською владою за активної участі представників СРСР (керівника відділу ЦК КПРС Ю. Андропова, генпрокурора Р. Руденка, заступника голови КДБ СРСР П. Івашутіна). Судовий процес над групою І. Надя у складі 10 осіб контролювався Ф. Мюнніхом та А. Апро. На основі винесених вироків 16 червня 1958 р. І. Надя, М. Гімеш, П. Малетер, а 24 квітня 1958 р. Й. Сіладі, були страчені у Будапештській тюрмі. Г. Лошонці помер 21 грудня 1957 р. у тюрмі за невідомих обставин. Лідери новоутворених партій та інші послідовники та члени уряду І. Надя отримали значні строки ув'язнення. І. Надя не визнав звинувачувального вироку, від останнього слова та клопотання про помилування відмовився, вини своєї не визнав, із звинуваченнями не погодився, зазначив, що став жертвою змови і що історія його виправдає. Клопотання М. Гімеша та П. Малетера про пом'якшення вироку були відхилені.

Рішення про смертний вирок лідеру Революції та національно-визвольної війни 1956 р. І. Надю та його прибічникам приймалося Москвою за підтримки керівників УНР на чолі з Я. Кадаром. Вирок був політичним – за зраду та ревізію комуністичних ідей, ліквідацію диктатури пролетаріату на чолі з компартією, запровадження багатопартійної системи, демонтаж сталінської моделі влади, розпуск Управління держбезпеки, реформування державного устрою на демократичних засадах, рішення про вихід УНР із Варшавського договору, нейтралітет країни та звернення за допомогою до ООН, провідних держав світу забезпечити нейтралітет УНР.

Зарубіжні комуністичні та робітничі партії у Москві у листопаді 1957 р. засудили ревізіонізм, правий опортунізм як найнебезпечніші течії у комуністичному русі. І. Надя звинувачувався в організації змови, спрямованої на повалення народно-демократичного ладу, у зв'язках із Заходом, участі західних спецслужб у підготовці та проведенні «контрреволюційного путчу».

Смертні вироки викликали негативну реакцію світової громадськості, лідерів демократичних країн та міжнародних організацій. Суворі резолюції ГА ООН, які засуджували втручання СРСР у внутрішні справи УНР, смертні вироки над І. Надем та його соратниками, не мали юридичних наслідків. Діяльність Спеціальної Комісії ГА ООН, створеної 10 січня 1957 р., яка контролювала «угорське питання» до 1962 р., поки становище у країні не стабілізувалося, показала, що ООН за ефективністю у цьому питанні не перевершувала своєї попередниці – Ліги Націй.

З поразкою Революції в Угорщині відновився однопартійний комуністичний режим, покарання торкнулися активних учасників подій та членів уряду на чолі з І. Надем, які очолили революційні маси, усунули попередні помилки, вдалися до формування вищої від існуючої в СРСР моделі суспільного розвитку. Провина за трагедію прибічників І. Надя лежить насамперед на керівництві СРСР (М. Хрущов), низці комуністичних держав та УНР (Ф. Мюнніх, А. Апро, Я. Кадар, Б. Біску). Але без вивчення усіх матеріалів щодо справи І. Надя, які насамперед перебувають у Москві, звинувачувати одну із сторін чи окрему особу, буде помилкою. На думку сучасних дослідників та громадських діячів Угорщини найбільша провина за страту І. Надя та його прибічників лежить на керівництві УНР. Чітка позиція у цьому питанні з боку фахівців РФ відсутня. Без прийняття правових судових рішень та покарань очільників сталінського режиму, винуватців трагедії та революційного повстання 1956 р., розглядати діяльність І. Надя та його команди як контрреволюційну й виносити смертний вирок було злочином, який не може мати строку давності.

Е. Герьо, Й. Реваї та сотні інших їхніх послідовників напередодні та у дні Революції рятувалися в СРСР, звідки поступово поверталися в УНР, окрім М. Ракоші. Найбільші винуватці тяжких та масових злочинів уникли покарання як на території СРСР, так і в Угорщині. Для активних учасників повалення Революції 1956 р. в УНР склалися сприятливі умови для стрімкого кар'єрного зростання. Понад 10 тис. радянських військових були нагороджені орденами та медалями. 26 особам було присуджене звання Героя Радянського Союзу, з них 14 померло. Маршал Г. Жуков «за придушення фашистського заклоту в Угорщині» отримав 1 грудня 1956 р. четверту Зірку Героя Радянського Союзу, маршал І. Конев – 2 грудня 1956 р. Орден Леніна. За виконання особливо важливого завдання, уряд СРСР нагородив голову КДБ СРСР І. Серова, який діяв в Угорщині таємно з 24 жовтня по 1 грудня 1956 р., Орденом Кутузова І ступеня. Усі інші його поплічники також були відзначені державними нагородами. Я. Кадара за особистий внесок у боротьбу з фашизмом під час Другої світової війни 3 квітня 1964 р. було нагороджено званням Героя Радянського Союзу. Дипломати СРСР в УНР того періоду, Ю. Андропов та Г. Крючков, окрім високих державних нагород, стрімко піднялися у кар'єрному зростанні. Водночас біля 200 радянських військових та їх сімей, тисячі

радянських цивільних осіб були жорстоко покарані в СРСР за засудження радянського втручання у внутрішні справи Угорщини.

Ф. Мюнніх безпідставно зазначав під час першої річниці після повалення Революції, що І. Надь та його прибічники відіграли головну роль у тому, що у революційних угорських подіях брали активну участь реакційні сили та імперіалістичні агенти. Він звинуватив І. Надя та його соратників й у тому, що вони нарівні з вирішальною роллю імперіалістичних розвідувальних центрів та різних сил міжнародної реакції готували контрреволюційне повстання. А також, що вони напередодні, під час та після контрреволюції відкрито перейшли на бік буржуазного табору. Тому конгрес США прийняв рішення про виділення уряду І. Надя 20 млн. дол., але після приходу до влади Я. Кадара скасував його [26, о. 31, 61]. Натомість уряд Я. Кадара, для подолання економічної та політичної кризи і стабілізації становища, отримав від СРСР на початку 1957 р. кредит на суму 100 млн. перевідних крб., додаткові поставки 100 тис. тонн нафти і 70 тис. тонн коксу.

Перший заступник глави уряду УНР А. Апро 17 червня 1958 р., повідомляючи Державні Збори УНР про страту І. Надя та трьох його прибічників, зазначав, що це справедливе покарання за їх контрреволюційну діяльність. У виступі Ф. Мюнніха 20 серпня 1958 р. з нагоди Дня Конституції УНР зазначав, що покарання для І. Надя та його прибічників було суворим, але справедливим. І. Надя було звинувачено й у тому, що він зруйнував та паралізував органи влади та знищив радянську систему народовладдя. Вони виявилися ворогами народно-демократичної влади, яку під ширмою виправлення помилок попереднього керівництва прагнули підірвати і повалити. Ще до контрреволюційних подій вступили у таємну змову з представниками буржуазних класів й вели спільну роботу з ліквідації соціалістичного устрою. Внаслідок такої зради сотні відданих соціалізму людей стали жертвами контрреволюційних погромів, а народ зазнав нечуваних втрат та збитків.

Ідеологія імперіалізму та ревізіонізму І. Надя, вважав Ф. Мюнніх, мали в Угорщині спільну політичну антинародну платформу – це антикомунізм, антирадянське націоналізм, демагогічна буржуазна демократія. Ревізіоністи на чолі з І. Надем та його прибічниками, продовжував він, сплелися з хортистськими політиками, буржуазними та дрібнобуржуазними діячами, які активізувалися, реакційними клерикалами, з правими соціал-демократами, зрадниками робітничого класу, навіть з бандитськими формуваннями, які влаштовували білий терор. Під гаслами «національної політики єдності», «національного комунізму» І. Надь у 1955-1956 рр. отримав підтримку опозиційних сил в УНР та на заході. Надісти, за твердженням Ф. Мюнніха, були готові до союзу з угорською контрреволюційною еміграцією задля повалення народно-демократичного ладу [26, о. 207-208, 222-223].

Такі інсинуації відображали рівень свідомості тогочасного політикуму. Перебуваючи у грудні 1959 р. з візитом в Угорщині, М. Хрущов вдався до

проведення паралелей між вирішальною участю царської Росії у поваленні Угорської революції у липні 1849 р. та Радянського Союзу у розгромі контрреволюції у листопаді 1956 р. Тоді, мовляв, була згода на це міжнародної буржуазії та пануючих династій, а нині – робітничий клас, трудящі СРСР, соціалістичних країн не могли допустити, щоб в Угорщині фашистські змовники за підтримки міжнародної реакції повалили народну владу. Історія не вибачила б, щоб контрреволюціонери вішали робітників, розстрілювали кращих синів угорського народу. Це був обов'язок Радянського Союзу надати допомогу Угорському революційному робітничо-селянському уряду [27]. На жаль, не було сказано головного, що обидві революції та їхні прогресивні сили зазнали поразки через російську інтервенцію – лідери емігрували, а ті, хто залишилися, були страчені.

Перебуваючи у довічному вигнанні в СРСР (липень 1956 р. – лютий 1971 р.), М. Ракоші залишався на сталінських позиціях, постійно доводив, що основою контрреволюції в Угорщині стала зрада у керівництві правлячої партії. Другою причиною цієї події він вважав те, що широкі кола угорців були незгодні з нав'язаними Угорщині несправедливими тріанонськими кордонами, і це підштовхнуло 23 жовтня народні маси, особливо молодь, до активної участі у мітингах та революції. Він замовчував власні помилки та своїх прибічників, які були вагомими причинами повстання. Власну провину М. Ракоші ніколи не визнавав, свої дії та рішення пояснював історичною необхідністю та переконував, що успіхи в Угорщині були досягнуті за його керівництва. Жоден з керівників СРСР та УНР не підтримував намагання М. Ракоші повернутися до Угорщини [28].

Амністія для повстанців 1956 р. завершилася до середини 1960-х рр., а для І. Надя та його прибічників – після падіння комуністичної системи у світі (реабілітація та перепоховання І. Надя та його прибічників відбулося 16 червня 1989 р.). Верховний суд Угорської Республіки 6 липня 1989 р. скасував вирок суду від 16 червня 1958 р. щодо І. Надя та його прибічників через відсутність складу злочину у їхній діяльності.

Керівництво СРСР та РФ тричі офіційно вибачалося за збройне повалення Угорської революції 1956 р.: М. Горбачов у Москві під час офіційного візиту 6 грудня 1991 р. Прем'єр-міністра УР Й. Анталла. Перебуваючи в Угорщині з державним візитом Президент РФ Б. Єльцин у своєму 30 хвилинному виступі у парламенті цієї країни 11 листопада 1992 р. засудив рішення СРСР про втручання у внутрішні справи Угорщини у 1956 р., попросив вибачення перед угорським народом за усі ті злочини, які були завдані внаслідок цього. Сумна роль царської Росії у поваленні угорської революції 1848-1849 рр., – відзначив він, – повторилася через більше ніж як 100 років у 1956 р. Трагедія 1956 р. – це наслідки тоталітаризму і тиранії, що панували в СРСР. Б. Єльцин запевнив, що цьому виправдання не буде ніколи; з цим покінчено назавжди, комунізм ніколи більше не повернеться. Він попросив схилити голови на знак вшанування

пам'яті усіх жертв 1956 р. Перебуваючи в Угорщині з візитом у 2006 р. В. Путін кількома словами згадав події 1956 р., пояснюючи це тим, що Б. Єльцин у 1992 р. уже офіційно вибачився за все, що сталося у ті часи [29].

Більшість політико-правових, економічних поглядів, організаційних рішень та особистих вчинків І. Надя упродовж 1949-1956 рр. через 30-40 років переросли із категорії теоретичних у ранг класичних та закономірних. Схильність І. Надя як політика до виваженості та компромісу у нелегкі часи, була ознакою не стільки його слабкості, скільки мудрості та розуму, завдяки яким навколо нього змогли гуртуватися тогочасні прогресивні сили країни.

Революційні процеси 1956 р. визрівали серед трьох політичних ідеологій: догматичної на чолі з М. Ракоші; прогресивної та реформаторської на чолі з І. Надьом-Я. Кадаром; радикальної антикомуністичної, християнсько-консервативної та націоналістичної. Представники першої відстоювали незмінність основ моделі соціалізму, допускалося незначне її удосконалення; другої – удосконалення соціалізму та проведення демократичних реформ; третьої, що набирала стрімкого розвитку, прагнули до відновлення повного суверенітету, виведення радянських військ з Угорщини, демонтажу комуністичного режиму, відновлення багатопартійної системи та демократичних принципів формування влади усіх рівнів, проголошення нейтрального статусу Угорщини, виходу з під впливу СРСР, демонтажу тоталітарного режиму та запровадження західної моделі устрою. З перемогою Революції 1956 р. першу течію було подолано, започаткувалася робота реформаторської групи угорських політиків на чолі з І. Надьом-Я. Кадаром. Перспектива третьої сили, що обрала шлях розвитку держави та угорської нації поза лівим та правим тоталітаризмом, на той момент не звершилася через збройне втручання радянських військ та консервацію демократичних перетворень. Для тогочасного історичного періоду лише друга, поміркована політична течія, виявилася прийнятною, тому вона розвивалася деякий час. На розвиток угорських подій не зреагувало керівництво СРСР та провідних країн Заходу тому, що ігнорувало національні проблеми окремих невеликих націй.

Серед головних причин Угорської революції варто виділити наступні:

1. Встановлення у 1948 р. комуністичної диктатури, формування соціалізму на основі сталінської моделі, запровадження відповідних їй тоталітарних політичних, державних інституцій та економічних відносин, виконавських механізмів силових структур було ворожим для угорського народу та відбулося завдяки політичному та воєнному пануванню СРСР у країні.

2. Запроваджена радянська модель соціалістичного устрою не принесла очікуваних успіхів, а великі помилки під час соціалістичного будівництва та зростаюча тенденція насильницьких методів як реакція на зниження темпів економічного розвитку призвели до різкого падіння життєвого рівня населення.

3. Практика застосування УДБ УНР методів за аналогією НКВС СРСР 1930-х рр., перетворення їх на репресивний механізм завдало шкоди комуністичній

владі. Підпорядкування УДБ виключно Генеральному секретарю ЦК УПТ М. Ракоші стало аномалією для теорії держави та права Угорщини.

4. Масові репресії, виселення у примусові табори, тривалі та довічні ув'язнення, смертні вироки ворогам нового устрою прискорили несприйняття режиму переважною більшістю угорського суспільства (трудової інтелігенції, робітничого класу та селянства).

5. Правляча УПТ під час соціалістичного будівництва застосовувала протиправні методи, проводила насильницьку й злочинну політику, зневажала загальнолюдські права та цінності громадян УНР, закріплені у Конституції УНР від 20 серпня 1949 р.

6. М. Ракоші з прибічниками найбільш відповідальні за масові порушення законності, репресії та сфабриковані судові процеси у 1948-1953 рр. Усі країни Центрально-Східної Європи соціалістичного періоду перебували у залежності від СРСР, але угорська нація, як найбільш вольова та скривджена міжнародним гегемонізмом, була доведена до відчаю та продемонструвала спроможність ліквідувати диктатуру, сформувати демократичні принципи розвитку навіть за радянської окупації та ігноруванні її прагнень світовою спільнотою.

7. У радикалізації угорського суспільства, формуванні умов для переростання подій у народне повстання, значну роль відіграли догматична політика керівництва СРСР та УНР, втручання радянських радників, військ та органів держбезпеки у внутрішнє життя УНР.

8. Одним з головних факторів масового роздратування та невдоволення в Угорщині була присутність радянських окупаційних військ.

9. Нав'язані Угорщині несправедливі кордони спочатку після Першої світової війни, головним чином Францією та Великою Британією, а після Другої світової війни – таким же чином Радянським Союзом, були потенційним джерелом невиліковної травми, масового та глибокого невдоволення в угорському суспільстві. Кордони з Угорщиною СРСР сформував на користь сусідніх з нею держав.

10. У діяльності правлячої партії упродовж 1945-1956 рр. значну роль відігравали представники не угорської нації. Спроби СРСР змінити вищий керівний склад за рахунок кадрів угорської національності були запізнілими та неефективними, викликали спротив з боку попередньої касти керівників.

11. Ідеологічними рушійними факторами Революції 1956 р. були антисталінізм-антиракошизм, юдофобія та антирадянське, а після перемоги Революції пріоритет цінностей змінився на антикомунізм, антирадянське та патріотизм на християнській основі, відхід від комуністичного блоку країн, відновлення повного суверенітету та формування третього шляху розвитку.

Після Революції 1956 р. в Угорщині було демонтовано сталінську модель соціалізму та пришвидшилися еволюційні внутрішньополітичні та економічні перетворення. УНР поступово реформувалася у межах соціалістичної системи. Країна відмежовувалася від сталінської диктатури, але була позбавлена

можливості розвиватися третім шляхом, долучитися до західних цінностей, демонтувати режим, який перешкоджав модернізації, прискоренню розвитку її суспільного, економічного та духовного життя.

Перебування М. Ракоші та його прибічників в СРСР гарантувало захист від кримінальної відповідальності та покарання не тільки перших осіб за скоєні злочини, а й унеможливило пред'явлення звинувачення їхнім підлеглим в УНР. Останні в Угорщині, у разі порушення проти них кримінальних справ посилалися на те, що вони як підлеглі виконували керівні доручення. Москва постійно шантажувала Я. Кадара можливістю повернення до влади в УНР М. Ракоші, якщо будуть ігноруватися інтереси СРСР. Ця апробована політика Москви застосовується й нині, зокрема й щодо державних злочинців України, які переховуються у РФ та недоступні для провадження над ними слідчих дій та винесення справедливих судових рішень.

Зазначаючи величезну джерельну базу з історії Угорської революції та національно-визвольної війни 1956 р., сформовану насамперед в Угорщині, констатуємо неоднаковість наукового рівня висвітлення усіх важливих подій, що стосуються цієї теми. Деякі аспекти даної проблематики залишилися поза увагою фахових праць, зокрема, участі угорських емігрантських кіл різних спрямувань у боротьбі проти сталінської деспотії восени 1956 р.

Масові правопорушення та п'ять хвиль терору у новій та новітній історії Угорщині були наслідком суспільно-політичних потрясінь, революційного зламу державного устрою у цій країні. Три угорські революції, 1848-1849 рр., 1919 р., 1956 р., зазнали поразки, що стали наслідком масових правопорушень та вибуху терору. У поразці усіх них **чи не найбільш** реакційну та злочинну роль відіграла Росія/Радянський Союз.

Через неможливість реформування, демократизації та прогресу комуністична система на межі ХХ-ХХІ ст. у всіх соціалістичних країнах ЦСЄ зазнала демонтажу та скасування. Завдяки відсутності негативного впливу СРСР четверта угорська революція у 1989-1990 рр. відбулася мирним шляхом, без насилля, правопорушень, терору та завершилася переможно.

Трансформаційні процеси в Угорщині, як і в інших країнах ЦСЄ, успішно завершилися: відновлено повний суверенітет, подолано тоталітаризм, сформовано правове суспільство, функціонує парламентська демократія, впроваджено загальнолюдські цінності, іноземні війська відсутні на території Угорщини. Країна набула повноцінного статусу у євроатлантичних структурах. Угорщина відновлюється на християнській, консервативній, правоцентристській та національній системі цінностей. Ідеали першого періоду розвитку Угорської державності – Королівства часів Святого Іштвана – складають основу третього напрямку суспільно-політичного життя Угорщини, так рішуче знищеного після повалення Революції 1956 р. Ці ідеали почали домінувати з 1989 р. під час успішних трансформаційних перетворень і завдяки вигідним для Угорщини зовнішнім чинникам. Ідеї третьої суспільно-політичної

течії стали визначальними у формуванні засадничих основ сучасної Угорської держави, неперехідними цінностями та незмінними принципами її внутрішньої та зовнішньої політики.

Список використаних джерел та літератури

1. Horváth M. Magyar Néphadsereg-1956. Hadtortelelmi Szemle. – Budapest, 2016. – 6. sz.
2. Вида И. Венгрия, 23 октября-4 ноября 1956 года. Документы к истории национального восстания // Венгерский меридиан. Журнал общественных наук. – 1991 – № 3.
3. Elter T. Kadar Janos pokolbeli vig parjai 2015.10.31. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.origo.hu/.../20151030-kadar-janos-1956-os-forradalom-es-szabadsagharc->
4. Mindszenty Jozsef radiobeszede-MEK 1956. – November 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mek.nif.hu/01900/01937/html/szerviz/.../mindsts.htm>
5. Манифест Иштвана Бибо // А НІД-Мост-Венгрия 1956. Трибуна европейского сотрудничества. – 1992. – № 1-2.
6. Batki F. Kecskemét 1956. Október 26. A fegyveres felkelés igaz. – Kecskemet, 2003. – 87 о.
7. Доклад особой комиссии ООН // А НІД-Мост-Венгрия 1956. Трибуна европейского сотрудничества. – 1992. – № 1-2.
8. Drábik J. 1956 – A magyarok harmadik útja. Kiút a kommunizmus és a pénzuralom zsákutcájából. – Budapest: Gold Book, 2005. – 418 о.
9. Стыкалин А.С. Андропов в Венгрии (1953-1957): посол СССР как проводник советского влияния в «народно-демократической» стране. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.urokiistorii.ru/current/dates/52065>
10. Середа В. Венгрия в братских объятиях Москвы. Осень 1956 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ominform.com.ua/2016/05/30/vengriya-v-bratszkych-objatijah-Moszkvy>
11. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4265.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4265.
13. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4301.
14. Anderson A. Die Ungarische Revolution 1956. – Hamburg, 1977. – 303 s.
15. Ungarn zehn Jahre danach 1956-1966. Ein wissenschaftliches Sammelwerk. – Mainz: Kochler Verlag, 1966.
16. Илларионов А. Памяти Венгерской Революции 1956 года. 23 октября 2016 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aillarionov.livejournal.com/953908.html>
17. Литван Д. Первая ласточка // А НІД – Мост-Венгрия 1956. Трибуна европейского сотрудничества. – 1992. – № 1-2. – С. 6.
18. Віднянський С.В. У «дружніх» обіймах Кремля. До 50-річчя Угорської революції // Дзеркало тижня. – 2006. – 20 жовтня. – № 40.
19. 1956-os forradalom. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hu.Wikipedia.org/wiki/1956-os_forradalom
20. Kapronczay K. Betegellatas, vesztesegek 1956. oktobereben. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk@cazon=8108lap=0>
21. Антисоветский мятеж в Венгрии 1956 года: на войне как на войне. 27 октября 2016 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.antisovetstskiy-myatezh-v-vengrii-1956-goda-https://eadaily.com/ru/news/2016/10/27>
22. Как Кремль подавил венгерское восстание 1956 года. 8 октября 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakeoff.org/history/kak-kreml-podavil-vengerskoe-vosstanie-1956-goda>
23. Синякова С. «Бомба». Не для преси // Вечірній Київ. – 1992. – 14 квітня. – № 73.

24. A hidegháború éveiben Magyarországot is meg akarta szórni atombombával az Egyesült Államok. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://harcunk.info/index.php/78-archiv/1496-a-hideghaboru-eveiben-magyarorszagot-is-meg-akarta-szorni-atombombaval-az-egyesult-allamok>
25. Гати Ч. Москва и Янош Кадар после 1956 года // А НІД-Мост-Венгрия 1956. Трибуна европейского сотрудничества. – 1992. – № 1-2.
26. Münnich F. Egységben a békéért, a szocializmusért. – Budapest: Kossuth Kiadó, 1959.
27. Nepszabadság. – 1959. – December 3.
28. Pümkösti A. Rákosi bukása, száműzetése és halála 1953-1971. Európa Könyvkiadó. – Bp. – 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mek.oszk.hu/05300/05385/05385.htm>
29. Bozoki Antal. – 1992. – November 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bozokiantal.blogspot.com/2012/11/november11.html>

Держалиук Н.С. Венгерская революция 1956 года: причины, последствия и уроки (Часть 2).

Освещаются объективные и субъективные, внутренние и международные причины Венгерской революции 1956 г., ее основные движущие силы и последствия. Обращается внимание на то, что ее главной целью было не низвержение, а усовершенствование социалистического строя, преодоление культа личности М. Ракоши, исправление ошибок, привлечение к ответственности преступников. Показано, что демократические силы Венгрии мирным способом положили начало для демонтажа сталинской модели государственного строя, формирования демократического социализма с национальными особенностями. Отмечается, что провокации и военное вмешательство СССР во внутренние дела Венгрии были основными причинами массового вооруженного восстания со стороны гражданского населения. Акцентируется внимание на том, что лидеры Революции считались с интересами СССР, постоянно находились с советским руководством в переговорном процессе, предотвратили втягивание силовых структур страны (армии, полиции, органов государственной безопасности), за исключением отдельных руководителей и подразделений, в боевые действия против оккупации Венгрии. Отмечается, что ни одна страна мира не выступила на защиту и поддержку Венгрии. Подчеркивается, что идеи Революции 1956 г. были воплощены в жизнь эволюционным путем в течении 70-80-х гг. XX в.

Ключевые слова: Венгрия, культ личности, диктатура, национальная революция, контрреволюция, оккупация, народное восстание, социализм и реформация, демократический строй.

Derzhaliuk M. The Hungarian Revolution of 1956: Causes, Effects and Lessons (Part 2).

Objective and subjective, interior and international causes of the Hungarian Revolution of 1956, its drivers and consequences are highlighted in the article. The author pays attention to the fact that the major goal of the uprising was not to overthrow, but to improve the socialist order, turn down Matyas Rakosi's personality cult, correct hard mistakes and bring perpetrators to justice. The article shows that democratic forces of Hungary gave rise to peaceful removal of Stalin's state structure and to formation of the democratic socialism with national features. The author states that provocations and military interference of the USSR into home affairs of Hungary were the principal cause of mass uprising of civil population. He also underlines that the Revolution leaders took into account interests of the USSR, they were constantly holding talks with Soviet management, and avoided involving power structures (army, police, security forces), except some certain commanders and units into combat actions against occupation of Hungary. The author points out that not a single country in the world stood up to defend and support Hungary, and stresses that the Revolution ideas were put into practice in evolution way during 70-80s of the XX century.

Keywords: Hungary, personality cult, dictatorship, National Revolution, counterrevolution, occupation, invasion, popular uprising, socialism and reformation, democratic system.

УДК 94(510:221)

Vira Chzen

CONFUCIAN PRINCIPLES IN THE CHINESE HISTORY AND MODERNIZATION PROCESSES OF THE LAST QUARTER OF XX CENTURY

China's new course has been targeted at operating the policy of "reforms and openness" since 1978. At the same time, the social-cultural, world-view and ethical categories inherent to Confucianism have been gradually implemented into China's state ideology. This article deals with the evolution of categories which appeared in Ancient China and were incorporated into a distinct system within Confucianism and which have been currently co-opted into domestic and foreign policies of the Chinese state. The reasons of returning to the teaching which was formed in the epoch of Ancient China and which defined the ways of China's development for millennia are analyzed in the article. Special attention is paid to eliciting of the modernization potential of the Confucian doctrine and its relevance under the modern conditions. The author comes to the conclusion that correspondence of the moral and ethical nucleus of Confucius' teaching to the aims and tasks of the modern society allowed to rehabilitate this teaching at the present state of China's development and to take it as the basis of social communication and state management.

Keywords: Confucius, Confucianism, Mengzi, Dong Zhongshu, "li" (rite), "wen" (high education and culture), "jen" (humaneness), "de" (virtue, morality), "junzi" (perfect man), "dao" (the way), "xiaokang" (basically well-off society), "Sange daibiao" (The Three Represents theory)

China's active integration into the world's economy and policy in the context of current globalization activates the discussion about the future global role of Chinese civilization and causes the necessity of realizing its achievements in social development and their in-depth study.

Within this framework, spiritual and cultural basics of Chinese culture determining the main priorities of complex Chinese home and foreign policy become the object of the investigators' thorough study.

In the opinion of the majority of researchers, Confucianism was the nucleus of the ideology which promoted the development of Chinese society. Confucian ethical and political system regulated all the main aspects of China's life. These teachings determined the development of Chinese culture and philosophy in the past and certain constituents of these teachings have remained topical till present.

Beginning from the year 1978 China has turned into a modern industrial state rather rapidly and has demonstrated the possibility of economic success based on integration of well-targeted state policy favorable for market environment and cultural and historical traditions. The intensive development of the country's economy aroused the interest in consistent study of all the aspects of the society's life, in people's spiritual heritage and in one of its most important basics – Confucianism, which represents a unique civilizational code determining all the aspects of social life in the countries of Eastern Asia.

The Subject of the Research in the given paper is the main principles of Confucian

ideology which became the basic values of the Chinese society.

The Target of the Research is economic and socio-political development of the People's Republic of China during the period of market transformation which went down in history as "the policy of reforms and opening up".

As it is well known, at the end of 1980s the countries of socialist commonwealth passed through an acute crisis which influenced their economy, policy and social sphere. The consequences of that crisis changed the geopolitical global landscape and some countries, having gone through a difficult process of dissolution, ceased to exist (Czechoslovakia, GDR, Yugoslavia). While the countries of Eastern Europe and former Republics of the Soviet Union were suffering from the growing crisis the People's Republic of China continued to develop dynamically and augmented its economic potential. In this connection the Chinese experience is rather useful for the world civilization. Moreover, it is necessary to say that there were not a few internal and external upheavals in the centuries-long Chinese history. But irrespective of all the factors of destabilization the country has always preserved its entirety and unique history.

In order to answer the question how the People's Republic of China has become an important entity in the world policy having modernized its industry, having transformed its social system and the system of education, it is necessary, first of all, to analyze the traditions of ruling the society, the principles of its organization, the social, cultural and worldview categories which still have a great influence on the people's inner culture, morality, education.

Having developed in high antiquity, establishing and evolving in the process of historical development, these principles and categories have become the basis for the country's management and social norms again as a result of the state's stable policy in China's contemporary history during the last quarter of the previous century.

The origins of China's state ideology date back to ethical and political Confucius' teachings (551-479 BC). The issues considered by the philosopher concerned all the aspects of the society's social life: ranging from the principles, forms and ways of rational governing the state to a code of conduct of an individual. From the point of view of the thinker the desired result of the state ruling was minimization of social conflicts and maintaining of stability in the state. The condition of its realization was compliance with the requirement which demanded that the governance must be carried out by educated and morally faultless people. Formation of a state official supposed the internal moral education and keeping to external system "li" ("rules of behaviour"), which allowed to preserve strict hierarchical relationship in the state resembling family relationship [1, c. 60].

Confucius' views on ruling implied clear distribution and strict fulfillment of functional duties by each member of the society: the ruler must be the ruler, the nobleman must be the nobleman, the father must be the father, the son must be the son. Human relations in the state and in the family must be determined by a range of

rules and by keeping to the norms any violation of which must be suppressed resolutely.

One of the central categories in Confucius' teachings is the category of "wen" ("culture bearer", "written language", "culture", "civilization", etc.) which is interpreted very widely. This notion denoted wisdom, ritual, ancient tradition which should be kept, transferred and imitated, and even music. "Wen" meant the ancient books which entered the Confucian Canon "Shih ching", "Shū jīng", "Zhou yi (I Ching)", "Ji Li", "Zhou li".

Later, when the other works were added, "wen" began to denote the whole sum of cultural concepts connected with knowledge [2].

The interaction between the internal moral principles and external rules, between individual and social is embodied in the central ideological principle of Confucianism "jen", which is translated as "benevolence" or "humaneness", "philanthropy", "charity", "kindness". But benevolence is understood nowhere near the European sense which underlines the value of individual. "To restrain oneself in order to meet all the ritual requirements that is the benevolence" [1, c. 63; 2, c. 15].

Such understanding underlines, first of all, the strong connection between the individual's behavior and public requirements because the public welfare depends on the individual's conduct. The man should, first of all, think about the people's and the state's prosperity and not be guided by selfish motives. The true man is the man who is able to ascend to super-individual, intellectual, general level of consciousness, whose personal desires coincide with the public demands.

In other words, in Confucian understanding benevolence means minimization of the individuality in the name of general welfare.

Cosmic "jen" acts as a law, as a complex of ethic and social principles of relations between people, and as an overall goal of cultural and moral self-perfecting of a man, family and state [2, c. 43].

The other fundamental category "de", morality, acts as a complementary one to "jen", as its individualised extrapolation, and in the most general sense it denotes the quality providing the best way of existence of each separate being or thing.

The Confucian classical text "Lun Yu" (6th-5th centuries BC) interprets morality as "faithfulness" and "duty".

"De" can be defined as "vitality" which manifests itself in the naturally determined order of things [2, c. 198].

Revived under the conditions of political transit "de" is understood as civil morality in modern China. From the point of view of the contemporary CPC leaders it is the incarnation of the idea of peaceful resolution of conflicts, of the culture of peace.

The idea of "proper correspondence of the content to the form" is put into category "yi" which also means duty and justice.

It is also one of the basic categories of Chinese philosophy. It becomes the key value characteristics of a "junzi" ("a perfect man") [2, c. 46, 67, 82].

The notion “junzi” in Confucian theory is inseparably associated with the idea of the superior ideal of a ruler who is sent by the Heavens. Though “junzi” is afraid of the “heaven fate”, he unquestioningly obeys the “will of Heaven”.

The term “junzi” has both ethical and social interpretation.

The image of “junzi” is associated with the ruler of the kingdom in the twentieth chapter of “Lún yǔ”. The “perfect man” should ideally meet all the requirements which are imposed to the carrier of “wen” (“culture”) and “jen” (“humanness”).

From the point of view of classical Confucianism it is next to impossible to attain the ideal of a “superior man”. It is accessible only for those who are able to self-develop the best moral qualities necessary for ruling the state. “The perfect man” is a statesman, politician and official who is a model for his relatives and all the members of the society, who can charge himself with the responsibility for the society’s welfare. He realizes the priority of state interests and it does not allow him to commit rash acts. He rules the state basing on the sense which obeys the highest natural law “Dao”.

In its turn, the physio-philosophical concept of “dao” (“way”) is considered the way of embodiment of ethical norms of his teachings.

So, the concept of “dao” is used in the widest possible meaning as the “ethical way of the man and the state”. Both the individual and the state (“the Heavenly Empire”) can bear “dao”.

As the bearers are different their “dao” are also different: they can be large and small, straight and curved, inherent both to the “perfect man” (“junzi”) or to the “petty man” (“xiaoren”).

Such notions as “heaven”, “celestial phenomenon” (“destiny”) are also of great significance in Confucius teachings. Moral and ethic norms come to people from the “heaven”, “it gives rise to moral qualities”. The ancient Chinese proverb says: “When the man performs his own way the Heavenly way will be performed by itself”. According to the Chinese concepts the wise person should be the “Heaven and Earth’s friend”.

During many centuries the image of “junzi” represented the criterion of the highest moral and ethical values. But, as Confucianism as the official ideology was created by bureaucracy, consequently, it took from Confucian teachings only those concepts and institutions which had to provide for stable functioning of the imperial system of ruling [4].

Both the social structure, built according to the natural laws, and the order and good care on the earth were considered the result of the proper ruling, the internal basics of which was observance of the above principles.

V. Malyavin writes: “According to the Chinese canons people’s deeds could be as majestic as the nature’s performances and the social structure had to simulate the natural life ... the authority’s role of ordering the world is materialized in neat geometry of peasants’ fields”. [3, c. 16-18].

Of great importance for Confucianism were the ideas of Confucius’ adherent

Mengzi (Mencius) (372-289 BC) which coincided with the leading trend of these teachings development [1, c. 87].

In connection with the concept of a “perfect man” the category “wu ch’ang” (five constants) in Mengzi’s interpretation should also be touched upon. According to his teachings the man’s nature internally possesses the so-called “wu ch’ang” (five constants) which are expressed by five basic categories of Confucian ethics: “jen” (humaneness), “yi” (duty-righteousness), “li” (propriety of rites), “chih” (wisdom) and “hsin” (sincerity). These moral norms are absolute, identical and permanent but they manifest differently in different situations and relationships.

Developing Confucius’ convictions Mengzi creates the concept of “jen chen” (humane ruling). But, contrary to his Teacher, he insists that a natural man is kind by his nature and that is why it is easier for him to carry out “ke tsi fu lu” (“overcome his self-interest and return to the rules”).

The criterion of kindness, kind heart, is the determining one among the four value criteria of a personality (kindness, benevolence, thirst for knowledge, sense of justice).

The man’s nature draws him to kindness in the same way as the water strives to run down. According to Mengzi’s teachings “xing” (“the man’s nature”) is originally credited with all the moral perfections and they only have to be embodied (“min” – “illuminate”) through the practice of self-improvement.

Of rather great importance for Confucianism was the so-called theory of “T’ien-ming” (“Mandate of Heaven”) which was also developed by Mengzi. According to this theory only the morally perfect man can be empowered by the Heaven, understood as the impersonal supreme force, to rule the people as a monarch. If a man is devoid of such moral qualities but, nevertheless, he occupies the throne, Mengzi declares him an usurper and says he can be and must be dethroned so that the throne could be given to the true owner of mandate. He calls such a substitution of the ruler by the word “ge ming”, “the change of the mandate”. In the modern Chinese language this word denotes “revolution”.

Mengzi’s theory had a divinatory character and was usually used either for grounding the legitimacy of the new dynasty enthronement or for condemnation of the unsuccessful attempt to change the ruler under the principle “Treason doth never prosper: what’s the reason? For if it prosper, none dare call it treason.” [1].

The representative of Confucianism of the Han period Dong Zhongshu (Tung Chung-shu) (179-104 BC), who elaborated Confucius’ and Mengzi’s teachings about the will of Heaven, used the mystified during the Zhànguó period teachings about the light and dark principles “yin-yang” and five elements, and grounded the teleological thesis about the interaction of Heaven and Mankind. During this period the canon studies “Jing syue” become socially significant branch of knowledge. Dong Zhongshu’s merit also lies in the fact that he introduced the Confucian teaching to his emperor and suggested to eradicate all the other teachings and respect only the “teaching of service class people” in order to make the ideology unified.

During the period of ruling of the emperor Wudi (Wu of Han) (140-87 BC) Confucianism got the rank of the state ideology. Five canons (Wǔjīng), the most respected Confucian books: “Shijing” (“Book of Poetry”), “Shujing” (“Book of Documents”), “Liji” (“Records of Rites”), “Zhouyi” (“Zhouyi Changes”), “Chungiu” (“Spring and Autumn Annals”) became the embodiment of the “sheng” teaching of the most wise rulers of antiquity [7, c. 666].

Representatives of Confucianism in the period of Han dynasty (206 BC – 220 AD) introduced certain legalistic doctrines into the structure of ruling: the concept of systematic renewal of the state machine by promoting new officials, concept of equal opportunities, concept of clear ranking within the ruling establishment itself, concept of unification of officials’ thinking, concept of censorial surveillance, concept of mutual guarantee and personal responsibility of an official [5].

But the final form, which remained almost unchanged during the centuries until 1949 and which is widely spread now, was given to Confucianism by Zhu Xi (1130-1200).

So, Confucianism in its historical development was a synthesis of the most important achievement of ancient Chinese thought basing on Confucius’ philosophy. The success of Confucian ideas in the practice of state governing was determined by the fact that Confucius had managed to express traditional peculiarities of the mentality of Chinese nation and accentuate such its moments which promoted stable and harmonious development of both the individual and the state.

In the 1960-70s of the previous century Confucian and Mengzi teachings were forbidden and replaced by the artificially implanted Marxist doctrine in Mao Zedong’s vulgar interpretation.

Updating of Confucianism in the second half of the 20th century was connected with the concept of China development offered by Deng Xiaoping who became the leader of the country in 1978. In 1978 Deng Xiaoping declared that the aim of socialism with specific Chinese character is the achievement of the “xiaokang” society level by the year 2000.

For each Chinese the term “xiaokang” is connected with the Confucian tradition and represents one of the ideals of young Confucius. It can be translated as the “basically well-off society” or “moderately prosperous society” [8, c. 69]. On the contemporary stage this idea is applied both to the state (its embodiment is the factor of tranquility and economic advance) and to the family, where its embodiment is the condition and the exponent of relative prosperity.

The ideal of the “xiaokang” society is clear not only to the Chinese but also to all the peoples of South-Eastern Asia. It is the society where violent social stratification does not exist and not very large revenue level is sufficient for normal living, and market economy is controlled by the state.

American political scientist S. Huntington describes the principles of modern Confucian ideology as follows: “The interests of the collective body are placed above the interests of a personality, the power has the priority before the freedom, and the

duties are considered more important than rights in classical Chinese Confucianism and its derivatives in Korea, Vietnam, Singapore, Taiwan and (less brightly and explicitly) in Japan. Confucian societies lack traditions of justice opposition to the state, i.e. the few rights and freedoms that still existed were given by the state. The preference is given to agreement and cooperation rather than to diversity of opinions and competition. The major values are maintenance of order and respect for hierarchical relationship. The conflict of ideas, groups and parties is considered harmful and illegal. The most important achievement of Confucianism was that it accomplished the merging of the state and the society and outlawed the autonomous social institutions on the state level” [9].

So, to a great extent, the stability of the Chinese society development is based on the principle of traditionalism, which, having embodied in value norms, represents the most important mechanism of self-preservation and reproduction of the Chinese ethnos. N. Chepeleva claims: “Every person adopts previously standardized scheme of cultural sample which is handed over to him/her by his/her ancestors, teachers, figures of authority as an undisputable guidance for all situations usually arising in the social world. The knowledge corresponding to the cultural sample proves itself, or, to be more precise, it is taken for granted until the opposite is proved” [11, c. 6].

Persistently striving to revive and implement the traditional value system existing for centuries into the social and political life of the country China’s contemporary leaders put forward the concept “*Sān gè dàibiǎo*” (concept of “Three Represents”). The idea formulated by Jiang Zemin for solving social and economic issues was included into the Statute of the Communist Party of China as the guiding idea (together with Marxism-Leninism, Mao Zedong’s ideas and Deng Xiaoping’s theory) by decision of the 26th Congress of the Communist Party of China. In accordance with the idea of “*Sān gè dàibiǎo*” the Communist Party of China represents the interests of the advanced productive forces, progressive Chinese culture, fundamental interests of the Chinese people at large.

Under modern conditions the Communist Party considers itself not only the party of working class, peasantry and intellectuals but also the party of “new social elements”, i.e. of entrepreneurs possessing private property.

The activities of the CPC leaders are oriented on creation of a “harmonious society”. Actually it represents the idea of social harmony which is traditional for the Chinese people mind and is aimed at solving the problems confronting the country and the nation [10].

One of the main Jiang Zemin’s slogans is the slogan “economics of science”. In this regard it is worth recollecting that during the period of reforms, which began after the new leadership coming to power at the end of 1970s, there had been carried out a complex structural reform of the system of education and culture to the benefit of Chinese population. The creation of “socialist system of education with Chinese specificity” developed against the background of the officially declared course for building “socialist market economy”. In 1985 the Resolution “On Reform of the

Structure of Education” was adopted in China. In 1986 the priority role of education in the country’s modernization was codified and in 1993 the program of modernization was approved. It included the transformation of the educational system from the strictly state into the state-public one.

At that, the responsibility for creation of educational institutions was taken by the government together with the enterprises, establishments, non-governmental organizations and private persons [12]. Modernization of the educational system was carried out by means of decentralization and democratization (including autonomization of educational institutions), by means of switching on the market mechanisms and involving numerous non-governmental financing channels, by means of reviving of practice of private schools, which corresponded to the challenges of the epoch.

In 1997 the 25th Congress of the CPC confirmed the strategic course in the educational sphere officially. Its essence is reflected in the slogan: “Science and education will bring the country to prosperity”. Actually, it meant the change of the society development model, the society, the development of which for some time was administered by borrowed ideas, and the exchange of that model for the authentic model of the society following its own way (the model of historic development of Japan). Since 1998 there has been carried out the program of knowledge renewal and, correspondingly, the increasing of “wen” – culture. The program assumes reorganization of institutions and engaging of foreign scientists. The government allocated grants for scientific work to 10,000 best lecturers on a competitive basis, annual scholarships were established for 3-5 years, their sum amounted to 12,000 dollars (in addition to the salary), the prizes amounting to 120,000 dollars were awarded to young and middle-aged Chinese scientists for prominent achievement in the sphere of science [13].

And that is far from being complete reflection of the efficient policy which was carried out by the Chinese government of the CPR at the end of the previous and the beginning of the current centuries within the framework of building the moderately prosperous society – “xiaokang” where science and education are paid special attention. Though, judging by official documents, in 1990s the transition to educational paradigm had already been shaped with a particular focus on strengthening of moral component in the educational process and increasing of general cultural level of the personality. However, irrespective of certain hallmarks of formation of “individualization” paradigm the situation has not changed significantly up to now.

At present studying of Confucius’ works is included into the programs of regular schools. Certain paragraphs from his works are subject to studying in primary and secondary schools. Pupils get acquainted with the works of the main thinkers Confucius and Mengzi in the 10th-12th forms but still only with some fragments. They mainly get acquainted with the notions of “jen”, “yi”, “li”, “chih”, “hsin”. But at the universities, especially in linguistic departments, their works are studied rather

thoroughly.

No matter how dramatic the PRC achievement in the sphere of education and other spheres is, all the above said shows that Confucianism has influenced and continues to influence all the spheres of human's life in China tremendously. The turn of the Chinese leadership and later of the scientists to Confucian heritage at the end of the 20th century is an integral part of a wider global policy. The policy's aim is to modernize the language of traditional culture and integrate a new cultural platform into it. At that, the traditional values themselves will be transformed and adapted to new realia.

Responding to the challenges of time the ideology of contemporary China is striving for Confucian ideal of "the golden mean" where the priority of state and society interests is above the personal interest. Confucian principles focused on social realia and translated into modern life turned out to be actual in organizing stable and sustainable society.

References

1. История китайской философии / Общая редакция и послесловие М.Л. Титаренко. – М.: «Прогресс», 1989.– 552 с.
2. Конфуций. Луньшуй. Изречения. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 464 с.
3. Малявин В.В. Сумерки Дао. Культура Китая на пороге Нового времени. – М.: Изд-во Аст, 2003. – 436 с.
4. Переломов Л.С. Конфуцианство и современный стратегический курс КНР. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 256 с.
5. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической культуре Китая. – М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1981. – 331 с.
6. Переломов Л.С. Традиционная китайская философия и ее роль в современном Китае // Книга правителя области Шан. – М.: Ламартис, 2007. – 303 с.
7. Словарь философских терминов / Научная редакция проф. В.Г. Кузнецова. – М.: Инфра, 2005. – 731 с.
8. Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая. – М.: Политиздат, 1988. – 259 с.
9. Фукуяма Ф. Конфуцианство и демократия // Русский журнал. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.russ.ru/journal/predely/97-11-25/fuku.htm
10. Цзян Цзэминь. Доклад на 16 Всекитайском съезде КПК. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.russian.cri.com.cn/russia/2002/Nov/75395.htm
11. Чепелева Н.В. Культурные предпосылки понимания и интерпретации личного опыта // Язык и культура. – 2007. – № 9. – Т. II (90).
12. Ни Вей Юнь (КНР). Социальные особенности повышения качества образования в КНР. Социальные технологии, актуальные проблемы теории и практики // Международный межвузовский сборник научных работ. – Выпуск 29. – Киев-Москва-Одесса-Запорожье, 2006. – С. 246-257.
13. Guangming Daily. – 15.06.2002 (in Chinese).

Чжен В.А. Конфуціанські принципи в китайській історії та модернізаційні процеси останньої чверті ХХ ст.

Новий курс Китаю з 1978 р. був спрямований на проведення політики «реформ і відкритості». Водночас у державну ідеологію КНР були поступово імplementовані соціально-культурні, світоглядні та етичні категорії, властиві конфуціанству. У статті розглядається еволюція категорій конфуціанського вчення, що нині взяті на озброєння у внутрішньо- та

зовнішньополітичній лінії КНР, які виникли та були оформлені в чітку систему у Стародавньому Китаї. Аналізуються причини повернення до принципів навчання, сформованих в епоху Стародавнього Китаю, які визначили шляхи його розвитку на тисячоліття. Особливу увагу приділено виявленню модернізаційного потенціалу конфуціанської доктрини, її затребуваність в сучасних умовах. Автор робить висновок про те, що відповідність морально-етичного ядра конфуціанського вчення завданням та цілям розвитку сучасного суспільства дозволило на нинішньому етапі розвитку Китаю реабілітувати його, поклавши в основу соціальної комунікації та управління державою.

Ключові слова: Конфуцій, конфуціанство, Менци, Донг Чжуншунь, «Лі» (обряд), «вєнь» (висока освіта і культура), «жєнь» (гуманність), «де» (чеснота, моральність), «Цзюнь-цзи» (досконала людина), «дао» (шлях), «сяокан» (в основному заможне суспільство), «Санге дайся» (Три представництва).

Чжен В.А. Конфуцианские принципы в китайской истории и модернизационные процессы последней четверти XX в.

Новый курс Китая с 1978 г. был направлен на проведение политики «реформ и открытости». В то же время в государственную идеологию КНР были постепенно внедрены социально-культурные, мировоззренческие и этические категории, свойственные конфуцианству. В статье рассматривается эволюция категорий конфуцианского учения, в настоящее время взятых на вооружение во внутри- и внешнеполитической линии КНР, которые возникли и были оформлены в четкую систему в Древнем Китае. Анализируются причины возврата к принципам обучения, сформированных в эпоху Древнего Китая, которые определили пути его развития на тысячелетия. Особое внимание уделено выявлению модернизационного потенциала конфуцианской доктрины, ее востребованности в современных условиях. Автор делает вывод о том, что соответствие морально-этического ядра конфуцианского учения задачам и целям развития современного общества позволило на нынешнем этапе развития Китая реабилитировать его, положив в основу социальной коммуникации и управления государством.

Ключевые слова: Конфуций, конфуцианство, Менци, Донг Чжуншунь, «Ли» (обряд), «вэнь» (высокое образование и культура), «жэнь» (гуманность), «де» (добродетель, нравственность), «Цзюнь-цзи» (совершенный человек), «дао» (путь), «сяокан» (в основном зажиточное общество), «Сангэ дайбяо» (Три представительства).

УДК 94(497):354.1«1997/1999»

Павлюченко О.В.

РОБОТА ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

У статті розглядаються питання організації практичної роботи закордонних дипломатичних установ України в умовах військового стану. Надаються рекомендації на основі попередніх дій дипломатів з метою найбільш ефективної підготовки до нової екстремальної ситуації та подальшої діяльності установ. Проблемні питання розкриваються на матеріалах роботи Посольства України в Союзній Республіці Югославія у 1997-1999 рр. На основі аналізу роботи Посольства України в СРЮ визначені найбільш важливі питання діяльності дипломатичної установи в умовах військового стану: надання допомоги представникам української діаспори та громадянам, які працюють в інших українських організаціях, підтримка контактів з іншими закордонними установами, МЗС країни перебування та ін. Наголошено на необхідності узагальнення досвіду роботи усіх дипломатичних установ України, які працювали в умовах військового стану.

Ключові слова: закордонні дипломатичні установи України, військовий стан, організація роботи.

Україна, відновивши у 1991 р. свою державність, мала швидкими темпами здійснити роботу з розбудови закордонної дипломатичної служби. Потрібно було відкривати посольства та консульства у всьому світі. Однак, з об'єктивних причин, цей процес відбувався повільно, оскільки питання розподілу закордонної власності Радянського Союзу не знаходило взаємоприйняттого рішення. Часто на початковому етапі розбудови своєї закордонної мережі Україна вимушена була брати будинки під дипломатичну установу в оренду і лише згодом, у разі отримання приміщень колишніх посольств, консульств чи торговельних місій Радянського Союзу, оформлювати своє право на власність. Зазначаємо, що це було не випадково, адже орендовані приміщення, як правило, не були обладнані належним чином, не пристосовані для роботи під час надзвичайних ситуацій, які могли виникати в країні. У такій ситуації опинилося Посольство України в Союзній Республіці Югославія (СРЮ), у зв'язку з військовою операцією НАТО у 1999 р.

1990-ті рр. були досить бурхливими, що в першу чергу було пов'язане з розпадом Радянського Союзу, соціалістичної системи та фактичним оформленням однополярного світу. Не вдалося мирним шляхом врегулювати ситуацію навколо подій у Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія (СФРЮ), де лише Македонія, без єдиного пострілу на своїй території, залишила югославську федерацію. Потрібно додати, що водночас у Лівані продовжувалася тривала війна, почала загострюватися ситуація навколо Іраку, який здійснив руйнівну для себе анексію Кувейту.

Всі ці фактори необхідно було враховувати під час відкриття дипломатичних установ у країнах з нестабільною внутрішньою ситуацією. Якщо в мирних

умовах робота дипустанови чітко розписана, коли кожний дипломат у відповідності до посади та службових обов'язків виконує свою роботу, то за умов введення в країні розташування військового стану виникає нагальна потреба переглянути багато питань внутрішнього та зовнішнього характеру. Це стосується як режиму роботи дипустанови, так і необхідності перегляду службових обов'язків, оскільки Центр (тобто Міністерство закордонних справ) може прийняти рішення про тимчасове зменшення штатного розкладу.

Необхідно зазначити, що деякі (насправді лічені) українські дипломати мали певний досвід роботи в умовах введення військового стану в країні розташування дипустанови, працюючи в Посольствах СРСР, але їх досвід не був узагальнений в Україні і не знайшов подальшого застосування (як можливий приклад можна навести: Угорщину – 1956 р., Кубу – 1963 р., Нігерію – 1967 р., Чехословаччину – 1968 р.). Отже, в 1990-ті рр. українська дипломатія опинилася в ситуації, коли мали відкриватися дипустанови в країнах, де відбувалися військові зіткнення, або загострювалася зовнішня ситуація навколо країни, а практичних рекомендацій щодо роботи за таких надзвичайних ситуацій ще не було розроблено, що ускладнювало роботу дипломатів.

Як правило, у більшості випадків, введення в країні військового стану не буває абсолютно неочікуваною подією для дипломатичного корпусу. Такий розвиток подій, як один з варіантів, прогнозується на підставі аналізу внутрішньої ситуації в країні, тенденцій у політичному курсі, врахуванні зовнішнього фактору. Дипломатами ретельно відслідковуються всі сфери життя країни, тобто проводиться підсилений моніторинг, що дозволяє інформувати Центр про реальний стан речей. Від того, наскільки будуть вірними надані Центру відомості залежатиме прийняття нашою країною рішення щодо розвитку подій в країні розташування дипустанови та навколо неї. Не потрібно забувати, що має значення не лише прийняте нашою державою рішення стосовно того чи іншого питання, але й час, коли воно було оприлюднено.

Рішення щодо продовження, або припинення роботи дипустанови в умовах введення військового стану приймає тільки Центр. Завдання дипломатів на підставі отриманої з різних джерел інформації сформулювати думку щодо перспектив подальшої роботи за нових умов. Водночас потрібно враховувати політичну доцільність продовження роботи дипустанови, яка може, наприклад, виходити з необхідності проявити солідарність з керівництвом країни розташування, або може бути пов'язана з необхідністю враховувати настрої населення в самій Україні. Тобто зрозуміло, що керівництво України має в кожному конкретному випадку враховувати сукупність факторів. Дуже важливим у прийнятті остаточного рішення є також фактор присутності в країні розташування української діаспори, яка вимагатиме під час дії військового стану додаткової уваги і захисту з боку дипустанови. Отже, інформуючи Центр, дипустанова прогнозує, яку реакцію викличе рішення України припинити її роботу на час дії військового стану. А також, яким чином реагуватимуть

громадські організації діаспори та поставляться до такої ситуації дипустанови інших країн.

Незалежно від того, яке рішення прийме Центр щодо подальшої долі дипустанови в умовах введення в країні розташування військового стану, мають бути розроблені декілька варіантів (основний та запасні) маршрутів евакуації співробітників, членів сімей, а також перевезення документації. Спочатку на батьківщину повертаються діти та жінки, якщо є, то й хворі. Під час розробки варіантів евакуації аналізується ситуація з кордонами, рівень їх відкритості та небезпечності, відстань до кордону, що має непересічне значення за умов можливої нестачі часу та палива. Визначається черговість відправки документів, залежно від важливості (найбільш цінні матеріали – з різними формами секретності, річні звіти). Розглядається і варіант знищення певної документації за умов неможливості її перевезення до України. Важливим питанням є розробка системи сповіщення між дипломатами, яка стає вкрай необхідною у разі блокування всіх засобів технічного зв'язку в країні. Враховується також фактор проживання (близькість або віддаленість), забезпеченість засобами пересування.

Належну увагу потрібно приділити ситуації з внутрішніми ресурсами дипустанови. Необхідно мати точну інформацію про кількість палива для автомобільного парку, оскільки в разі введення військового стану в країні розташування місцеве МЗС обмежує квоти для дипустанови на його отримання [1]. У приміщенні дипустанови необхідно також зробити значні запаси питної води, певний запас їжі та медичних засобів. Розробляється варіант можливого придбання палива в сусідніх країнах. Посольству України в СРЮ вдалося протягом дії військового стану в 1999 р. декілька разів перетинати кордон з Угорщиною з метою поповнення запасів палива.

Структура дипустанови за звичайних умов відома: очолює Посольство Надзвичайний та Повноважний Посол України, який призначається наказом Президента держави. До того має бути отриманий агреман на посла, що означає відсутність заперечення з боку приймаючої країни. У разі ненадання агреману, Президент України вносить іншу кандидатуру на цю посаду. Решту дипломатів направляє на роботу до дипустанови МЗС. Це – радник з політичних питань (заступник посла), у великих посольствах – радник-посланник, перший, другий, третій секретарі та аташе, а також військовий аташе. При посольстві працює консульській відділ, який очолює консул (або радник чи перший секретар).

У країнах, де немає посольства, може бути відкрите Генеральне консульство України, яке очолює генеральний консул. Існує також практика, коли на посаду керівника консульської установи України призначається почесний консул – представник держави розташування, який має певні заслуги у розвитку дружніх, як правило економічних та культурних відносин, між двома країнами. В дипустанові працює також адміністративний та технічний персонал –

завідуючий канцелярією, бухгалтер, касир, завгосп, водій посла, прибиральниця.

У разі введення в країні розташування військового стану Центр може прийняти рішення про певне скорочення дипломатичного складу та адміністративно-технічного персоналу. Водночас мають залишитись ті дипломати без яких робота може бути значно ускладнена, або взагалі паралізована. Як правило, останніми залишають країну посол, завідуючий консульським відділом та офіцер безпеки, або військовий аташе.

Запровадження в країні розташування дипустанови військового стану вимагає термінового перегляду звичайних обов'язків та ритму життя колективу. Спираючись на рекомендації Центру, на нараді посол пропонує співробітникам дипломатичному корпусу та адміністративно-господарчій ланці висловитися щодо бажання продовжити роботу в країні перебування, або повернутися в Україну у зв'язку з новими обставинами. Співробітники, які висловилися за продовження роботи, пишуть заяву про добровільне бажання не припиняти виконання своїх обов'язків, решта осіб повертається на батьківщину і продовжує роботу в апараті МЗС.

Видається наказ щодо дипустанови, в якому чітко зазначається, що, як і коли має робити кожний із тих дипломатів, що залишилися в країні, іншим співробітникам послом надаються усні оперативні вказівки та розпорядження. Оприлюднення наказу означає, що колектив дипустанови перейшов на роботу в нових умовах введення в країні перебування військового стану, або стану війни. Зрозуміло, що докорінно змінюється і графік роботи, починаючи від його початку до завершення робочого дня. Пояснюється ситуація щодо можливості виходу, або виїзду з території дипустанови, що здійснюється з дозволу посла, а в разі його відсутності – заступника. З метою унеможливлення нападів місцевого населення на транспорт дипустанови на скло автомобілів прикріплюється папір з написом назви країни.

Як правило, в країні розташування дипустанови знаходяться й інші українські установи, які займаються розвитком економічних та інших зв'язків. У першу чергу, Торгівельно-економічні місії (ТЕМ), які можуть працювати під одним дахом з дипустановами, але можуть й мати окремі приміщення. Іноді, виходячи із специфіки торгівельних відносин між двома країнами, визнається за потрібне відкрити не ТЕМ, а представництво тієї чи іншої установи, яка має найбільші інтереси в країні. Наприклад, в СРЮ у кінці ХХ ст. не було ТЕМ, але працювали представництва Укррічфлоту (м. Київ) та ВАТ «Українського Дунайського пароплавства» (м. Ізмаїл).

За умов введення в країні розташування дипустанови військового стану з представниками інших українських установ встановлюється постійний контакт з метою оперативного реагування. У випадку з СРЮ, посольство мало всю інформацію про українські судна, які опинилися в територіальних водах Югославії з початком бомбардування країни авіацією та крилатими ракетами

НАТО, і надавало допомогу в їх проведенні через обхідні канали, що з'єднувалися з Дунаєм. Після руйнування мостів у головному місті Воєводини Новому Саді ці канали дозволили без матеріальних втрат вивести українські судна до кордону з Угорщиною і повернути їх в Дунай. Після припинення роботи в СРЮ представництв Укррічфлоту та УДП їх питання вирішувало посольство.

Робота з діаспорою завжди є одним з пріоритетів в діяльності дипустанови, особливо важливою стає вона в разі введення в країні військового стану, оскільки виникають питання, які потрібно вирішувати в досить стислий строк, а іноді – в екстремальних умовах. Українська діаспора в Югославії, на період початку військової операції НАТО проти СРЮ налічувала 20 тис. осіб, з яких більшість вважала себе русинами, нащадками тих, хто свого часу прибув із західних регіонів України. Територіально більшість з них проживала в Автономному краї Республіки Сербія Воєводини.

Одним з першочергових завдань посольства, особливо консульського відділу, після введення військового стану стала допомога українським жінкам, які вийшли заміж за громадян СРЮ і бажали повернутися до України. Оскільки багато з них мали неповнолітніх дітей, а військовозобов'язані чоловіки не могли залишити країну, щоб супроводити свої сім'ї, це створювало додаткові складнощі в роботі консульського відділу. Як не прикро, але під час військової операції НАТО проти СРЮ серед представників діаспори були спроби деяких чоловіків уникнути від виконання військового обов'язку, порушивши перед Посольством України питання про термінове отримання громадянства нашої країни.

За нових умов, постає актуальним підтримання постійного зв'язку з керівництвом громадських організацій діаспори, оскільки інформація про те, що відбувається в їх середовищі на території компактного проживання українців та русинів є не менш важливою для Центру, ніж факти про наслідки бомбардування об'єктів по всій території країни.

Дипустанова після введення в країні військового стану встановлює тісні зв'язки з іншими диппредставництвами, які залишилися, для координації взаємних дій під час евакуації представників діаспори. Найбільш плідні зв'язки українського посольства в СРЮ у 1999 р. були з дипломатичними місіями Білорусі та Російської Федерації, яка змогла направити до Белграду декілька літаків для перевезення жінок з дітьми і якими скористалися представники нашої діаспори.

Важливим завданням встановлення постійних контактів є обмін оперативною інформацією. Варто наголосити, що інші диппредставництва, які отримували інформацію від НАТО, не завжди вважали своїм обов'язком поінформувати наше посольство про можливі об'єкти бомбардування в Белграді.

З метою отримання актуальної інформації представники дипустанови мають негайно відвідати місця бомбардування територій, де компактно проживають

представники діаспори. Такі поїздки в 1999 р. в СРЮ за ініціативою посольства були майже регулярними. Водночас, МЗС СРЮ організував колективні поїздки для членів дипломатичного корпусу, які залишилися в Белграді, на місця найбільших бомбардувань авіацією та крилатими ракетами НАТО.

Під час військового стану в СРЮ в югославській столиці залишилися представники лічених посольств. Під час військових дій в Белграді працювали дипломати України, Білорусі, Російської Федерації, Греції (яка була єдиною країною від НАТО) та декількох африканських країн.

Варто зазначити, що від бомбардування силами НАТО в Белграді постраждали дипломатичні представництва двадцяти країн. У ніч з 7 на 8 травня 1999 р. крилатими ракетами було атаковане Посольство Китайської Народної Республіки в Новому Белграді, загинуло три і поранено вісім громадян цієї країни. Дипломати Посольства України разом з представниками місцевого МЗС відвідали місце бомбардування китайської дипустанови. З 18 до 20 травня 1999 р. в результаті бомбардування в столиці було пошкоджено такі дипустанови: посольства – Анголи, Данії, Іраку, Італії, Канади, Пакистану, Зімбабве, резиденції послів – Єгипту, Індії, Ірану, Ізраїлю, Італії, Лівії, Угорщини, Норвегії, Польщі, Сирії, Іспанії, Швейцарії, Швеції [2, р. XV].

Посольство України в СРЮ стало першою дипломатичною установою країни, яке працювало в умовах військового стану наприкінці ХХ ст.

Список використаних джерел і літератури

1. Протоколарни церемонијал, привилегије и имунитети у СР Југославији. – Београд, ануар 2000, године. – С. 28-29.
2. Preliminarna procena žrtava, razaranja i šteta nastalih agresijm NATO // Međunarodna Politika God., br. 1082-83, jul-avgust 1999 XL.

Павлюченко О.В. Работа дипломатических представительств Украины в условиях военного положения.

В статье рассматриваются вопросы организации практической работы зарубежных дипломатических учреждений Украины в условиях военного положения. Даются рекомендации на основе предыдущих действий дипломатов с целью наиболее эффективной подготовки к новой экстремальной ситуации и дальнейшей деятельности учреждений. Проблемные вопросы раскрываются на материалах работы Посольства Украины в Союзной Республике Югославия в 1997-1999 гг. На основе анализа работы Посольства Украины в СРЮ определены наиболее важные вопросы деятельности дипломатического учреждения в условиях военного положения, а именно: оказание помощи представителям украинской диаспоры и гражданам, которые работают в других украинских организациях, поддержка контактов с другими зарубежными учреждениями, МИД страны пребывания и другие. Отмечена необходимость обобщения опыта работы всех дипломатических учреждений Украины, которые работали в условиях военного положения.

Ключевые слова: *зарубежные дипломатические учреждения Украины, военное положение, организация работы.*

Pavliuchenko. O. The Work of the Ukraine's Diplomatic Missions in Conditions of Martial Law.

The article deals with the issues of organization of practical work of foreign diplomatic institutions of Ukraine in conditions of martial law. Recommendations based on previous actions of diplomats with the purpose of the most effective preparation for a new emergency situation and further activity of institutions are given. Problematic issues are revealed on the materials of the work of the Embassy of Ukraine in the Federal Republic of Yugoslavia in 1997-1999. Based on the analysis of the work of the Embassy of Ukraine in the FRY, the most important issues of the activities of a diplomatic institution in a military condition were identified, namely: assistance to representatives of the Ukrainian diaspora and citizens who work in other Ukrainian organizations, support for contacts with other foreign institutions, the Ministry of Foreign Affairs of the host country, and others. The necessity of generalization of experience of work of all diplomatic institutions of Ukraine, which worked in conditions of military condition, was emphasized.

Keywords: *overseas diplomatic institutions, martial law, reorganization of the work.*

УКРАЇНА У СВІТІ

УДК 94 (477+410) «1917/1921»

Дацків І.Б.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНО-БРИТАНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921 рр.)

У статті проаналізовано зовнішню політику Великої Британії щодо України у 1917-1921 рр. Показано особливості відносин між Англією та українськими урядами за доби національно-визвольних змагань. Розкрито вплив політики Великої Британії на становлення та розвиток української державності. З'ясовано міжнародні, політичні та військові передумови українсько-британського зближення у революційну добу. Зазначено, що важливим чинником зміщення орієнтації зовнішньої політики у бік Антанти була участь української делегації під керівництвом І. Коростовця у конференції країн Антанти у Яссах на початку листопада 1918 р. Встановлено, що інтерес до України та її боротьби за державність виявляли закордонні дипломати, акредитовані урядом УНР. В Україні продовжували свою діяльність консульські установи як країн Антанти (зокрема, Великої Британії), так і нейтральних держав. Показано, що Велика Британія, як і інші держави Антанти, проігнорували законне право українського народу на державну самостійність і соборність його земель.

Ключові слова: Україна, Велика Британія, дипломатія, Антанта, зовнішня політика, уряд.

Вивчення україно-британських відносин за доби Української революції 1917-1921 рр. має важливе значення, для того, щоб у майбутньому уникнути помилок минулого. Доречно детально вивчити та проаналізувати позитивні та негативні аспекти, досягнення та прорахунки двосторонніх відносин. Проведення такого дослідження є доцільним не тільки в контексті історії Великої Британії та України, а й у контексті світової історії, оскільки еволюція україно-британських відносин у цей період значно залежала від розвитку подій на міжнародній арені. У світі періодично відбуваються геополітичні зміни, що призводять до виникнення нових держав, перед якими постають проблеми утвердження на міжнародній арені шляхом налагодження двосторонніх відносин із провідними країнами на засадах рівності та міжнародного права.

Враховуючи актуальність даної проблеми, наукове і практичне значення, спираючись на досягнення попередніх дослідників та зважаючи на недостатній рівень її розробленості, нами поставлено за мету узагальнюючий, комплексний аналіз україно-британських відносин у 1917-1921 рр.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: з'ясувати міжнародні, політичні та військові передумови україно-британського зближення у революційну добу; виокремити основні етапи україно-британських відносин у зазначений період; визначити ступінь впливу політики

Великої Британії на становлення української державності та утвердження України на міжнародній арені.

1917-1921 рр. займають особливе місце в історії України як період трагічних спроб українського народу здобути державність, намагаючись використати шанс в унікальній, і, водночас, надзвичайно несприятливій міжнародній ситуації.

Значна увага у британській зовнішньополітичній концепції стосовно східноєвропейського регіону приділялась розв'язанню питання щодо зміцнення Східного фронту у війні проти держав Четверного союзу. Як зазначалось, «українське питання» у британській зовнішньополітичній концепції не виділялось в окрему проблему, а вирішення його пов'язувалось з вирішенням військових питань, зокрема, «російського питання». Тому доцільно звернути увагу на російсько-британські відносини у контексті українського питання.

Розглядаючи дану проблему, доречно виокремити опубліковані дослідження та мемуари провідних діячів українського національного руху, урядовців, дипломатів, військових – О. Шульгина [1], В. Винниченка [2], І. Мазепи [3], М. Лозинського [4], А. Марголіна [5] та ін. У них відображено міжнародні обставини відродження української державності, формування зовнішньополітичних концепцій українських урядів та спроби їх реалізації. У цих працях не лише ґрунтовно викладено фактичний матеріал і збережено дух драматичної епохи, але й використано важливі державно-політичні документи та епістолярії, частина яких нині втрачена.

Радянські дослідники побічно розглядали міжнародні відносини України 1917-1921 рр. У радянській історіографії вивчення політичної ситуації зазначеного періоду окремо не проходило, вона згадувалася лише в контексті єдиного всеросійського визвольного процесу. Усе, що не «вписувалося» у схему, автоматично оголошувалося невідповідним суспільному поступові. Боротьба за національну державність, якщо вона передувала в стратегії соціальним завданням, суперечила більшовицькому курсові в революції і, відповідно, кваліфікувалася як націоналістична, антинародна.

Нині маємо низку історіографічних праць сучасних вітчизняних вчених, присвячених аналізу основних етапів дослідження національно-визвольної боротьби 1917-1921 рр. Побіжно автори торкалися й питання про політику Великої Британії щодо України. Вагомим доробком у висвітленні історії української радянської дипломатії стали праці І. Дацківа [6], В. Соловйової [7], Д. Веденєєва [8], Ю. Довганя [9], О. Кучика [10] та ін.

Листопадові події 1917 р. у Петрограді, поступове поширення більшовицької влади на території Росії та її концентрація у центральних районах країни поставили перед урядами держав Антанти низку проблем. Йшлося не лише про збереження Східного фронту, а й існування режиму більшовиків. Останній розширював свою територію і потенційно ставав ворожим не лише до військових планів Антанти, а й закликав до повалення правлячих режимів у

буржуазних державах та встановлення там радянської влади. Тому держави Антанти, які в цей час починають відігравати помітну роль у світі, змушені робити ставку на антибільшовицькі уряди, які утворились на території Росії, надавати їм підтримку у громадянській війні за владу.

З цією метою в урядових колах держав Антанти обговорювались питання, пов'язані зі стабілізацією Східного фронту для досягнення перемоги у війні та зміцнення російських небільшовицьких сил, які будуть використані для реставрації небільшовицької влади в країні. Це стало поштовхом до прийняття воєнним кабінетом Англії рішення про асигнування «антибільшовицьким російським урядам грошей у необхідних їм розмірах для продовження спротиву центральним державам у південно-східній Росії» [11, р. 220].

Британський уряд надіслав меморандум до французького уряду, в якому висловлювалось бажання залучити останню до цієї кампанії. У документі, зокрема, говорилось про те, що якщо французи візьмуть на себе фінансування воєнних сил в Україні, то Велика Британія знайде можливість профінансувати інші держави. Також висловлювалась надія, що цей крок підтримає уряд США. Окрім фінансової допомоги, було порушене й питання про відправлення до місцевих армій своїх інструкторів та військових радників. До того ж, надаватись така допомога повинна була під виглядом співпраці, щоб більшовики не вважали її за підготовку до військових акцій, спрямованих проти радянської Росії.

Меморандум було затверджено на засіданні воєнного кабінету 21 грудня 1917 р., а вже наступного дня він став предметом наради в Парижі на британсько-французькій зустрічі. Персональний склад учасників зустрічі свідчить про неабияку важливість її як для майбутнього Антанти, так і для антибільшовицьких сил Росії. Велику Британію представляли воєнний міністр А. Мільнер, заступник міністра закордонних справ Р. Сесіль; Францію – прем'єр-міністр Ж. Клемансо, міністр закордонних справ С. Пішон, головнокомандувач маршал Ф. Фош. Ініціатива Великої Британії знайшла своє втілення у підписаній 23 грудня 1917 р. в Парижі конвенції між Англією та Францією про поділ зон впливу, за умовами якої Україна формально потрапила у французьку зону [12, с. 97].

Зрозумілим стає підґрунтя пропозицій Англії щодо надання фінансової допомоги урядові України, якщо він підтримає військові цілі Антанти та антибільшовицьку боротьбу. Такі пропозиції можна пояснити й широкими персональними та офіційними зв'язками між представниками російських антибільшовицьких сил та урядовими колами Англії, які прагнули до поразки Німеччини у війні та повалення більшовиків. Чільне місце серед активних учасників цих відносин посідали представники чи не найпотужнішої політичної сили в Росії – кадетської партії, члени якої займали досить високе становище в економічному та політичному житті країни.

Незважаючи на величезні втрати у війні, скрутне становище, розруху, кадетська партія вперто наполягала на своєму гаслі: «Війна до переможного завершення!». Вона прагнула до втілення життєвих інтересів російської державності. Водночас передбачалась можливість зміцнити міжнародний авторитет, який похитнувся внаслідок поразок у Кримській та російсько-японській війнах та зближення в «сердечному союзі» (Антанта) з «буржуазними демократіями», що становили для кадетів взірець державного устрою. В результаті військових успіхів відкривалась можливість провести в державі радикальні реформи. Така програма кадетів, однак, нашттовхувалась, з одного боку, на спротив і намагання більшовиків перебрати всю повноту влади на території Росії та припинити війну, а з іншого – суперечила національним прагненням народів, поневолених царською Росією [12, с. 97-98].

Отже, зрозумілий прохолодний характер британо-українських відносин наприкінці 1917 р., що мали для британців радше тактичний, аніж стратегічний характер. Це робилось, завдячуючи швидше антибільшовицькому характерові уряду УНР, аніж перспективам подальших взаємин.

Українському урядові було запропоновано фактично виконання кадетської програми через надання Україні фінансової допомоги для «переможного завершення війни» та відновлення російської державності. Визнання де-факто українського уряду до проголошення ним самостійності, яка була сприйнята прохолодно Англією і Францією, було одним з фрагментів врегулювання російського питання [12, с. 97-98].

Укладення Брест-Литовського миру між Українською Центральною Радою, більшовицькою Росією та державами Четверного союзу сприяло зміні міжнародної ситуації у контексті здійснення планів кадетської партії, які в багатьох позиціях були добре зрозумілими і співзвучними з програмами повоєнного устрою світу правлячих кіл Лондона, Парижа та Вашингтона.

Після виходу на міжнародну арену режиму більшовиків та наступне укладання ними Брестського миру з державами Четверного союзу, з одного боку, зумовили переорієнтацію зовнішньополітичної стратегії Української Центральної Ради з Антанти на держави австро-німецького блоку, з іншого – низку наслідків [13, с. 24-25].

Втрата Східного фронту значно погіршила воєнно-стратегічне становище Антанти та зумовила активний пошук сил, за допомогою яких правлячі кола Лондона прагнули повернути втрачене. Київ, який наприкінці 1917 р. – початку 1918 р. подавав певні надії Антанті, був змушений укласти мир з її ворогами. Продовжуючи відстежувати події в Україні, керівництво Антанти знайшло силу, що відповідала її вимогам – Добровольчу армію, яка не порушувала питань про розвал Росії і припинення воєнних операцій, а прагнула відновити могутню «єдину і неподільну». Тому впродовж весни 1918 р. не спостерігається серйозних контактів між урядом України та Англії. Лише поодинокі повідомлення зарубіжної преси нагадували про існування «на території Росії»

уряду П. Скоропадського у Києві. Лише факт зміни уряду, що відбувся 29 квітня 1918 р., знайшов своє відображення у деяких газетах Заходу. Щодо офіційних матеріалів, то варто зазначити, що серед загальної маси документів, мало таких, що стосуються безпосередніх відносин уряду Англії з урядом України [14, с. 75-77].

Проте ставлення до України періоду гетьманства можна відобразити документом, датованим 2 червня 1918 р., віднайденим у архіві МЗС Великої Британії британським дослідником Д. Карком. У листі, направленому англійському послу в Швейцарії, серед інших інструкцій зазначалось: «Україна ніколи не буде визнана союзниками як незалежна держава, яка є під повним контролем Німеччини» [15, р. 211]. Тому не дивно, що в цей час увага західних дипломатів була прикута до подій навколо Добровольчої армії, а Україну вони не розглядали у якості потенційного союзника.

Розрив дипломатичних відносин між Україною та Антантою після укладання Брест-Литовського миру факт незаперечний. Однак, уряди Антанти залишили деякі консульські установи, щоб захистити своїх громадян. На перший погляд, парадоксальне існування консульств держав двох військових блоків, очевидно, можна пояснити тим, що після вступу у війну США її підсумок був добре відомим усім політикам.

Безумовно, що консульські установи держав Антанти на території України не мали повноцінного дипломатичного статусу, а мали характер представництв і відігравали інформаційну роль для своїх урядів, а також стояли на обороні інтересів громадян своєї держави. Відсутність офіційного визнання уряду гетьмана П. Скоропадського заперечувалась функціонуванням консульських установ в Україні. Тому можна сформулювати тезу про напівофіційний характер відносин між Антантою та Україною, який не передбачав визнання (де-юре) [12, с. 106].

Влітку 1918 р. гетьман П. Скоропадський, його уряд і зовнішньополітичне відомство вдалися до пошуків порозуміння з Антантою. Вони сподівалися відновити контакти з країнами Заходу, встановлені наприкінці 1917 р. й припинені за Брестськими угодами. Передбачалось на ґрунті розбудови відносин забезпечити визнання України повноправним суб'єктом міжнародної політики.

Варто виокремити активну та плідну діяльність посла в Болгарії О. Шульгина (був палким прихильником орієнтації зовнішньої політики на Антанту), який налагодив ділові та дружні відносини з дипломатами Англії. У доповідних записках до Києва він наголошував, що на стадії завершення війни необхідно активізувати контакти з країнами Антанти. У вересні 1918 р. до Англії направлено дипломатичну місію на чолі з І. Коростовцем [16, арк. 51].

Важливим чинником зміщення орієнтації зовнішньої політики у бік Антанти була участь української делегації під керівництвом І. Коростовця у конференції

країн Антанти у Яссах на початку листопада 1918 р. [16, арк. 8-9]. У вербальній ноті до її учасників І. Коростовець наголошував, що Україна прагне зберегти свій суверенітет і налагодити тісне співробітництво з країнами Антанти, не претендуючи на її негайне визнання. На зустрічах і переговорах з послами Франції та Англії запевнялось про вимушену невідворотність підписання Україною Брестського миру за безвихідної ситуації, коли війська більшовицької Росії зайняли Київ, окупували значну територію держави і впроваджували свою владу. Водночас, країни Антанти не надали практичної допомоги, тому Україні довелося звернутись до Центральних держав. Проте українській делегації переконати представників Антанти не вдалося [17, с. 274].

Водночас, ситуація на фронтах світової війни зазнавала радикальних змін: 26 вересня розгорнувся широкий наступ військ Антанти на Західному фронті. За умов неминучої поразки німецької армії на Заході вже 29 вересня вийшла з війни Болгарія, а невдовзі – Туреччина. У середині жовтня почався бурхливий процес розпаду Австро-Угорщини, на теренах якої утворилися Чехословаччина, Польща та Західноукраїнська Народна Республіка. 9 листопада в результаті революційних подій у Німеччині було повалено кайзерівську монархію, а 11 листопада 1918 р. у Камп'єні було підписане перемир'я, яке означало завершення Першої світової війни. Німеччина визнала свою поразку і зобов'язалася вивести війська з окупованих територій, зокрема з України [17, с. 274-275].

Геополітична ситуація спонукала уряд П. Скоропадського терміново вживати заходів для збереження незалежності. Лише наприкінці жовтня німці розв'язали руки гетьманові у його пошуках порозуміння з Антантою. Щоправда, на початку жовтня Антанта вже розпочала виявляти інтерес до України [17, с. 275]. Можна зробити висновок про те, що Україна, як державно-політичне утворення, перебувала під пильною увагою урядовців Англії й під час «німецької окупації».

Упродовж доби гетьманства уряд П. Скоропадського вживав усіх можливих заходів, щоб забезпечити стабільність в державі. 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський підписав Грамоту про федерацію України з Росією.

Обіцянки Антанти про надання військової допомоги гетьманському урядові були запізними, оскільки не могли бути реалізованими в часовому й технічному розумінні. Після прийняття федеративної грамоти не лише різко впала популярність гетьмана, а й піднялось повстання, яке очолили колишні провідні діячі Центральної Ради – В. Винниченко, С. Петлюра, М. Шаповал та ін. Аналізуючи становище, П. Скоропадський згадував, що німецьке командування, яке перебувало в Україні, могло надати військову підтримку гетьманові за умови вказівки щодо цього союзників Антанти. Однак, таке розпорядження могло бути віддане лише після прибуття до Києва її послів, а цей процес дуже затягнувся [12, с. 112]. Важко сказати наскільки суттєвою у цій ситуації була б така допомога. Оцінюючи проросійське спрямування

гетьманського уряду, варто зазначити, що оточений росіянами, гетьман продовжував відстоювати інтереси Української Держави. Однак, низка помилок та нестабільність політичного життя перервали цей етап формування української державності. Падіння гетьманства відкрило новий етап в українській історії.

Після повалення Гетьманського режиму в Україні склалася критична ситуація. Директорія відразу ж після приходу до влади зіткнулася з великими труднощами. Вона не мала союзників та підтримки ззовні. Україна виявилася оточеною з усіх боків. Проте з відновленням УНР активізувалась дипломатична діяльність українського уряду. Директорія прагнула встановити двосторонні міждержавні контакти з якомога ширшим колом учасників зовнішньополітичного процесу, намагаючись здобути міжнародну підтримку у боротьбі за українську державність. Попри невизнання України де-юре, Директорії вдалося створити широку мережу дипломатичних представництв за кордоном [17, с. 288].

Аналізуючи геополітичну ситуацію в Європі наприкінці 1918 р. та причини невизначеності зовнішньополітичної орієнтації проводу України зауважимо, що в ситуації відсутності контактів з Директорією УНР у грудні 1918 р. Антанта висадила в Одесі та інших чорноморських портах своє військо. Цей несподіваний крок пояснювався рішенням західних держав-переможниць заблокувати поширення більшовизму. Але вони мали намір надати безпосередньо військову підтримку виключно антибішовицьким силам Білої армії.

Проте вирішення проблеми порозуміння з тою чи іншою стороною практично не залежало від Директорії УНР. Перші спроби її дипломатичних місій виявилися невдалими не лише внаслідок неузгоджених дій політичного проводу, але й низки причин об'єктивного характеру, головним чином, ставлення країн Антанти і більшовицької Росії до України як незалежної держави [17, с. 288].

Попри те, що держави Антанти негативно ставились до соціалістичних експериментів Директорії і вважали С. Петлюру небажаною фігурою, генерал Ф. д'Ансельм надіслав результати переговорів до Найвищої Воєнної Ради, очолюваної маршалом Ф. Фошем, сподіваючись, що вони будуть схвалені. Упродовж лютого 1919 р. український уряд продовжив переговори з представниками Антанти в Одесі щодо можливості визнання суверенності УНР та військової допомоги українській армії [19, арк. 13].

Водночас ставлення до Директорії та її політики в середовищі альянсу не було єдиним. 24 лютого між Директорією та Францією було досягнуто компромісу й укладено прелімінарну угоду про спільну боротьбу проти більшовиків. Натомість уряд Англії вкрай негативно сприйняв цей документ і 20 березня 1919 р. звернувся до МЗС Франції з протестом проти його підписання. Англійська сторона наголошувала, що «ідея незалежності України

народилась у Німеччині... А відтак не відповідає цілям ні французького, ні британського урядів» [20, с. 138]. У промовах англійського прем'єр-міністра Д. Ллойд-Джорджа, виголошених у парламенті у березні-квітні 1919 р., все відчутніше звучали слова підтримки проводу Добровольчої армії [21, с. 63].

Помітним явищем в історії української дипломатії доби Директорії УНР стали наради керівників дипломатичних представництв УНР у зарубіжних країнах. Започаткування у червні-серпні 1919 р. такої форми «організаційно-роз'яснювальної роботи керівництва відомства закордонних справ УНР із главами дипломатичних представництв» зумовлювала низка об'єктивних і суб'єктивних чинників. По-перше, постійні зміни місця перебування Уряду Директорії УНР (Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський) ускладнювали його зв'язок через профільне відомство із зарубіжними дипломатичними представництвами, послаблювали контроль за їхньою діяльністю, що позначалося на міжнародному іміджі держави. По-друге, відсутність формального визнання дипломатичних представників УНР країнами їх акредитації змушувала урізноманітнювати діяльність (передусім – інформаційну, задля пропаганди української ідеї) й зумовлювала потребу спільних консультацій. По-третє, напружена військово-політична ситуація у низці європейських країн після завершення Першої світової війни не сприяла тісній взаємодії українських посольств і дипломатичних місій, що заважало повноцінному втіленню зовнішньополітичної концепції УНР. Відтак, перші наради послів та очільників дипломатичних місій у 1919 р. відбувалися поза межами державної території України радше з необхідності роз'яснення основних напрямів зовнішньої політики, обміну інформацією та посилення контролю за діяльністю українських дипломатичних представництв, ніж з усвідомленого бажання керівництва МЗС УНР запроваджувати нові форми дипломатичної діяльності [22, с. 341-347].

Попри неприхильну позицію лідерів Антанти українська дипломатія домагалась міжнародного визнання української державності. Важливим інструментом для цього була Паризька мирна конференція, у якій взяли участь 27 країн світу, що проходила під керівництвом Франції, Англії, США, Італії та Японії. Звичайно, фактичний вплив на рішення конференції мали лідери трьох країн – Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джордж та В. Вільсон.

Крім проблем, пов'язаних з вільсонівською програмою мирного врегулювання у світі, підготовкою й підписанням мирного договору з Німеччиною, надзвичайно важливими були територіальні проблеми, визначення кордонів новопосталих держав. До таких належала польська проблема, пов'язана з виникненням Польської держави, незалежність якої була визнана великими державами, чого прагнула й УНР. З цією метою на Паризьку конференцію була відправлена делегація УНР, склад якої був визначений Директорією у січні 1919 р. [23, с. 108].

Варто зазначити, що інтерес до України та її боротьби за державність виявляли закордонні дипломати, акредитовані урядом УНР. В Україні продовжували свою діяльність консульські установи країн Антанти (зокрема, Великої Британії) та нейтральних держав.

Після невдачі франко-українських переговорів уряд Директорії УНР більше уваги почав надавати двостороннім контактам із Великою Британією. Встановлення двосторонніх контактів із Великою Британією було одним з ключових завдань української дипломатії на міжнародній арені. Активна учасниця військово-політичного блоку Антанти, ця країна безпосередньо була зацікавлена у формуванні повоєнного ладу Європи. Англійська делегація на Паризькій мирній конференції відіграла важливу роль в утвердженні нового міжнародного порядку. Позиція Великої Британії значно відрізнялася від поглядів її союзниць. Якщо Франція виступала за відновлення «єдиної та неділимої Росії» у довоєнних кордонах і пропагувала на конференції в Парижі ідею «сильної Польщі» як військово-політичної протизваги Німеччині, то США, мало обізнані з «особливостями» європейської політики, не бажали радикальних змін в Європі.

Позиції Великої Британії щодо новопосталих держав на теренах Російської імперії багато в чому збігалися з переконаннями впливових чинників в Італії. Вони, зокрема, менше зважали на посилення російського впливу на азійському континенті після появи самостійних держав у Східній Європі, їх більше непокоїла загроза поширення більшовицьких ідей. Водночас, Україну цікавили торговельно-економічні взаємини, насамперед, з Англією, яка продовжувала зберігати широкий вплив як колоніальна держава, що відкривало доступ українським товарам на європейський та світовий ринок [7, с. 185-187].

2 січня 1919 р. постановою Ради Народних Міністрів УНР було засновано українську надзвичайну дипломатичну місію у Великій Британії, на чолі якої призначено одного з провідників української соціал-демократії М. Ткаченка. Однак його призначення на посаду фактично не відбулося. Зазначимо, що М. Ткаченко займав відверто антиантантівську позицію, був прихильником порозуміння з радянською Росією. Тож призначення його головою дипломатичного представництва в провідній державі Антанти могло означати лише повний провал будь-якого переговорного процесу з цією країною. Головою місії УНР у Великій Британії 18 січня 1919 р. було призначено М. Стаховського й було затверджено склад місії [24, арк. 30].

Провід УНР не втрачав надії привернути на український бік впливових англійських політиків та фінансистів. Щоб поширити об'єктивну інформацію про національно-визвольний рух в Україні, уряд відрядив до Англії одного з найбільш досвідчених українських дипломатів, члена делегації УНР на Паризькій мирній конференції А. Марголіна. Прибувши до Лондона він зустрівся з міністром закордонних справ Великої Британії. У своїх спогадах він писав, що до його приїзду в Англію МЗС цієї країни всі відомості про

український національних рух та події в Україні брав «від російських реакційних кіл». Тому сподіватись на позитивне ставлення до УНР з боку офіційного Лондона, за його словами, було досить складно [25, с. 156]. 31 травня 1919 р. українські дипломати зустрілися з референтом з українських питань при департаменті розвідки Г. Ліпером і передали йому вірчі грамоти УНР. Англійський урядовець досить високо оцінив національну свідомість та державницькі устремління у Східній Галичині, тобто ЗО УНР, та скептично відізвався щодо соціалістичних експериментів уряду Б. Мартоса. Коментуючи можливість встановлення офіційних дипломатичних відносин, Г. Ліпер категорично заявив, що для цього серйозною пересторогою є російські кола, які «будуть проти признання» Англією УНР, і можуть звернутися за підтримкою німців, тому англійська сторона не бажає для себе такої «неприємної перспективи» [26, арк. 8-13].

Майже протягом півроку українські дипломати марно намагалися змінити не вигідний для України стан справ. Проте офіційний Лондон надалі продовжував ігнорувати українське дипломатичне представництво. Лише в середині липня раднику представництва УНР вдалося зустрітися із секретарем англійського МЗС Дж. Грегорі. 15 серпня 1919 р. за станом здоров'я був звільнений М. Стаховський, який передав справи місії Я. Олесницькому. Останній доклав чималих зусиль для зміни негативного іміджу України в очах британських політиків, бізнесменів та фінансистів. Через півроку новий голова місії УНР в Лондоні А. Марголін високо оцінив роботу Я. Олесницького та радника М. Вашніцера, які, за його словами, «робили весь час честь державі» [27, арк. 5].

Українські дипломати шукали посередництва держав Антанти, насамперед, Великої Британії для досягнення політичного та військового компромісу з Добровольчою армією. Англійські політичні кола не виключали можливості встановити дипломатичні відносини з Україною як незалежною державою і зауважували її в розробці своєї зовнішньополітичної стратегії.

З листопада 1919 р. при дипломатичній місії УНР у Великій Британії було створено «Комітет союзу Ліги народів», який очолив Я. Олесницький. Головне завдання, яке покладалося на українських дипломатів – налагодження співпраці з Лігою націй та англійськими дипломатами, які входили до її складу для подальшого розв'язання українського питання й реалізації українського суверенітету.

Наприкінці 1919 р. – навесні 1920 р. українські дипломати у Великій Британії провели низку зустрічей з впливовими політичними діячами та урядовцями, домагаючись членства УНР в Лізі націй. Неоднозначним було ставлення різних політичних кіл Великобританії до подій в Україні. Зокрема, МЗС виступало за співпрацю УНР з Добровольчою армією, тоді, як голова цього відомства Д. Ллойд-Джордж не виключав, що у випадку, коли український народ досягне перемоги над більшовиками, Велика Британія визнає його незалежність.

А. Марголін досить оптимістично оцінював такі настрої у британському уряді, підкреслюючи позитивні зрушення на користь української республіканської влади [25, с. 239].

Новий голова українського дипломатичного представництва досить розсудливо оцінював перспективи зовнішньополітичної діяльності українських урядів. Він намагався спрямувати провід на виправлення помилок у цій сфері. В одному з листів до С. Петлюри А. Марголін окреслив головні причини, через які Україні не вдалося досягнути порозуміння з Антантою в цілому й Великою Британією, зокрема [28, арк. 17].

Після того, як А. Марголін очолив українську дипломатичну місію у Великій Британії, її діяльність набрала більш систематичного характеру. Значного розширення набули представницькі функції в цій державі. Звіти місії демонструють детальний аналіз усього спектру політичної ситуації у Великій Британії, характеристику можливостей для порозуміння з тією чи іншою партією, рекомендації уряду для пошуку союзників серед політичних діячів та торгово-фінансових кіл тощо. Значні перспективи для України він вбачав в орієнтації на Велику Британію, яку вважав «єдиною солідною базою нашої закордонної політики» [26, арк. 30]. А. Марголін не лише пропагував цю ідею співробітництва з Англією серед політиків, урядовців та фінансистів, а й послідовно намагався переконати український провід більш уважно ставитися до розвитку взаємин з Великою Британією.

У спогадах А. Марголіна чимало цінної інформації про його діяльність на чолі української місії в Лондоні, її склад, фінансування тощо. Оцінюючи стан справ у британо-українських відносинах за часів роботи свого попередника, А. Марголін зазначав, що для України це був «несприятливий час». «Британський уряд зі звичною для англійців послідовністю підтримував Денікіна, – наголошував він у своїх спогадах. – В таких умовах ніякі, навіть найдіяльніші, співробітники не могли рушити справу України з мертвої точки» [25, с. 57]. На думку А. Марголіна, поразка Добровольчої армії та посилення суперечностей у середовищі країн Антанти щодо політики в Центральній та Східній Європі відкривали перед українськими провідниками більш прихильного ставлення до «українського питання» на міжнародній арені. Він, зокрема, рекомендував переглянути питання зовнішньої політики, щоб виправдати очікування британських політичних кіл. У першу чергу, на думку дипломата, варто було зосередитися на звільненні чорноморських портів від більшовицьких військ та встановленні торговельно-економічних зв'язків з Великою Британією, що значною мірою сприяло б налагодженню дипломатичних контактів [25, с. 236].

У спогадах А. Марголіна чимало цінної інформації про ставлення сіоністських організацій Великої Британії до України, з якими він не лише тісно співпрацював, а й намагався через них вплинути на європейську громадськість з метою популяризації ідеї незалежної української державності. Як він згадував,

«політика сіоністів у Лондоні була пов'язана в цей час з тією течією в Англії, яка відносилася вороже до створення окремих держав на місці колишньої Росії» [25, с. 210].

На початку квітня 1920 р. А. Марголін репрезентував Україну на міжнародній конференції у Сан-Ремо, під час якої зустрівся із багатьма представниками політичної еліти країн Антанти. Зокрема, він обговорив перспективи розвитку україно-британських двосторонніх контактів з англійським дипломатом Ф. Керром. Останній на прохання А. Марголіна надати Україні збройну допомогу у боротьбі із більшовицькими військами відповів, що його країна вважає помилкою надання підтримки генералу А. Денікіну і тому, хоч і «має...симпатії» до українського руху, вважає, що народ має «доказати своє бажання бути самостійним...» [28, арк. 16].

Український уряд все частіше залишав без уваги пропозиції та рекомендації А. Марголіна. 16 липня 1920 р. він подався до демісії, мотивуючи це тим, що «не в змозі продовжувати в Англії свою роботу надалі, поки не зміниться наша політика» [25, с. 33]. Проте, незважаючи на відставку, А. Марголін продовжував відстоювати інтереси українського народу за кордоном, працював у міжнародних організаціях і одночасно юрисконсультом МЗС УНР (без оплати праці).

Після обрання до парламенту лідера англійських лібералів Г. Асквіта А. Марголін чекав рішучої зміни політичного курсу Англії на користь України. Цьому значно сприяли приватні контакти М. Вашніцера та А. Марголіна з впливовим лейбористом І. Зангвілем, який водночас тісно співпрацював з міжнародними єврейськими організаціями. Останній докладав значних зусиль для популяризації української справи серед англійських лейбористів та промисловців [29, арк. 37-49].

Однак, політичні кола Великої Британії неоднозначно сприймали можливість існування незалежної України. Головний ідейний натхненник та організатор військового втручання Антанти в антибільшовицьку боротьбу В. Черчіль припускав можливість компромісу з українським національно-визвольним рухом в інтересах російських білогвардійців [29, с. 282]. Загалом, В. Черчіль підтримував генерала А. Денікіна. Українці були для нього «німецькими агентами». У разі потреби він погоджувався допомагати Україні, але лише у складі Російської Федерації. Більшість англійських дипломатів скептично ставилися до того, що українці здатні збудувати власну державу і були більше переконані у швидкому відродженні Росії. Вони побоювались того, що у разі незалежності України Росія втратить вихід до Чорного моря і послабить свої позиції у Східній Європі. За таких обставин «Росія ніколи не погодиться, щоб її було відрізано від Чорного моря. Коли б ми вас признали, то Росія пішла б на союз з Німеччиною. Багато легше установити федеративні зносини», – заявляв головний референт Міністерства закордонних справ Великої Британії в українських справах Р. Ліпер українським представникам [26, арк. 10].

Загалом, значні спроби українських дипломатів добитися міжнародно-правового визнання України і заручитися підтримкою Великої Британії закінчилися безрезультатно. Англія не виявила великого зацікавлення «українським питанням». Головним для неї було зберегти статус-кво в Європі, утвореного версальською системою. «Українське питання», на думку офіційного Лондона, могло стати чинником дестабілізації, який міг бути використаний Німеччиною в її реваншистських планах. Велика Британія, як і інші держави Антанти, проігнорували законне право українського народу на державну самостійність і соборність його земель.

Список використаних джерел та літератури

1. Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи. – К., 1918. – 111 с.; Шульгин О. Початки діяльності міністерства закордонних справ України: спогади // Розбудова держави. – 1993. – №1. – С. 22-24.
2. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. – К.: КНИГА РОДУ, 2008. – 800 с.
3. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921: спогади. В 3 т. – Прага: Пробоем, 1942. – Т. 1: Центральна Рада, Гетьманат, Директорія. – 1942. – 210 с.; Т. 2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – 1942. – 232 с.; Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. – 1943. – 231 с.
4. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.
5. Марголін А. На берегах туманного Альбіону // Україна дипломатична. – 2000. – Вип. 1. – С. 315-319; Марголін А. Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина. – Берлин: С. Ефрон, 1934. – 397 с.; Марголін А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине: По мемуарах белых. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – С. 359-392.
6. Дацків І.Б. Українська дипломатія (1917-1923 рр.) у контексті світової історії. – Тернопіль: КРОК, 2013. – 621 с.; Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917-1923 рр. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.; Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України. – Тернопіль: Астон, 2008. – 254 с.
7. Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. – К.; Донецьк, 2006. – 394 с.
8. Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави, 1917-1923 роки. – К.: Нац. акад. СБУ, 2007. – 261 с.
9. Довган Ю.Л. Зовнішня політика Великобританії стосовно ЗУНР у вітчизняних джерелах та історіографії // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 7. – С. 159-163; Довган Ю.Л. Британська активність у Східній Галичині під час українсько-польського протистояння у 1919-1920 рр. // Україна соборна. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 2. – Ч. 3: Історична регіоналістика в контексті соборності України. – С. 326-336.
10. Кучик О.С. Союзна інтервенція на Україні (1918-1919). – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 69 с.
11. Gilbert M. Winston S. Churchill. – Vol.4: 1916-1922. – London, 1975. – 340 p.
12. Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917-1920 рр.). [Текст]: Дис. ... канд іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2001. – 233 с.
13. Дацків І. Дипломатичні відносини Української Центральної Ради з країнами Антанти // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – 2010. – № 4. – С. 21-26.
14. Покровська, І. Українсько-британські відносини за часів правління гетьмана Скоропадського та Директорії // Політика і час. – 1995. – № 5. – С. 73-78.

15. Kark J. British policy toward Ukrainian Statehood. – Munich: Ukrainian Free University, 1970. – 338 p.
16. ЦДАВО України. – Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української Держави – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 83.
17. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 424 с., LXXXVI.
18. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 16.
19. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917-1923 рр. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.
20. Макарчик О.Г., Макарчик В.С. Політика Франції, Великобританії та США щодо України (1918-1921 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Серія: держава та армія. – Львів, 2000. – № 408. – С. 60-66.
21. Табачник Д.В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917-1996 рр. – К.: Українська Академія державного управління при Президентові України, 1996. – 362 с.
22. Борщак І. Як була zorganizована Мирова конференція 1919 р. // Альманах «Червоної калини». – Львів, 1939. – С. 104-114.
23. ЦДАВО України Ф. 1065. – Фонд Ради Народних Міністрів Директорії УНР. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 186.
24. Марголин А. Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина. – Берлин: С. Ефрон, 1934. – 397 с.
25. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Фонд Міністерства Закордонних справ УНР – Оп. 2. – Спр. 286. – Арк. 98.
26. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 34.
27. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 360. – Старосольський Володимир-Степан, адвокат, правник, соціолог, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, професор (1878-1942). – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 167.
28. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 121. – Арк. 83.
29. Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных договорах. – М.: Наука, 1957. – Т. 1. – 536 с.

Дацків І.Б. Особенности украинско-британских дипломатических отношений в период Украинской революции (1917-1921 гг.).

В статье проанализирована внешняя политика Великобритании относительно Украины в 1917-1921 гг. Показаны особенности отношений между Англией и украинскими правительствами во время национально-освободительных соревнований. Раскрыто влияние политики Великобритании на становление и развитие украинской государственности. Выяснено международные, политические и военные предпосылки украинско-британского сближения в революционное время. Отмечено, что важным фактором смещения ориентации внешней политики в сторону Антанты было участие украинской делегации под руководством И. Коростовца в конференции стран Антанты в Яссах в начале ноября 1918 г. Установлено, что интерес к Украине и ее борьбе за государственность проявляли зарубежные дипломаты, аккредитованные правительством УНР. В Украине продолжали свою деятельность консульские учреждения, как стран Антанты (в том числе, Великобритании), так и нейтральных государств. Показано, что Великобритания, как и другие державы Антанты, проигнорировали законное право украинского народа на государственную независимость и соборность его земель.

Ключевые слова: Украина, Великобритания, дипломатия, Антанта, внешняя политика, правительство.

Datskiv I. Peculiarities of Ukrainian-British Diplomatic Relations During the Ukrainian Revolution (1917-1921).

This article analyzes the foreign policy of Great Britain to Ukraine in 1917-1921 years. Features of relations between England and the Ukrainian governments during national liberation movement are shown. The impact of Great Britain on the political formation and the development of Ukrainian statehood is revealed International, political and military background of the Ukrainian-British rapprochement in revolutionary days is clarified . It is indicated that an important factor shifted foreign policy orientation towards the Entente was the participation of the Ukrainian delegation under the leadership of I. Korostovetzin in the conference of Entente states in Iasi in early November 1918. It is established that interest in Ukraine and its struggle for statehood was shown by foreign diplomats accredited to the government of UPR. Consular offices of the Entente (including Great Britain) and neutral states continued their activities in Ukraine. It is shown that Great Britain and other Entente powers ignored the legitimate right of the Ukrainian people for national independence and the unity of its lands.

Keywords: *Ukraine, Great Britain, diplomacy, the Entente, foreign policy, government.*

УДК 94(477:438)342.56:«1920»

Сацький П.В.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СПРОБИ СТВОРЕННЯ СУДОВИХ УСТАНОВ УНР В ЕВАКУАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ У ЛИПНІ-СЕРПНІ 1920 р.

У статті досліджується проблема спроби створення судових органів для розгляду справ пов'язаних із відповідальністю громадян УНР, які були державними службовцями, в евакуації у місті Тарнів (Тарнув) у Польщі в липні-серпні 1920 р. Водночас українські державні інституції, в результаті наступу Червоної армії на території України, були вимушені евакуюватися до Польщі і розмістилися у місті Тарнів. Міністерство внутрішніх справ УНР висунуло ініціативу створення у цьому місті судових органів, у яких би розглядалися справи щодо службовців державних інституцій УНР. Таким чином, виникла можливість забезпечити функціональність й ефективність роботи урядових інституцій УНР в умовах їх перебування на території за межами України. Ця ініціатива перебувала на розгляді у Міністерстві юстиції УНР, котре передало її на розгляд до Міністерства закордонних справ, зважаючи на необхідність роз'яснення питання щодо статусу евакуйованих до Польщі громадян УНР. Дане питання мало важливе значення, зважаючи на його складність, адже система польського законодавства і судочинства перебувала у стадії формування. Також, важливу роль відіграв для УНР фактор початку переговорів між Польщею та РРФСР і УСРР щодо укладення перемир'я у радянсько-польській війні 1920 р. Тому проблема створення окремого суду для державних службовців урядових інституцій УНР мала важливе значення у збереженні їх функціональності й легітимності.

Ключові слова: Міністерство внутрішніх справ УНР, Міністерство юстиції УНР, Міністерство закордонних справ УНР, третейські суди, державні службовці.

Вирішення проблеми функціональної ефективності урядових інституцій в умовах становлення держави у процесі боротьби із зовнішніми загрозами потребує неординарних рішень та заходів. Уряд Української Народної Республіки (УНР), опинившись в евакуації у польському місті Тарнів (Тарнув) після відступу із території України польських та українських військ, вимушений був розпочати роботу щодо забезпечення ефективності його апарату. Міністерством внутрішніх справ УНР (МВС УНР) у надзвичайно складних умовах не лише для українського уряду, а і для Польщі, було поставлено питання про заснування суду, котрий би розглядав справи щодо українських державних службовців (урядовців). Це питання було лише епізодом у складний період роботи українських урядових структур, проте, воно мало надзвичайно вагоме політичне й правове значення. Адже судова система є ключовим елементом системи функціонування державного апарату і соціальної стабільності в суспільстві. Тому, в контексті фактичної відірваності через політичні обставини уряду УНР від українського суспільства, питання запровадження суду для державних структур в евакуації потребує особливої уваги. Питання статусу уряду УНР у період його перебування в евакуації на території Польщі й до укладення Ризького договору про перемир'я між РРФСР

і УСРР, з одного боку, і Польщею з іншого від 12 жовтня 1920 р., згідно статті другої якої сторони зобов'язалися не підтримувати організації, котрі прагнуть здійснювати збройну боротьбу проти іншої сторони, а також прагнуть усунути державний чи суспільний устрій, прагнуть до порушення територіальної цілісності іншої сторони чи претендують на роль уряду країни контрагента по договору [1, с. 248]. Після укладення цього договору уряд УНР на території Польщі, фактично, опиняється поза законом, а польська сторона визнає суверенним урядом на територіях України уряд УСРР. Тому в короткий період від евакуації уряду УНР до Польщі й до укладення Ризького договору статус державних інституцій УНР перебував у залежності від їх відносин із державними інституціями Польщі й був у стані формування.

Проблематика діяльності уряду УНР в умовах радянсько-польської війни 1920 р. доволі ґрунтовно і всебічно розглядалась дослідниками українсько-польських взаємин [2, с. 235-255], а також дослідниками зовнішньої політики Польщі міжвоєнного періоду, у контексті якої розглядається українська складова [3, с. 123-147; 4, с. 42-94]. Проте, проблематика політико-правового статусу українських урядових структур в евакуації у Польщі до укладення договорів про встановлення стану миру між Польщею і РРФСР та УСРР залишилася поза увагою дослідників.

Метою статті є дослідження політичного і правового значення спроби створення судових органів для співробітників урядових структур УНР в еміграції у місті Тарнів (Тарнув) у липні-серпні 1920 р.

31 липня 1920 р. МВС УНР звернулося до Міністерства юстиції УНР щодо питання організації судочинства для громадян УНР і, зокрема, для співробітників (очевидно, мались на увазі державні службовці). Звернення містило прохання до Міністра про можливість заснування комісії при Міністерстві юстиції, котра би виробила положення про суд для службовців центральних державних установ УНР, а також відповідні законодавчі норми і внесла законопроект на розгляд Ради Міністрів. У зверненні зазначалося, що МВС особливо відчувало гостру потребу в таких судах. На цьому зверненні було накладено резолюцію, яка передбачала необхідність звернення до Міністерства зовнішніх справ УНР (МЗС УНР), щоб воно окремим листом повідомило чи умови, на яких було погоджено перебування на території Польщі уряду УНР надають його співробітникам право екстериторіальності [5, арк. 11]. Таким чином було поставлено проблему створення суду для службовців урядових структур УНР в евакуації на польській території.

Варто зазначити, що у цей період, від 31 липня 1920 р. Польща опиняється у надзвичайно складній ситуації у війні із Червоною армією РРФСР. Водночас було фактично відкрито шлях для наступу радянських військ на Варшаву і Польща опинилась на межі повного краху. У цих умовах Велика Британія ставить питання про можливе втручання у цю війну в разі подальшого

просування радянських військ етнічними територіями Польщі. Тобто, Польща стояла перед проблемою власного виживання і водночас уряд УНР постав перед проблемою забезпечення ефективності його структур за умов перебування в евакуації.

У період висунення ініціативи МВС УНР щодо створення суду для урядовців УНР в Тарнові відбувалась підготовка і почалися переговори між представниками Польщі, з одного боку, і представниками РРФСР і УСРР, з іншого боку. Зокрема, 1 серпня 1920 р. польська делегація в Барановичах пред'явила радянським представникам мандат на ведення переговорів про перемир'я. На цій же зустрічі делегація РРФСР і УСРР мали мандат на ведення переговорів про укладення мирного договору [6, с. 252]. Тобто, відбувся контакт представників Польщі із радянськими представниками, котрі надіслали на переговори і представників від УСРР, а тому для уряду УНР була реальна загроза визнання зі сторони Польщі повноважень делегації від УСРР і втрати правових підстав для уряду УНР представляти Україну. Проте, польська сторона не була налаштованою на визнання делегації від УСРР і її мандат на ведення переговорів лише про перемир'я вказував, що вона збиралася затягувати переговори, розраховуючи на більш вдалу ситуацію на міжнародній арені й на висунення умов миру першими з радянської сторони.

У Раді оборони Польщі позиції щодо участі у переговорах в Мінську розходились, зокрема і щодо українського питання. Віце-прем'єр І. Дащинський звертав увагу на дипломатичні труднощі для Польщі у тому, що радянські представники у Мінську виступали від імені В. Леніна і Х. Раковського (Голови РНК УСРР). Також польський Міністр закордонних справ Е. Сапега ставив питання щодо труднощів для Польщі через С. Петлюру [7, с. 255]. Варто зважати, що однією із умов, які Польща висунула до Радянської Росії для укладення мирного договору було визнання УНР [8, с. 39]. Українська національна держава мала стати буферною зоною між Польщею та Радянською Росією. Тобто, у переговорах в Мінську на початку серпня 1920 р. перед польською стороною постає дилема щодо позиції на підтримку УНР і С. Петлюри. За будь-якої позиції щодо українського питання на переговорах із представниками радянської сторони для Польщі поставала ключова проблема – визначитися зі статусом евакуйованих на її територію державних інституцій УНР. Вона мала забезпечити відповідний статус легітимним державним інституціям УНР, або, у разі відмови від позиції щодо визнання УНР визначитися із статусом українських громадян-державних службовців УНР. За цих умов для УНР важливо було створити умови збереження ефективності механізму функціонування її державних структур. Польська згода на переговори у Мінську із представниками радянської сторони відносно українського питання, котре напряму не згадувалося, мала нечіткий характер. Польський уряд був готовий укласти мир за умови «взаємного визнання безсумнівних прав національностей, а також докладе свої зусилля для

того, щоб знайти таке вирішення всіх питань, котре гарантувало би на майбутнє мир і дружні відносини між Польщею та її східними сусідами» [9, с. 263]. Отже, на 6 серпня 1920 р. Польща демонструвала радянській стороні готовність продовжувати відстоювати заявлену і підкріплену на договірній основі позицію щодо її східного кордону і відносин із народами на цьому кордоні.

Зважаючи на політичні умови, в яких перебували на кінець липня – початок серпня 1920 р. уряди УНР і Польщі, питання створення на території останньої власного судочинства для урядовців УНР набуває важливого політичного значення. Реагуючи на запит МВС, Керуючий Міністерством юстиції УНР В. Цівчинський звернувся до Керуючого МЗС УНР А. Ковського й зазначив особливу потребу МВС у створенні судів для державних службовців УНР. Цікавим є формулювання у зверненні: «... чи надають нам право екстериторіальності умови, на яких наш і польський уряди погодилися про сучасне перебування наше на терені Польщі» [10, арк. 12]. Із підготовкою відповідного закону, який мав би регламентувати діяльність судів для українських державних службовців у евакуації Міністерство юстиції вирішує зачекати допоки не вдасться пояснити питання щодо статусу екстериторіальності для українських громадян на території Польщі. Отже, прямого положення про надання статусу екстериторіальності українським громадянам на території Польщі не було.

Таким чином, МЗС УНР мало компетенцію трактування для українських державних відомств на території Польщі умов їх перебування і застосування положень угоди із польським урядом. МЗС надавало правову оцінку положенням домовленості, яка в умовах на липень-серпень 1920 р. мала винятково тимчасовий характер, зважаючи, що становище урядових структур УНР у Польщі було в прямій залежності від ситуації, яка складалась на фронті. Тому українське МЗС мало перебувати у постійному контакті із державними інституціями польського уряду заради змоги надавати оперативну інформацію для інституцій УНР в Польщі про їхній статус. Варто звернути увагу на формулювання у зверненні Мініюсту до МЗС щодо статусу екстериторіальності для українського громадянства. У переписці між МВС і Мініюстом було поставлено питання про статус екстериторіальності для всіх громадян УНР, незалежно від їх правового становища відносно державних інституцій УНР (державних службовців, військових, дипломатів тощо). Вартим уваги є аналіз змісту поняття «українське громадянство», котре вжито у даному контексті. У зверненні МВС присутнє уточнення «зокрема, для співробітників державних інституцій». Тобто, для МВС мало значення винятково інституційне забезпечення судочинства для співробітників державних інституцій, осіб, які взяли на себе обов'язки перед державою УНР і щодо них державні інституції мають змогу здійснювати відповідні заходи дисциплінарного чи карного характеру та контролювати виконання ними взятих на себе обов'язків.

Варто підкреслити значення становища державних службовців УНР на території інших держав у контексті зобов'язань щодо збереження і розпорядження майном і фінансами та взяття від імені УНР зобов'язань майнового характеру. Такі питання періодично виникали у відносинах інституцій УНР на території інших держав. МВС у таких випадках прагнула мати компетенцію здійснювати відповідний контроль за діяльністю українських державних службовців у інших державах та застосовувати щодо них відповідні заходи дисциплінарного і карного характеру. Тому цілком логічним є те, що МВС поставило питання про необхідність заснування судів для українських громадян на території Польщі, а особливо для державних службовців. Це мало стати додатковим інструментом для виконання МВС його функцій на територіях іншої держави, у даному разі Польщі, котра прийняла велику кількість українських громадян після відступу її армії та армії УНР із територій України.

В законодавчому полі притягати українських державних службовців до відповідальності за неналежне виконання ними посадових зобов'язань перед УНР було не можливо, оскільки Польща не мала компетенції на пряму здійснювати такі заходи, адже вона згідно угоди із С. Петлюрою від 21 квітня 1920 р. визнала державний суверенітет УНР [11, с. 400]. Відповідно, притягнення до відповідальності польською владою українських громадян за порушення ними зобов'язань перед державними інституціями УНР було б, фактично, втручанням у внутрішні справи останньої. Таке притягнення з боку Польщі могло відбуватися винятково за зверненням державних інституцій УНР і на підставі діючих міжнародних угод та угод із урядом УНР. Щодо дії міжнародних угод, то вони, здебільшого стосувалися притягнення іноземних громадян до відповідальності за кримінальні злочини, а не за провини перед державними органами. Відповідно, для притягнення українських громадян польськими правоохоронними інституціями необхідна була окрема угода. Тому МВС УНР було, фактично, скутим у можливості впливу на українських державних службовців та громадян на території Польщі. Проте, на підставі рішення українського суду виникала можливість притягати українських громадян до відповідальності й звертатися до польських правоохоронних інституцій за сприяння у цьому.

Таким чином, поставало питання щодо врегулювання ключової проблеми у визначенні статусу й формуванні інституційного забезпечення перебування українських державних структур на території Польщі. Механізм функціонування державних інституцій УНР на липень 1920 р. на території Польщі фактично дублював механізм функціонування державного апарату УНР у період перебування її інституцій на території України і не був пристосований до умов діяльності на території іншої держави. Така правова колізія становила загрозу функціонуванню цього механізму і мала вагомий вплив на відносини державних інституцій УНР із державними інституціями Польщі. Відповідно,

варто було зв'язати українських державних службовців не лише формальними зобов'язаннями, а й механізмами контролю за їх дотриманням та накладанням стягнень. Також, фактор наявності українських судів, у компетенції яких було здійснення судочинства щодо українських державних службовців, мав додаткове значення для збереження дієвості українських державних інституцій, що мало посилювати їх легітимність відносно польського та інших урядів. Таким чином, український уряд на території Польщі мав забезпечити правові підвалини, які б виключали його перетворення на квазідержавне утворення й дали б змогу залишатися державною інституцією. Проте, це викликало протиріччя щодо питання суверенітету Польщі та її державних інституцій, а також перебування іноземців на її території. Тому Мінюстом УНР було поставлено питання перед МЗС щодо статусу екстериторіальності для українських громадян на території Польщі. Із контексту звернення МВС УНР до Мінюсту випливає, що МВС мало намір роз'яснити питання про підлеглість судочинству і компетенції її правоохоронних органів усіх українських громадян. Проте, із контексту переписки між Мінюстом і МЗС стає зрозумілим, що питання статусу екстериторіальності могло стосуватися виключно українських громадян, яких було евакуйовано із території України під час відступу армії УНР. Тобто, мовилось про визначення такого статусу для українських громадян, які мали відношення до державних інституцій УНР на засадах виконання ними службових зобов'язань. Отже, дієва судова система УНР на території Польщі, яка поширювала б свою компетенцію на евакуйованих українських громадян, мала забезпечити продовження належного виконання ними службових обов'язків.

Правом екстериторіальності, користувалися дипломатичні працівники дипломатичних установ, а також території представництв. Урядові установи УНР не були де-юре дипломатичними представництвами, а були державними інституціями у еміграції, відповідно автоматично до них не міг застосовуватися принцип екстериторіальності. У відповіді на запит Мінюсту МЗС УНР заявило, що за угодою із урядом Польщі щодо перебування на її території українських урядових інституцій українські громадяни не користувалися будь-якими привілеями, як статусом екстериторіальності, який би передбачав їх непідлеглість польським судам і поліційним установам. Водночас, було наголошено, що ці «привілеї» українські громадяни не мають як на території Західної Галичини, так і на інших територіях. У цій відповіді принцип екстериторіальності трактується як «привілей» для українських громадян, проте, дане положення відповіді МЗС не стосувалося звернення МВС до Мінюсту, оскільки воно не торкалося питання непідлеглості українських громадян польським судовим і правоохоронним органам. Також, у відповіді наголошено, що правом екстериторіальності користується лише Дипломатична місія УНР у Варшаві на загальних, визнаних у міжнародним правом основах. Проте, зауважено, якби така категорія українських громадян як державні

службовці й користувалась правом екстериторіальності, то все рівно український уряд не мав би права створювати власні судові установи. Наголошено, що відсутність такого права поширюється і на третейські судові установи, коли є згода обох сторін щодо підсудності цій установі і це може викликати заперечення територіальної польської влади, навіть, якщо на це буде згода Польського Уряду [12, арк. 13].

Вартим уваги є положення відповіді МЗС Мінюсту УНР про те, що судові органи можуть діяти у відповідності із законодавством окремих місцевостей Польщі. Водночас, у зверненні до Мінюсту від МВС зазначається, що питання створення судових органів для державних службовців УНР має відбуватися за узгодженням із Польським Урядом (мається на увазі центральний уряд, а не система державних інституцій та посадовців у цілому).

Утворення Польщі після завершення Першої світової війни відбулося на основі територій, які перебували у складі трьох держав – Російської, Австро-Угорської й Німецької імперій. Ці території мали свій адміністративний устрій та систему судочинства, які забезпечувалися окремими системами правових норм відповідної імперії, до складу якої входили відповідні території [13, с. 8]. Станом на 1920 р. у Польщі не було остаточно уніфіковано національне законодавство на її території, цей процес затягувався до прийняття Конституції 1921 р. Тому мовилось про окреме законодавство для кожної території, які перераховуються у відповіді МЗС до Мінюсту, зокрема, наголошується на Галичині (Західна Галичина згадується тому, що на цій колишній території Австро-Угорщини розміщувалися урядові інституції УНР) і вказується, що ні на цій території, ні на якій іншій в Польщі українські громадяни, не зважаючи на їх відношення до владних інституцій УНР, не мали привілею екстериторіальності. Тобто, фактично, в місці розташування урядових інституцій УНР діяло окреме адміністративне законодавство, у випадку із Тарновом – законодавство Австро-Угорщини.

Рудиментарні явища дії законодавства різних імперій, до складу яких входили території відновленої Польщі, центральний уряд намагався уніфікувати тимчасовими конституційними положеннями, котрі були, фактично, реакцією на виклики часу. Власне, МЗС УНР пропонувало виходити із факту дії норм законодавства в різних частинах колишніх імперій та відповідно до цих норм формувати третейські судові органи. Водночас МВС УНР у власних ініціативах виходило із перспективи уніфікації адміністративного, конституційного і судового законодавства в Польщі. Тому, підіймаючи питання про заснування судів для українських державних службовців, вимагало узгодження їх створення у місцях розташування евакуйованих державних інституцій УНР.

Система органів державної влади у Польщі цього періоду функціонувала на засадах, закладених у Малій Конституції від 20 лютого 1919 р. Конституція мала на меті забезпечити повноваження Ю. Пілсудського як Начальника

Держави і у ній був відсутній принцип поділу державної влади. Конституція приймалась як тимчасовий акт за потребою ситуації, коли відбувалося становлення системи державних інституцій Польщі й була гостра потреба в одноосібній централізації влади. Принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову в Польщі було закладено лише Конституцією 1921 р., котра мала ліберальний характер [14, с. 4]. Тому, фактично, у липні-серпні 1920 р. МВС УНР ставило питання про формування системи судочинства для українських урядовців у Польщі, виходячи із положень, якими регламентувалися двосторонні міждержавні відносини УНР і Польщі. Такий підхід застосовувався відповідно до особливостей конституційного устрою Польщі, у якій на цей момент законодавчо був відсутній поділ влади, проте одноосібна диктатура Ю. Пілсудського була обмежена Сеймом. Проте, система судів носила мозаїчний характер і здійснювалися лише початкові заходи щодо її уніфікації.

Також у відповіді МЗС УНР Мініюсту зазначено, що рішення третейських судів не можуть мати сили судового вироку, якщо третейський суд не буде існувати на підставі законів, діючих у даній місцевості. Зокрема, МЗС було запропоновано можливий варіант вирішення питання організації судочинства для українських громадян-державних службовців: відкрити при міністерстві бюро, яке приймало б заяви сторін конфлікту щодо третейського розгляду. Відповідне бюро мало б запропонувати низку послуг, а саме: 1. оформлювати справи відповідно до місцевого законодавства для подальшого третейського розгляду; 2. створити склад третейських судів і дати їх на вибір сторонам конфлікту; 3. організувати діловодство й підшукати відповідну будівлю для третейського судочинства; 4. утримувати повірених, які б здійснювали затвердження судових вироків у кожному судовому місці [12, арк. 14]. На цій відповіді МЗС у Мініюсті було зроблено резолюцію, яка містила розпорядження повідомити про ці рекомендації Міністра внутрішніх справ і запитати про його думку щодо встановлення третейського судочинства.

Відповідь МЗС УНР засвідчує, що українські громадяни, які були співробітниками державних інституцій УНР і опинилися в евакуації на території Польщі, не мали статусу екстериторіальності й не могли користуватися ніяким імунітетом щодо владних інституцій Польщі. Фактично, вони перебували у статусі біженців. Проте, дипломатичне представництво УНР продовжувало зберігати статус екстериторіальності, незважаючи на втрату державними інституціями УНР фактичного контролю над територією України. Це засвідчувало ставлення польської влади до уряду УНР як до уряду суверенної держави. Проте, зважаючи на особливість становища урядових інституцій УНР в евакуації у Польщі, головну роль у організації їх діяльності починає відігравати МЗС. Власне, це міністерство здійснювало оперативний зв'язок із владними інституціями Польщі, а зважаючи на фактичне становище біженців у владних інституціях УНР, варто було оперативно узгоджувати

порядок їх функціонування із владними інституціями Польщі на всіх рівнях. Адже діяльність владних інституцій УНР мала здійснюватися у відповідності до польського законодавства. Тому, фактично, кожен крок українських владних інституцій мав проходити через процедуру його експертизи МЗС УНР на відповідність угоді, на підставі якої українські урядові інституції перебували на території Польщі, й узгодження його із польською владою.

Також МЗС УНР давав рекомендації українським урядовим інституціям щодо реалізації їх повноважень в евакуації на території Польщі. Із резолюції, накладеної в Мінюсті на відповідь МЗС випливає, що, фактично, МЗС визначало порядок і характер діяльності українських урядових інституцій. Таким чином, зважаючи на особливе становище уряду УНР в евакуації на території Польщі на МЗС, фактично, лягла низка додаткових функцій, які у звичайних умовах мали виконувати інші урядові інституції держави. Це було пов'язано із необхідністю визначення статусу українського уряду за межами України і вироблення правової бази його діяльності в екзилі. У цьому контексті важливими є рекомендації щодо організації особливого порядку судочинства відносно українських державних службовців. Ці особи, перебуваючи в евакуації за межами України, вже не мали фактичного підґрунтя для набуття відповідних елементів свого статусу державних службовців. Проте, забезпечення для них особливого статусу відносно державних інституцій УНР, а також відносно польської влади, давало змогу забезпечити окремі елементи їхнього статусу та зберегти уряд в належній організації. Тому факт дипломатичного визнання УНР Польщею забезпечував для її інституцій в евакуації можливість через МЗС закласти умови для відповідного статусу службовців та урядових інституцій і, відповідно, для забезпечення порядку їх функціонування.

Пропозиції МЗС УНР щодо організації третейського судочинства для українських громадян не відповідали питанню, яке підіймалося МВС УНР у зверненні до Мінюсту. Це було зазначено і у відповіді МВС УНР до Мінюсту, у якій Керуючий Міністерством юстиції запитував у Міністра внутрішніх справ його позицію щодо організації третейського судочинства. Зокрема, у зверненні до Мінюсту від 24 серпня 1920 р. МВС наголошує, що у його зверненні від 31 липня 1920 р. йшлося про створення судів за місцем перебування урядових інституцій УНР щодо розгляду справ про відповідальність урядовців. Тому МВС наполягало на тому, щоб йому не було відмовлено у повторному порушенні цього питання, а також наголошувалося, що такі суди, на думку Міністерства, можуть бути засновані лише за згодою Польського Уряду [15, арк. 16]. Отже, МВС відкинуло, хоча і не прямо, пропозицію МЗС щодо створення третейських судів і розгляду у них справ українських громадян та продовжило наполягати на створенні судів для розгляду справ щодо урядовців. Тобто, МВС все ж розглядало питання створення таких судів як ключової передумови збереження функціональності українських урядових інституцій.

Концепція третейського судочинства передбачає максимальне усунення участі державних інституцій у забезпеченні судочинства, а також у мінімізації державного примусу. Тому для МВС принцип третейського розгляду справ урядовців був не прийнятний, оскільки ідея створення судочинства для українських урядовців у евакуації в Польщі мала на меті посилення функціональності й ефективності українських урядових інституцій.

Збереження інституційного принципу розподілу компетенцій є важливим компонентом оформлення та ефективної дії механізму державної влади. Водночас, варто звернути увагу на те, що у зверненні МВС УНР до Мініюсту від 24 серпня 1920 р. наголошується також на територіальному принципі визначення компетенції судів, ініціативу створення яких було висунуто МВС. Ці суди мали розміщуватися у місцях розташування центральних органів влади УНР. Таким чином, мала бути забезпечена гарантія недоторканості з боку українських евакуйованих державних інституцій територіальної компетенції польських судів. У повторному зверненні питання компетенції судів, які пропонувало утворити МВС, щодо суб'єктної підсудності звужується і замість формулювання «українські громадяни, зокрема, урядовці» у першому зверненні, у другому вживається лише поняття «урядовці». Тобто, підсудність українським судам, які пропонувалося створити в евакуації, усіх українських громадян була не прийнятною для Польського Уряду, оскільки звужувався його власний суверенітет.

Отже, у період липня-серпня 1920 р. державні інституції УНР перебували на території Польщі в евакуації, а їх статус визначався домовленостями з її урядом. Ці домовленості не було формалізовано, тому статус урядових інституцій УНР та їх діяльність потребувала регулярного узгодження із польською владою. Набуває особливого значення діяльність МЗС УНР, яке, незважаючи на перебування уряду УНР в евакуації на території Польщі, здійснювало вплив на міждержавні відносини із польським урядом. Адже згідно із Варшавським договором між Польщею й УНР 21 квітня 1920 р. польська сторона визнала УНР суб'єктом міжнародного права. Урядові УНР, перебуваючи в евакуації на території Польщі, довелося враховувати особливості правової та адміністративної системи Польщі. Наприкінці липня – на початку серпня 1920 р. для Польщі й військ УНР склалась загрозлива ситуація у боротьбі з РРФСР. На початку серпня розпочалися контакти між польською і радянською сторонами щодо початку переговорів про укладення перемир'я. До того ж, в якості суб'єкта переговорів з радянського боку було уповноважено голову уряду УСРР Х. Раковського, що становило загрозу для уряду УНР втратою його легітимності. За цих умов МВС УНР поставило питання про заснування судових органів для державних службовців урядових інституцій УНР. Утворення судової системи мало дати змогу посилити контроль та відповідальність за діяльність державних службовців УНР в умовах перебування в евакуації. У розгляді цього питання взяли участь Міністерство

юстиції як профільне та МЗС УНР, яке мало надати роз'яснення з приводу статусу українських громадян на території Польщі, а також, можливість створення власних судових органів. МЗС УНР відкидало змогу створення судових органів для громадян УНР, оскільки статус екстериторіальності в Польщі поширювався лише на співробітників дипломатичної місії у Варшаві. Пропозиція МЗС УНР щодо створення судових органів на засадах третейського судочинства для МВС була неприйнятною і воно звернулося до Міністерства юстиції із проханням повторно поставити питання про створення суду для розгляду справ державних службовців українських урядових інституцій за узгодженням із Польським Урядом.

Список використаних джерел та літератури

1. Договор о перемирии и прелиминарных условиях мира между РСФСР и УССР, с одной стороны и Польшей – с другой. 12 октября 1920 г. // Документы внешней политики СССР. – В 24 т. – Т. 3 / Под ред. Г. Белова и др. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. – С. 245-252.
2. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917-1923 рр. – К.: ІПІЕНД, 2008. – 544 с.
3. Алексієвець Л. Польща: міжнародні відносини у добу відродження 1918-1923. – Тернопіль: Астон, 2012. – 191 с.
4. Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. – Львів: «Світ», 1998 – 428 с.
5. УНР. Керуючий Міністерством внутрішніх справ Пана керуючого Міністерством юстиції Цівчинського В.В. Тарнів, 31 липня 1920 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2208. – Оп. 2. – Спр. 56.
6. Сообщение Народного комиссариата иностранных дел РСФСР по поводу переговоров с Польшей о перемирии и мире. Москва, 3 августа 1920 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – В 16 т. – Т. 3. / Под ред. С. Вронского и др. – М.: Наука, 1965. – С. 252-253.
7. Протокол тринадцатого заседания Совета обороны государства. Варшава, 4 августа, 1920 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – В 16 т. – Т. 3. / Под ред. С. Вронского и др. – М.: Наука, 1965. – С. 253-257.
8. Из доклада П. Лапинского «Польша, Антанта и польско-русская война». Не позднее 20 января 1920 г. // Польско-советская война. 1919-1920. (Ранее не опубликованные документы и материалы) / Под ред. И. Костюшко. – В 2 т. – Т. 1. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 39.
9. Нота министра иностранных дел Польши Е. Сапеги народному комиссару иностранных дел РСФСР Г.В. Чичерину о готовности послать в Минск представителей для ведения мирных переговоров. 5 августа 1920 г. Варшава // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – В 16 т. – Т. 3. / Под ред. С. Вронского и др. – М.: Наука, 1965. – С. 262-263.
10. Керуючий Міністерством юстиції Його ексцеленції А.В. Ковському. Тарнів, 2 серпня 1920 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2208. – Оп. 2. – Спр. 56.
11. Політична конвенція між УНР і Польщею. Варшава, 21 квітня 1920 р. // Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 400-401.
12. Панові міністру юстиції УНР Міністерства закордонних справ УНР. Тарнів, 10 серпня 1920 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2208. – Оп. 2. – Спр. 56.
13. Липитчук О. Система судових органів та судочинства Республіки Польща (1918-1939 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2004. – 16 с.

14. Паславська О. Становлення та конституційний розвиток Польської Республіки (1918-1939 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2006. – 18 с.
15. Міністерства юстиції Міністерства внутрішніх справ УНР. Тарнів, 24 серпня 1920 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2208. – Оп. 2. – Спр. 56.

Сацкій П.В. Политико-правовые аспекты попытки создания судебных учреждений УНР в эвакуации на территории Польши в июле-августе 1920 г.

В статье исследуется проблема попытки создания судебных органов для рассмотрения дел, связанных с ответственностью граждан УНР, которые были государственными служащими, в эвакуации в городе Тарнов (Тарнув) в Польше в июле-августе 1920 г. В то же время украинские государственные институты, в результате наступления Красной армии на территории Украины, были вынуждены эвакуироваться в Польшу и разместились в городе Тарнов. Министерство внутренних дел УНР выдвинуло инициативу создания в этом городе судебных органов, в которых бы рассматривались дела в отношении служащих государственных учреждений УНР. Таким образом, возникала возможность обеспечить функциональность и эффективность работы правительственных учреждений УНР в условиях их пребывания на территории за пределами Украины. Эта инициатива находилась на рассмотрении в Министерстве юстиции УНР, которое передало его на рассмотрение в Министерство иностранных дел, учитывая необходимость разъяснения вопроса о статусе эвакуированных в Польшу граждан УНР. Данный вопрос имел важное значение, учитывая его сложность, ведь система польского законодательства и судопроизводства находилась в стадии формирования. Также, важную роль играл для УНР фактор начала переговоров между Польшей и РСФСР и УССР по заключению перемирия в советско-польской войне 1920 г. Поэтому проблема создания отдельного суда для государственных служащих правительственных учреждений УНР имела важное значение в сохранении их функциональности и легитимности.

Ключевые слова: Министерство внутренних дел УНР, Министерство юстиции УНР, Министерство иностранных дел УНР, третейские суды, государственные служащие.

Satskyi P. Political and Legal Aspects of the Attempt to Establish a Judicial Establishment of the UPR in the Evacuation on the Territory of Poland in July-August 1920.

The article examines the problem of the attempt to create judicial bodies for the consideration of cases related to the responsibility of citizens of the UPR who were civil servants in the evacuation in Tarniv (Tarnuv) in Poland in July-August 1920. At the same time, Ukrainian state institutions, as a result of the offensive of the Red Army in the territory of Ukraine, were forced to be evacuated to Poland and housed in the city of Tarniv. The Ministry of Internal Affairs of the UPR has initiated the creation of judicial bodies in this city, which would consider cases concerning employees of the state institutions of the UPR. Thus, there was an opportunity to ensure the functionality and efficiency of the work of the governmental institutions of the UPR in the conditions of their stay on the territory outside of Ukraine. This initiative was under consideration by the Ministry of Justice of the UPR, which submitted it for consideration to the Ministry of Foreign Affairs, taking into account the need to clarify the issue of the status of the UPR citizens evacuated to Poland. This issue was important, given its complexity, since the system of Polish law and justice was in the stage of formation. Also, the starting point for negotiations between Poland and the RSFSR and the Ukrainian SSR on the conclusion of an armistice in the Soviet-Polish war of 1920 played an important role for the UPR. Therefore, the problem of establishing a separate court for civil servants of the governmental institutions of the UPR was important in preserving their functionality and legitimacy.

Keywords: Ministry of Internal Affairs of the UPR, Ministry of Justice of the UPR, Ministry of Foreign Affairs of the UPR, arbitration tribunals, civil servants.

УДК 94(477):930.1(045)«1921»

Срібняк І.В.

ІНТЕРНОВАНІ ВОЯКИ АРМІЇ УНР У ТАБОРІ СТШАЛКОВО, ПОЛЬЩА (ДРУГА ПОЛОВИНА 1921 р. – ПОЧАТОК 1922 р.): МОРАЛЬНИЙ СТАН ТА УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ

У статті аналізуються моральний стан та умови перебування інтернованих вояків-українців у таборі Стшалково (Польща) у другій половині 1921 р. – на початку 1922 р. На основі використання широкого кола архівних джерел автором було зроблено висновок про те, що таборове повсякдення вояцтва було позначене значними труднощами, пов'язаними з їх надзвичайною скупченістю та присутністю в таборі інтернованих та полонених вояків інших формацій (балаховців та червоноармійців). Відсутність будь-яких матеріальних ресурсів, не завжди достатнє та якісне харчування, брак палива для обігріву бараків та антиукраїнська агітація призводили до того, що частина вояків-українців втрачала національні морально-ціннісні орієнтири.

Для запобігання деморалізації українського вояцтва командування групи намагалось активізувати культурно-освітню роботу в таборі, але через брак приміщень та відсутність ресурсів вона поволі згорталась. Дехто з інтернованих не витримував тягаря безрадінного та обтяжливого таборового повсякдення й залишав табір у пошуках кращих умов існування. Очевидно, що це була небезпечна тенденція і командування інтернованих військ у різний спосіб намагалось запобігти її подальшому поширенню. Особливо енергійно деструктивним процесам у таборі протистояв начальник групи А. Пузіцький, заходи якого знайшли цілковите розуміння та підтримку з боку вищого військового керівництва Військ та Уряду УНР.

Ключові слова: інтерновані, табір, старшина, Стшалково, комендатура, українці.

Обставини перебування інтернованої Армії УНР у таборах Польщі є нині досить з'ясованими, адже до їх вивчення зверталась низка дослідників [1, 2, 3, 4]. Але комплексне та всебічне відтворення історії функціонування окремих таборів інтернованих Військ УНР на теренах згадуваної держави чекає на свого дослідника. Останнє твердження стосується й табору інтернованих вояків-українців у Стшалково, хоча окремі уривчасті відомості про специфіку перебування там вояків-українців були наведені у монографії І. Срібняка [1, с. 40-44, 59-60, 67-68]. Наслідки проголошення більшовиками амністії воякам-українцям та процес репатріації частини з них до УСРР відтворив у своїй книзі М. Павленко [5, с. 154-156].

Польський історик О. Вішка подав стислий виклад історії існування табору у 1914-1923 рр., а також окреслив основні прояви життєдіяльності у ньому вояків-українців [6, с. 167-174]. До того ж, значний масив фактичних даних про таборову періодику у Стшалково міститься у його загальновідомих працях з історії української видавничої справи в Польщі [7, 8]. Прикметною подією стало й видання ілюстрованого альбому, який унаочнив різні аспекти перебування полонених та інтернованих вояків (зокрема, українців) у Стшалково [9]. Але вочевидь існує потреба поновного звернення до вивчення різних аспектів таборового повсякдення інтернованих вояків-українців у цьому

таборі, які були змушені долати величезні труднощі морально-побутового характеру.

Табір для полонених вояків зі складу царської армії біля села Стшалково (поблизу Познані) був збудований за розпорядженням німецької військової влади ще у кінці 1914 р. – на початку 1915 р. Він займав обширну площу (75 гектарів) та був розрахований на 30 тис. бранців. Табір мав необхідну інфраструктуру (приміщення для розміщення вартових відділів, будівлю для комендатури, таборіві майстерні та служби, лазню, електростанцію, дезінфекційний пункт, пекарню, шпиталь, ізолятор, парову пральню, сушарку, водокачку, театр та ін.), у кожному з восьми його секторі було 7-8 великих землянок або бараків [6, с. 167-168].

Після закінчення Першої світової війни будівлі табору почали розбирати, але невдовзі ситуація змінилась, надавши йому «друге життя». У травні 1919 р. табір було відновлено, і одними з перших у ньому розмістились вояки «Сірої» дивізії Армії УНР, які потрапили в польський полон під Луцьком. Зрештою, завдяки заходам Дипломатичної місії УНР у Варшаві, у серпні 1919 р. їх було переведено до Ланцута, з якого – після доукомплектування і переформування – відправлено на фронт проти денікінських військ. У таборі також перебували й полонені вояки УГА й значна кількість цивільних галичан. Після часткового звільнення окремих категорій полонених та інтернованих галичан, а також переміщень, та поповнення новими бранцями у жовтні 1919 р. у таборі перебувало 4287 полонених вояків-українців, 2276 цивільних інтернованих (окремо в Стшалково утримувався 2631 полонений зі складу РСЧА). Після оголошення польською владою амністії (грудень 1919 р.) значна кількість галичан скористалась нею, тому у таборі залишилось 3500 українців [2, с. 185].

Варто зазначити, що умови утримання полонених та інтернованих вояків (насамперед – більшовиків, й меншою мірою, українців) у Стшалково того часу були надзвичайно тяжкими – бараки переповнені, таборянам бракувало одягу, внаслідок відсутності мінімальних санітарних умов поширювались інфекційні хвороби – про це йшлося у актах перевірки табору організаціями Червоного Хреста РП та УНР [6, с. 169]. Впродовж зими-весни 1920 р. польська влада звільнила українців, але полонені червоноармійці утримувались у таборі і надалі, контингент яких час від часу поповнювався. У травні 1921 р., коли до Стшалково перевели вояків зі складу частин генерала С. Булак-Балаховича та донських козаків, у таборі продовжувало перебувати близько 7 тис. полонених червоноармійців.

У зв'язку із запланованою польською владою ліквідацією табору в Ланцуті, до Стшалково мала бути передислокована група інтернованих Військ УНР. Перед своїм переїздом «ланцутці» відрядили сюди своїх посланців (червень 1921 р.), які окремим рапортом подали інформацію про табір та ситуацію в ньому. Він мав чотири секції (I – призначена для польської варти, II – для зберігання харчових припасів, III – була вільною, у IV – утримувались

полонені більшовики та «балаховці» (решта секцій не використовувалась)). Важливим, на думку українців, було те, що до кожного бараку була підведена вода, а також власне розташування табору – в сухій місцевості, на піщаному ґрунті поблизу лісу. Наявність облаштованого плацу, прийнятне харчування (за нормою «С») та досить добра якість хліба – теж були тими аргументами, які спонукали «ланцутців» погодитись на переїзд до цього табору [10, арк. 240].

Перша партія вояків-українців у кількості 1127 осіб (вояки 5-ої Херсонської стрілецької дивізії, Окремої («Подільсько-Могилівської») бригади кордонної охорони, 1-го куреня польової жандармерії, збірної команди резервних військ УНР) прибула до Стшалково 12 липня 1921 р. [11, арк. 68]. Дійсність розчарувала новоприбулих, адже приміщення для їх розміщення (літні бараки та землянки) перебували у цілком незадовільному стані (напівзруйновані нари, прогнила підлога з щурами під нею, сперте повітря через відсутність вентиляції, велика кількість різних комах і паразитів).

Стан приміщень був настільки кепським, що козаки відмовились від розміщення у них і перебували на вільному повітрі, поки польською владою не було тимчасово обладнано п'ять шпитальних наметів [10, арк. 240; 11, арк. 68]. Начальник групи інтернованих Військ УНР у Стшалково генерал-хорунжий Н. Никонів так охарактеризував загальну ситуацію в ньому (рапорт ч. 2239 від 16 липня 1921 р.): «табір загально виглядає в'язницею, або кладовищем великим і пустирем, де із угла в угол снують живі розтерзані люде, шукаючи виходу, поради і порятунку» [11, арк. 68].

Щоправда є підстави припускати, що генерал перебільшив, і ситуація в таборі – принаймні на початку перебування в ньому вояків-українців – не була настільки фатальною. Адже в іншому архівному документі – у пізнішому ситуаційному звіті від 12 квітня 1922 р. – зокрема зазначалось, що харчовий стан і «умови загального характеру» були набагато кращими у порівнянні з Ланцутом, й ні в чому «вояцтво не відчувало гострої потреби» [12, арк. 79-80]. Очевидно, що за короткий час комендатурі та командуванню групи вдалось спільними зусиллями змінити загальні умови на краще, тому перебування українців у таборі стали більш-менш прийнятними (як для літнього часу).

Важливим було й те, що службовці польської комендатури табору – на відміну від таборової адміністрації Ланцуту – ставилася до інтернованих українців доброзичливо, оперативно вирішуючи їх нагальні проблеми. Поліпшення умов перебування уможливило без затримок розпочати в таборі культурно-освітню діяльність, зокрема поновити роботу художньої студії, театру, капели та хору. Досить інтенсивно працював, зокрема, таборовий театр, в якому майже щодня відбувались вистави, відвідувати які могли всі бажаючі безоплатно. Інколи у таборі влітку під відкритим небом проводились концерти [12, арк. 79-80].

Особливо переконливими були здобутки інтернованих у просвітній царині – у таборі були засновані різні вишколи та курси фахового навчання, організовані

виклади з українознавства (окремо для козаків і старшин). З огляду на наявність у складі інтернованих частин 98 неграмотних козаків (станом на липень 1921 р.) було створено таборову школу грамоти двох ступенів для неписьменних та малописьменних козаків [13, арк. 37; 14, арк. 52]. Для тих, хто мав повну початкову або незакінчену середню освіту, у таборі поновила роботу заснована у Ланцуті Гімназія ім. І. Стешенка, у трьох класах якої (4-му, 5-му і 9-му) у липні 1921 р. навчалося загалом 55 осіб [15, арк. 15]. Бажаючі могли відвідувати курси мовознавства і школу бухгалтерів [14, арк. 52]. У таборі діяли бібліотека та читальня, які обслуговували таборян-українців. Існувала у таборі й школа для дітей, діяльність якої стала можливою завдяки грошовій допомозі, що надходила від Британського благодійного комітету.

Була відновлена й робота Українського Народного Університету, в межах якого для інтернованих вояків-українців проводились окремі виклади та бесіди. Попри всі труднощі, пов'язані з переїздом та облаштуванням на новому місці, продовжив роботу його Військовий факультет (влітку 1921 р. кількість його слухачів досягла 235 осіб). Для таборян читалися лекції із стратегії й тактики, історії військового мистецтва, військової адміністрації, психології, фортифікації; відбувалися й практичні вправи [16, с. 39-40]. Варто зазначити, що навчаючись на Військовому факультеті університету, старшини не здобували (та й не могли здобути) справжньої освіти рівня фахових військових шкіл через, насамперед, відсутність достатніх лекторських сил та усталених і затверджених державою вимог й положень, що регламентували його діяльність (їх навчання тривало до 6 жовтня 1921 р., коли було перервано у зв'язку із закінченням першого семестру в університеті).

У 5-й Херсонській стрілецькій дивізії діяли курси булавних старшин (розпочали роботу у Ланцуті 22 червня 1921 р.), які відвідували всі булавні старшини, командири куренів і кандидати на такі посади. Курси були розраховані на три місяці, але у зв'язку з переїздами та вимушеними перервами, а також бажанням слухачів «ширше пройти програми і побільше провести практичних навчань» – було вирішено максимально пролонгувати їх роботу. До викладів на цих курсах були залучені полковники Мазуренко, Юркевич та Мальченко (польовий статут, «стрілкове діло», «кулеметне діло», артилерія); підполковники В. Чабанівський та Алексін (тактика, топографія); сотники Гаурінг і Гончаренко (фортифікація, військова психологія), урядовець Чернявський (військове господарство). Виклади на цих курсах відбувались щоденно (дві години), а також ввечері у вільний час [17, арк. 36].

У своєму рапорті до 3-го генерал-квартирмейстера Генерального штабу Армії УНР полковника Сігаріва (ч. 1702 від 16 листопада 1921 р.) командир 5-ої Херсонської стрілецької дивізії полковник А. Пузіцький зазначав, що роботу курсів ускладнює відсутність підручників з більшості дисциплін, що змушує використовувати деякі старі російські («Наставление для стрельбы»). Але завдяки поєднанню теоретичних занять та практичних вправ (робота з

картами, вирішення тактичних завдань, військова гра) курси допомагали їх слухачам опанувати нові знання у військовій царині [17, арк. 36зв.].

Інтерновані підрозділи поновили проведення й військових вправ. Генерал-хорунжий Н. Никонів звернувся з проханням до начальника Української ліквідаційної комісії в Речі Посполитій Польській В. Зелінського домогтись згоди польської влади на видачу «певної кількості зброї (рушниць і кулеметів) для тимчасового користування» під час навчання, проте, як йшлося у відповіді останнього (з грифом «таємно») – польська влада не погодилась на це, аргументуючи свою відмову перебуванням у цьому таборі полонених зі складу більшовицької армії. Всі спроби владнати цю справу «неофіційним шляхом» закінчились безрезультатно, адже польська комендатура табору відмовила у видачі навіть одиничних зразків зброї [18, арк. 3].

У серпні 1921 р. ситуація в таборі почала погіршуватись, що було пов'язано з обмеженням грошового і харчового забезпечення інтернованих. На моральний стан вояків Армії УНР негативно впливала наявність у таборі «балаховців» (850 осіб станом на 20 серпня 1921 р.), дехто з яких посідав впливові становища в таборовій комендатурі Стшалково, а також присутність (хоч і в окремій секції табору) полонених червоноармійців [18, арк. 238]. Остання обставина була особливо небезпечною, адже через цю категорію полонених діяли більшовицькі агітатори, і хоча в Стшалково перебувала Окрема бригада військової жандармерії Армії УНР, контрпропагандистська діяльність українських жандармів була майже непомітною через тотальний брак коштів.

На підтвердження цього свідчить звернення командувача цієї бригади до заступника військового міністра уряду УНР (від 11 серпня 1921 р.) про виділення коштів (10 тис. м.п.) для проведення контррозвідувальної діяльності у таборі. Він повідомляв, що його відрядження не оплачувались, на поїздки в службових справах ним було витрачено понад 40 тис. м.п. власних коштів, а після їх вичерпання – за одну зі своїх поїздок до Тарнова і Ченстохова – він позичково використав частину тих грошей, які призначались для поліпшення харчування інтернованого вояцтва бригади [18, арк. 62]. Ці факти засвідчують складність становища, в якому опинилось інтерноване українське вояцтво.

Т.в.о. начальника групи інтернованих Військ УНР у Стшалково генерал-хорунжий О. Пилькевич 15 серпня 1921 р. звернувся з рапортом (ч. 2660) до воєнміна і Головного Отамана, в якому наголосив на посиленні деструктивних явищ у житті табору, і зокрема на тому, що через відсутність карності «ворожий і антинаціональний елемент серед нашого вояцтва [...] підняв голову і став одверто себе виявляти». Це проявилось в ігноруванні та невиконанні наказів і розпоряджень військової влади, що негативно впливало на всіх таборян. До того ж, у Стшалково «траплялись випадки одвертого опіру і саботажу [...], колективні виступи і образи старших начальників і адміністративних осіб» [19, арк. 43].

У його рапорті повідомлялось про такі конкретні випадки, зокрема про «котячий концерт», який одного дня влаштували деякі старшини 13 стрілецької бригади 5-ої Херсонської стрілецької дивізії начальнику штабу бригади сотнику Климовичу, українському коменданту табору сотнику Л. Гарнішевському та його ад'ютантові поручникові Нагнибіді. «Кружечний збор на папір, тости, застереження і погрози по адресі органів догляду в таборі, щодо знищення їх агентів [...], уперте вживання російської мови» попри низку наказів про заборону такої практики. Очевидно, що в такий спосіб відбувалась дискредитація командування групи Військ УНР у Стшалково, яке було обмежене у застосуванні дисциплінарних заходів щодо порушників дисципліни та етики старшинської поведінки [19, арк. 43].

Цілком недоцільним та небезпечним було й розміщення українців у цьому таборі, де перебували полонені більшовики та інтерновані балаховці (останні фактично не були відокремлені від вояцтва УНР). Внаслідок цього антинаціональний елемент почувався в таборі «як у себе вдома», навіть не вважаючи за потрібне маскувати свою злочинну діяльність. У «таборовій дефензиві» (контррозвідувальному відділі комендатури) більшість співробітників становили росіяни (балаховці та колишні більшовики), яким допомагав й дехто з українців. На ґрунті міжнаціональних протиріч та різниці у політичних поглядах між таборянами відбулось кілька колективних бійок [19, арк. 43зв.].

Спроби нейтралізувати ці сторонні шкідливі впливи на українське вояцтво виявились неефективними – польська влада не реагувала на звернення командування групи військ УНР щодо усунення деструктивних елементів з табору. Такий стан призвів до знесилення «всіх свідомих Українців і патріотів» та «цілковитої протрації духа, безнадії і апатії до дальнійшої боротьби». На думку вояцтва, немічність вищої військової влади УНР у поборенні внутрішнього ворога в таборі давало підстави або зовсім усунутись від конструктивної роботи або ж знову братись до «революційних засобів» у протистоянні з опонентами українській національній ідеї [19, арк. 43зв.-44].

Наслідком цього стало посилення у частини інтернованих українців (козаків та старшини) відчуття «жаху за наше майбутнє, – обурення й ненависть до сучасного». Аби запобігти цим негативним тенденціям генерал О. Пилькевич пропонував усунути з табору групу вороже налаштованих до УНР офіцерів, які навіть не приховували українофобських поглядів. У підписаному ним «Реєстрі старшин, урядовців і жінок частин групи інтернованих Військ У.Н.Р. в таборі ч. 1 в Стржалкові, яких необхідно негайно вислати до карного табору Домб'є або до російських таборів як шкідливий і небажаний в нашій Армії елемент», були вказані прізвища та містилась коротка характеристика морально-ділових якостей 21 старшини та 5 жінок [19, арк. 45-46].

У вересні 1921 р. до Стшалково почалось переведення груп інтернованих Військ УНР з Вадовиць і Петрокова (Трибунальського), що стало черговим

випробуванням для новоприбулих і таборян. Багато землянок були зруйновані, частина – не надавалась до вжитку з різних причин. Як тимчасовий захід – для козаків були розгорнені 10 наметів, одружені вояки та члени їх родин були розміщені окремо – в п'ятьох шпитальних бараках. Для тих вояків, які не мали постійного місця, швидко ремонтувались бараки і землянки, для чого були задіяні таборові майстри з інтернованих українців. У зв'язку з цим поява 7 вересня в таборі сотника Армії УНР Бокала (до свого від'їзду на приватні роботи у складі робітничої команди він належав до розформованого штабу Дієвої армії) та його вимога виділити ще 25 осіб для цих робіт – спричинила конфлікт з командуванням групи (т.в.о. начальника групи був призначений командувач 5-ої Херсонської стрілецької дивізії полковник А. Пузіцький).

З огляду на необхідність проведення ремонту бараків полковник А. Пузіцький відмовив йому в цьому, після чого Бокало звернувся зі скаргою до комендатури. Йдучи йому назустріч – попри заборону начальника групи – потрібна кількість козацтва була відібрана під примусом та відправлена на роботи. На думку А. Пузіцького, така поведінка сотника була «злочином і зрадою нашої справи», а сам Бокало належав до таких старшин, яких «можна купити за 500 марок в день». Не маючи достатніх дисциплінарних важелів – полковник А. Пузіцький просив воєнміна про втручання для запобігання повторенню таких випадків у подальшому [19, арк. 25-25зв.].

Вересень 1921 р. видався складним для таборян не тільки через збільшення кількості вояцтва Армії УНР, які потрапляли у не досить пристосовані (чи взагалі не пристосовані) для перебування в таборі умови. Сильним «подразнюючим» чинником стала поява в таборі французьких офіцерів з пропозиціями запису до Іноземного легіону. Як йшлося у рапорті полковника А. Пузіцького № 3089 від 14 вересня 1921 р., до табору Стшалково прибув полковник французької армії, який розпочав вербування таборян до складу колоніальних французьких військ. Цей приїзд став продовженням аналогічної роботи французьких військових представників, яка провадилась раніше в Ланцуті (за її результатами були укладені списки бажаючих потрапити до Іноземного легіону). Ці списки були прикріплені на стінах бараків, що засвідчило продовження процесу вербування.

У цій ситуації полковник А. Пузіцький висловив рішучий протест французькому офіцеру за його самочинні та незаконні дії, які вчинив без узгодження з вищим політичним проводом та командуванням інтернованих військ УНР. У відповідь останній заявив, що він «вербує росіян яко дезертирів» та нічого не знає про українців та Україну. У подальшій дискусії француз почав з'ясовувати факт визнання УНР іншими державами, на що полковник А. Пузіцький підтвердив таке визнання Польщею, а також наголосив на тій обставині, що український народ провадить вже чотирирічну боротьбу з більшовиками і вже тільки цим здобув собі визнання в Європі.

Після такого обміну думками французький представник дав А. Пузіцькому слово честі про припинення вербування серед українців до консультацій з главою французької військової місії в Польщі генералом А.А. Нісселем у Варшаві [18, арк. 89-89зв.; 19, арк. 23]. Досить промовистим було те, що С. Петлюра залишив на цьому рапорті власноручний припис, зміст якого свідчив про цілковиту підтримку останнім всіх організаційних та дисциплінарних заходів начальника групи інтернованих військ УНР в Стшалково: «полковник А. Пузіцький взяв вірний шлях для праці. Хай працює твердо по цьому напрямку» [18, арк. 84].

Але зусилля А. Пузіцького були малоефективними, адже не могли вирішити головну проблему інтернованих у Стшалково – повної відсутності коштів для вирішення найнагальніших питань. У середині вересня 1921 р. ситуація в таборі погіршилась настільки, що після здійснення інспекції табору генерал-інспектор Військ УНР генерал О. Удовиченко у своєму рапорті від 16 вересня 1921 р. С. Петлюрі окремо зазначив «пригноблюючий вигляд табору, територія якого у кілька квадратних верст оплетена двома-трьома рядками колючого дроту», водночас згадавши про незадовільний стан бараків, що протікають під час дощу, а їх підлоги насичуються ґрунтовою водою. До того ж, вони мали тонкі стіни, і все це, на думку генерала О. Удовиченка, не дозволяло мешкати в них взимку.

Ще гіршими за своїм станом були землянки, кожна з яких призначалась для розміщення 100 осіб. Бараків та землянок мали недостатню кількість вікон та не були обладнані електричним освітленням, в них була відсутня вентиляція – все це в комплексі робило перебування таборян у цих приміщеннях дуже ускладненим, а часом – нестерпним. На переконання генерала О. Удовиченка – землянки в Стшалково були абсолютно не пристосовані для проживання людей, і в цій ситуації командування військ та державний провід УНР мали подбати про пошук інших місць для їх розміщення [11, арк. 35-42].

Така ситуація призводила до деморалізації частини інтернованих вояків-українців, які були готові шукати будь-якої можливості аби залишити табір. Тому поява в м. Стшалково та м. Слупську (Слупцях) «німецьких шпигунів, котрі заманювали наших вояків до дезертирства в Німеччину» викликала занепокоєння начальника групи інтернованих Військ УНР. У своєму рапорті до воєнміна (ч. 3211 від 19 вересня 1921 р.) А. Пузіцький повідомляв про активну видачу бажаними подорожніх документів та грошей, внаслідок чого за кілька днів вересня 1921 р. з табору дезертирувала значна кількість старшин і козаків. У цій справі полковник А. Пузіцький двічі звертався до «довудства» табору з пропозицією провести арешти таких агітаторів, пропонуючи допомогу з боку української жандармерії. Проте йому було відмовлено [18, арк. 87-87зв.].

Деструктивні процеси все більше захоплювали й старшинство Армії УНР, про що свідчив зміст рапорту № 3214 (від 29 вересня 1921 р.) полковника А. Пузіцького до військового міністра Уряду УНР щодо поведінки старшини зі

штабу запасових військ УНР поручника Селезнова (Селезнєва), який відбув кількадекільні арешт за наказом полковника О. Білецького. Згадуваний поручник звернувся російською мовою до польського коменданта під час його обходу табору (в супроводі полковника А. Пузіцького) зі скаргою на свій арешт. Роз'яснення коменданта, що це є справою українського командування табору, викликало гнів Селезнова та заяви про його невизнання Армії УНР, яка є «не армія, а банда». Після цього за наказом полковника А. Пузіцького Селезнов був наново арештований та у супроводі польських солдат відправлений на гауптвахту. Як стало відомо, перед цим поручник Селезнов записався до складу Французького легіону та чекав на свій виїзд до Алжиру. Реакція вищого командування Армії УНР була досить швидкою – згадуваний старшина був деградований у козаки та мав бути негайно висланий з табору [18, арк. 88].

Проте така принципова позиція полковника А. Пузіцького не влаштувала деяких старшин, які вдавались до різних провокацій задля ускладнення його діяльності на цій посаді. На підтвердження цього свідчив один з наказів польського командування, в якому полковнику А. Пузіцькому було висловлено подяку за ту допомогу, яку він нібито надавав французькому офіцеру під час роботи останнього в таборі (із запису бажаючих до лав Іноземного французького легіону). У своєму рапорті воєнміну (ч. 36-т від 8 жовтня 1921 р.) полковник А. Пузіцький зазначав, що він навпаки намагався перешкодити проведенню вербування українців, але, за його словами, «провокаторська діяльність в Стржалковському таборі знаходить для себе відповідний ґрунт і поширюється далі» [19, арк. 21зв.].

Цьому, зокрема, сприяло те, що в таборі на відповідальних таборових посадах працювали «балаховці» (колишні російські жандарми), а також те, що на службу до поляків перейшов «злочинний елемент» з інтернованих українців, які визнали себе «польськими підданими». Полковник А. Пузіцький вдався до того, що викреслив таких осіб зі списків вояків дивізії та зняв їх з харчового забезпечення. Водночас, він вимагав у комендатури табору передати їх до рук українського командування для притягнення до відповідальності, уклавши та вручивши відповідні списки таких осіб (здебільшого галичан за походженням). Очевидно, що такі дії полковника налаштували проти нього цю досить впливову верству таборового населення, які вдавались до усіх можливих заходів задля компрометації начальника дивізії – як в очах польської влади, так і серед старшинства дивізії [19, арк. 21зв.].

Їх заходами полковника А. Пузіцького, начальника штабу 5-ої дивізії підполковника В. Чабанівського, українського коменданта табору сотника Л. Гарнішевського було безпідставно включено до списку осіб, яким заборонялось видавати перепустки на вихід з табору. У зв'язку з цим та іншими повідомленими їм фактами полковник А. Пузіцький просив «про призначення слідства з приводу провокаторської діяльності злочинного елемента і

притягнення його до суворої відповідальности» [19, арк. 21зв.-22]. Очевидно, що через такі звернення начальника групи Військ УНР у Стшалково польська комендатура була поставлена у досить непросте становище, бо фактично йшлося про необхідність вживання дисциплінарних заходів до призначеного нею допоміжного персоналу в таборі.

Полковник А. Пузіцький мав реагувати й на безвідповідальні вчинки деяких інтернованих вояків, які займали відповідальні посади в дивізіях. Зокрема, у жовтні 1921 р. він був змушений «вжити рішучих заходів що до припинення п'янства лікарем Васерісом і його підлеглим медичним персоналом». Про це йшлося у одному з рапортів (від 22 грудня 1921 р.) А. Пузіцького до генерала А. Вовка та повідомлялось про те, що «в останній час подібних вчинків з боку лікаря Васеріса не помічається» [20, арк. 6].

Станом на листопад 1921 р. у Стшалково перебували 1-ша Запорізька та 5-та Херсонська стрілецькі дивізії, Окрема бригада кордонної охорони, штаб тилу та відділи резервних військ УНР, корпус державної жандармерії, підрозділи польової жандармерії [21, арк. 7]. Водночас табором ширились чутки про переведення інтернованих частин УНР із Стшалково до Щепіорно, але через неготовність останнього прийняти таку кількість вояцтва реалізацію цього плану було надовго відкладено. Але й в Стшалково практично нічого не робилось аби підготувати бараки до зими, до того ж, значно погіршилось харчування, на тлі чого активізувалась більшовицька агітація, яка проводилась деким із старшин Армії УНР [12, арк. 80-81].

З наближенням зими становище інтернованих знов погіршилося – 25 грудня 1921 р. начальник групи інтернованих військ УНР у таборі Стшалково генерал-хорунжий А. Пузіцький (на початку грудня його було підвищено у ранзі) звернувся з рапортом до голови Ліквідаційної комісії УНР у Варшаві, в якому повідомляв, що становище інтернованих у таборі стало приймати «ненормальні умови» з того часу, коли військова влада ухвалила рішення про передання табору в підпорядкування цивільному комісару. Побут полонених невпинно погіршувався, про що А. Пузіцький неодноразово повідомляв командування Військ УНР. Наприкінці грудня «справа запровіантування і опалення» остаточно занепала: запасів вугілля в таборі залишилось, за оцінкою генерала А. Пузіцького, на 6-7 днів, до того ж, воно відпускається за нормами листопада (а не грудня), картоплі вистачить не більше, ніж на 8 днів, чай не видавався з 16 листопада, цукор, кава та мармелад – з 2 грудня. З 16 грудня було припинено видавання солі, а її відсутність у стравах «у недалекому майбутньому може викликати хвороби інтернованих з фізичного боку» [22, арк. 30].

Відтак у таборі «голе і обдерте вояцтво сидить в холодних бараках і в добавок те, що зараз з приводу браку продуктів приходиться голодати в дійсності». Генерал А. Пузіцький звертав увагу голови Ліквідаційної комісії УНР, що заборговану кількість продуктів за грудень за жодних обставин не буде видано у січні наступного року, адже на складах відсутні будь-які запаси

продуктів та палива. Хоча польський цивільний комісар табору й зацікавлений у забезпеченні інтернованих визначеними нормами продуктів та палива, вони мають надходити за розпорядженням з Варшави, водночас центральна польська влада не поспішала йти на зустріч інтернованому українському вояцтву [22, арк. 30-30зв.].

У своєму рапорті генерал А. Пузіцький зазначав, що «гостро стоїть справа взуття та одіжі, а також не мається соломи для матраців, і не вистачає коців». У цій ситуації «шевські і кравецькі майстерні витрачають останні гроші, для підтримки в можливому стані одіжі та взуття; прибутки крамниць майже цілком витрачаються на купівлю палива для готування їжі і частично для опалення бараків». Водночас українському командуванню групи стало відомо, що поляки (цивільні), особливо вночі, розбирають незайняті землянки і бараки та використовують отримане в такий спосіб дерево для опалення своїх помешкань, а решту – продають українцям за ринковою ціною [22, арк. 30зв.-31].

Начальник групи інтернованих військ УНР не міг «уявити собі дальшого існування табору в такому стані», вважаючи це «глузуванням над українським вояцтвом», що стало можливим через «недопустиму байдужість» з боку начальника секції інтернованих Української ліквідаційної комісії. Генерал не вважав для себе можливим мовчати, хоча й зазначав, що «загинуті ми не загинемо – будемо викручуватись з тяжкого становища». На його думку, було б доцільним звернутись до «представників всіх культурних держав світу» аби привернути їх увагу до долі «решток лицарів Української Армії, котрі своєю героїчною боротьбою спасли весь мир і культуру від вандалів ХХ віку» (йдеться про більшовиків. – *І.С.*), які «в одноковій мірі були страшні для всіх». Якщо Польща не може належним чином подбати про інтерноване українське вояцтво, то цю місію мають виконати Франція та Англія [22, арк. 31].

Зрештою, звернення командування групи Військ УНР були почуті, й на початку 1922 р. інтерновані частини Армії УНР у Стшалково отримали від Державного Центру УНР в екзилі обмежені грошові дотації, що мали бути спрямовані на поліпшення їжі таборян, підтримку роботи таборових майстерень, проведення культурно-освітньої роботи та покриття канцелярських видатків. Зокрема, на потреби 1-ої Запорізької дивізії були асигновано 110 тис. м.п., 5-ої Херсонської – 70 тис. м.п., жандармерії – 14 тис. м.п., Окремої бригади кордонної варти – 15 тис. м.п., штабу тилу армії – 25 тис. м.п., резервних військ – 40 тис. м.п. Ще 25 тис. м.п. було виділено для таборового шпиталю, але цього було вкрай недостатньо, і вже за короткий час більшість коштів була витрачена [23, арк. 1].

Певні надії командування групи Військ УНР у Стшалково покладало на комісара табору та звернення останнього до центральних польських установ у справі забезпечення належного харчування інтернованих вояків-українців. Обіцянки з Варшави були дуже обнадійливими та підтверджували поставки до

табору достатньої кількості деяких видів продуктів харчування (сало, цукор, борошно), а також дров та вугілля. Але дистанція між обіцянками та їх виконанням виявилась надто протяжною, адже у січні 1922 р. військовий міністр генштабу Уряду УНР генерал-хорунжий А. Вовк інформував голову УВЛК полковника Данильчука, що в Стшалково «...умови жакливі. Люди буквально голодують та замерзають від холоду. За відсутністю палива було припинено приготування їжі і зараз страви готуються один раз на добу» [20, арк. 125].

Водночас продовольча ситуація в таборі продовжувала ускладнюватись, про що своїм рапортом від 23 січня 1922 р. повідомляв С. Петлюрі генерал-інспектор Військ УНР генерал-хорунжий О. Удовиченко. Він, зокрема, попереджав про заплановане польською владою зменшення добових пайків таборян (хліба – з 750 до 500 грамів, картоплі – з 700 до 600 та м'яса – на 150 грамів). Обмеження харчового раціону інтернованих спонукали його зробити сумний прогноз: «Якщо до цього козаки і старшини були напівголодні, то зараз буде справжній голод». Він зазначав про «дуже кепський» стан одягу і взуття таборян, відсутність палива, внаслідок чого «люди мерзнуть, припинена варка їжі і передбачається припинення випічки хліба». З огляду на це генерал О. Удовиченко оцінював ситуацію в таборі як «катастрофічну», на його думку, необхідно було вжити всіх заходів, щоб інтернованих з табору Стшалково перевести до Калішу. Необхідно було терміново звернутись голові Української ліквідаційної комісії полковнику Данильчуку до польського уряду та репатріаційної комісії [20, арк. 394].

Потерпали інтерновані й від непристосованих до перебування взимку бараків та землянок, які не мали достатньої кількості печей для опалення, але головною проблемою була нестача дров та вугілля. Таборіві лазня та пральня не були розраховані на обслуговування такої кількості таборян, до того ж, були обладнані кімнати для умивання. Бракувало практично всього – посуду для їжі, ковдр та матраців. На додаток до цього інтерновані повинні були миритися із зухвалими діями таборової міліції з «балаховців», свавіллям таборової контррозвідки, за «підказкою» якої польська комендатура санкціонувала 17 січня 1922 р. незаконний обшук у старшинському баракі, особисті речі були оглянуті навіть у генералів і командирів окремих частин Армії УНР. Дошкуляло інтернованим й значне обмеження кількості перепусток на вихід з табору, від чого найбільше потерпали одружені старшини, які разом з родинами мешкали в таборі [20, арк. 385, 388].

Таким чином, перебування інтернованих вояків-українців у Стшалково взимку 1921-1922 рр. було позначене значними труднощами, які загострювались бідністю пайків та недостатньою кількістю дров та вугілля для обігріву бараків. Командування групи Військ УНР у Стшалково докладало зусиль для поліпшення становища інтернованих та забезпечення їх нагальних потреб, проте його пропозиції, адресовані вищому військовому керівництву

УНР, не завжди могли бути реалізовані через тотальний брак коштів у державній скарбниці та запровадження польською владою режиму економії, що й зумовлювало матеріально-харчові труднощі таборян.

Утримання в одному таборі (хоча й в різних секціях) вояків різних збройних формацій, і зокрема полонених РСЧА, серед яких активно діяли більшовицькі агітатори, стало справжнім випробуванням для українців. Через небажання польської адміністрації повністю ізолювати більшовицький сектор, ця агітація поширювалася і на українську частину табору, сіючи зневіру і відчай серед частини вояків Армії УНР. Перебування у таборі солдатів і офіцерів зі складу армії генерала С. Булак-Балаховича, та ще й та обставина, що дехто з них займав відповідальні таборові посади (внутрішня міліція і контррозвідка), також деморалізуюче впливало на частину інтернованих вояків-українців, так само як і спроби проведення французькими офіцерами запису до Французького іноземного легіону. В кожному з таких випадків командування інтернованих Військ УНР намагалось протестувати, що зрештою змушувало польську комендатуру в різний спосіб реагувати – зважаючи на критику з боку українців.

Список використаних джерел та літератури

1. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). – Київ-Філядельфія, 1997. – 187 с.
2. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. – Toruń, 1997. – 209 s.
3. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939 рр.). – Львів, 2000. – 278 с.
4. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920-1924. – Toruń, 2012. – 514 s.
5. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). – К., 1999. – 352 с.
6. Вішка О.В. Українці у таборі в Стшалкові // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – 1999. – Вип. 3. – С. 167-174.
7. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939. – Toruń, 2001. – 324+38 s.
8. Вішка О. Преса української еміграції у Польщі 1920-1939 рр. – Львів, 2002. – 480 с.
9. Czerniak B., Czerniak R.M.. Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914-1918, 1919-1924. – Strzałkowo, 2013. – 32 s.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 479.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 474.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 206.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 196.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 824.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 482.
16. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. I. – 372 с.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 240.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 476.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 473.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 827.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 834.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 822.
23. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 832.

Срибняк І.В. Інтернірованні воїни Армії УНР в лагере Стшалково, Польща (вторая половина 1921 г. – начало 1922 г.): моральне состояние и условия пребывания.

В статті аналізується моральне состояние и условия перебування інтернірованих воїнов-українців в лагере Стшалково (Польща) во второй половине 1921 г. – вначале 1922 г. На основе использования широкого круга архивных источников автором был сделан вывод о том, что лагерная повседневность военнослужащих была отмечена значительными трудностями, связанными с их чрезвычайной стесненностью и присутствием в лагере интернированных и военнопленных иных формаций (балаховцев и красноармейцев). Отсутствие каких-либо материальных ресурсов, не всегда достаточное и качественное питание, нехватка угля для обогрева бараков и антиукраинская агитация приводили к тому, что часть воїнов-українців утрачивала национальные морально-ценностные ориентиры.

Для предотвращения деморализации украинских военнослужащих командование группы пыталось активизировать культурно-просветительную работу в лагере, но вследствие недостатка помещений и отсутствия ресурсов она постепенно сворачивалась. Некоторые из интернированных не выдерживали тяжести безрадостной и беспросветной лагерной повседневности, и оставляли лагерь в поисках лучших условий существования. Очевидно, что это была опасная тенденция, и командование интернированных войск разными способами пыталось предотвратить её дальнейшее расширение. Особенно энергично деструктивным процессам в лагере противостоял начальник группы А. Пузицкий, усилия которого нашли полное понимание и поддержку со стороны высшего военного руководства армии и правительства УНР.

Ключевые слова: интернированные, лагерь, старшина, Стшалково, комендатура, украинцы.

Sribnyak I. The Interned Soldiers of UPR Army at the Camp Stshalkovo in Poland (the Second Half of 1921 – the Beginning of 1922): the Moral and Life Conditions.

The article analyzes the moral condition and conditions of staying of interned Ukrainian soldiers in the camp of Stshalkovo (Poland) in the second half of 1921 – early 1922. Based on the use of a wide range of archival sources, the author concludes that the camp everyday life of the wartime period was marked by significant difficulties due to its extraordinary crowding and presence in the camp of interned and captured soldiers of other formations (Balahovtsy and Red Army soldiers). The lack of any material resources, the lack of adequate and high-quality food, the lack of fuel for heating booths, anti-Ukrainian agitation, led to the fact that a part of Ukrainian soldiers lost national moral values.

In order to prevent the demoralization of Ukrainian warfare, the command of the group tried to intensify cultural and educational work in the camp, but due to lack of premises and lack of resources, it slowly collapsed. Some of the interned ones did not withstand the burden of hopeless and burdensome camping munitions, and left the camp in search of better living conditions. Obviously, this was a dangerous trend, and the command of the interned troops in various ways tried to prevent it from further spreading. The leader of the group A. Puzitsky was particularly opposed to the destructive processes in the camp. His measures were fully understood and supported by the higher military leadership of the Armed Forces and the Government of the UPR.

Keywords: interned, camp, officer, Stshalkovo, commandant's office, Ukrainians.

УДК 007:304

Біловус Л.І.

СВІТОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНЦІВ НА ШПАЛЬТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США (ПІСЛЯ 1991 р.) – НАПРЯМИ РОБОТИ ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглядаються основні напрями діяльності Світового конгресу українців для збереження національної ідентичності українською діаспорою. У результаті аналізу україномовної періодики США («Свобода», «Міст», «Час і Події») виокремлено активну діяльність об'єднання у презентації українства серед світової спільноти. Світовий конгрес українців продуктивно працює для збереження релігійно-культурної спадщини, національної ідентичності, докладає значних зусиль для входження України у західний освітній та політичний простір. Матеріали періодичних видань дають чимало інформації щодо діяльності об'єднання у боротьбі з асиміляцією прийдешнього покоління, велику роботу з урядовцями США щодо підтримки України, відстоюючи право українського народу на встановлення історичної справедливості щодо Голодомору-Геноциду, державність та соборність. Приділено увагу Конгресам організації, на яких звіти Головної управи та голів комітетів свідчать про різнобічність та важливість роботи Світового конгресу українців.

Ключові слова: інформаційний простір, україномовна періодика, українська діаспора, національна ідентичність, Світовий конгрес українців.

Представники української діаспори у США стверджують, що зберігати у цій країні свою національну ідентичність водночас легко і важко. Легко, бо до всіх представників будь-якої етнічної групи у цій багатонаціональній державі ставляться однаково добре, надаючи та забезпечуючи можливості для збереження ідентичності. Важко, через безсумнівно єдине мовне та культурне середовища США, яке так чи інакше, раніше чи пізніше, як не в першому, то в третьому поколінні, але перетворює колишніх емігрантів у американців. Українці належать до тієї діаспорної громади в Америці, якій вдалося, на відміну від багатьох і всупереч асиміляції, поруч із захопленням і любов'ю до нової батьківщини, зберегти вірність культурним традиціям своїх пращурів. Безперечно, цьому сприяла і продовжує сприяти широка мережа культурних, гуманітарних, освітніх та громадських організацій, товариств, об'єднань і фондів, що допомагають зберегти національну ідентичність української діаспори. Дослідженням даної проблеми займалися Ю. Кондрашевська [1], В.І. Моцюк, В.Ю. Макар, С.Д. Попик [2], Н.Г. Мерфі [3], загальним питанням побуту української діаспори присвячені праці А. Атаманенка [4], С.М. Вдовенка [5], В.Б. Євтуха [6], І. Недошитко [7].

Однак вивчення діяльності діаспорної організації в періодичних виданнях не було предметом уваги науковців. У зв'язку з цим, метою дослідження є аналіз україномовного інформаційного простору США щодо активності найбільшого

світового об'єднання українців у контексті збереження національної ідентичності.

У середині ХХ ст. завдяки наполегливості української діаспори було створено Світовий конгрес вільних українців (СКВУ), який представляв інтереси етнічних груп українців у західних країнах, діяв задля здобуття Україною незалежності та поширення правдивої інформації про українство та Україну в світі. Українці за кордоном мали змогу, на відміну від своєї історичної батьківщини, зберегти і розвивати національну культуру, розмовляти рідною мовою, організовувати своє суспільне та релігійне життя відповідно до потреб. Для здійснення цих завдань при СКВУ були створені різні комісії, що координували сфери життя українців у діаспорі: Світова координаційна виховно-освітня рада (СКВОР), Світова рада суспільної служби (СРСС), що значно допомогла дисидентам та їх родинам, Олімпійська комісія, Комісія прав людини. Відповідно, у всіх періодичних виданнях української діаспори США (рубрики «Діаспора», «Організації», «Погляд») опубліковано чимало матеріалу щодо Конгресу, де постійно акцентується увага на тому, що це є «надбудова», об'єднання організацій діаспори, а не політична партія. Це, передусім, символ єдності українців у демократичній частині світу. Про це свідчить те, що під час планування чи проведення заходів різними організаціями, останні завжди зверталися за патронатом та участю до представників СКВУ.

Після 1991 р. питання доцільності існування СКВУ неодноразово піднімалося (адже Україна вже не була поневоленою), відгомін полеміки був відчутний і в інформаційному просторі українців діаспори США. Однак проблема репрезентації українців, функція їх речника у багатьох країнах поселення залишається актуальною і донині. В Україні залишилося чимало рудиментів, успадкованих від радянського минулого (доля політичних в'язнів, номенклатура, опір українізації тощо), яких потрібно позбуватися. Водночас, як зазначає В. Верига, інтереси України політично можуть не співпадати із інтересами української діаспори, як це було у випадку з меморандумом до польського Сейму щодо засудження акції «Вісла». Молодій державі тоді було несвоечасно порушувати це питання, але СКВУ за допомогою Об'єднання українців у Польщі міг це зробити. Не вся діаспора мала намір повертатися на історичну батьківщину, хоч вже і суверенну, а це означало, що суспільно-громадське життя в країнах поселення буде продовжуватися, хоч і в змінених формах. Також, залишалися всі надбаня українців за кордоном (споруджені храми, культурні центри, освітні, економічні заклади й установи), які ніяк не можна занехаювати та позбавляти діяльності. Багато зусиль потребувала боротьба з асиміляцією нинішнього покоління, збереження релігійно-культурної спадщини, національної ідентичності. У зв'язку з цим, порушувалося питання осучаснення статуту, напрямів активності, структури відповідно до потреб української діаспори та України. Тому, майже кожен

Конгрес, як свідчить аналіз публіцистичного матеріалу, відображає тривалу історію створення цієї світової організації, яка у 1993 р. змінила назву на Світовий конгрес українців (СКУ).

Нині, за опублікованою інформацією, членами цього утворення є понад 120 організацій у більш ніж 33 країнах світу. Наприклад, лише у США їх 31, що, безумовно, є великим успіхом у всесвітній консолідації українства. СКУ став міжнародною координаційною організацією, що за допомогою Ради директорів та Екзекутивного комітету презентує інтереси понад 20 млн. українців у діаспорі в 47 країнах. Конгрес докладає багато зусиль, щоб Україна стала епіцентром світового українства, з якого могли б черпати духовну підтримку її діаспори, протидіючи асиміляційним процесам у країнах свого поселення.

Опубліковані матеріали дають уявлення про важкий шлях СКУ щодо реалізації вищезазначеного: через постійне втручання російського представництва в ООН, Конгрес лише у 2003 р. як неурядове об'єднання спромігся на свій консультативний статус при цій організації. До того часу, він лише лише інформував постійні представництва держав-членів ООН про порушення прав людини в УРСР. Однак СКУ завжди намагався співпрацювати з українським постійним представництвом, свідченням чого служить розлога стаття А. Лозинського про історію представництв України при ООН, їх політику та характеристику послів. У цьому матеріалі також є інформація щодо негайних активних дій після акредитації з приводу вшанування 70-ї річниці Голодомору на форумі ООН. Результатом цього став англомовний «Стейтмент підтримки вшанування пам'яті жертв Великого Голоду 1932-1933 рр в Україні», спрямований Генеральному секретарю та всім державним місіям. Стаття дуже детально аналізує всі труднощі, які долав СКУ, відстоюючи право українського народу на встановлення історичної справедливості щодо Голодомору-Геноциду. Хоча 36 держав стали співавторами заяви щодо порушення прав людини під час Голодомору, слово «геноцид» ще донедавна намагалися не вживати. А. Лозинський вважає, що після Помаранчевої революції процес поживавився (відповідна зовнішня політика, виставки в ООН з цього приводу, конференція, в якій брали участь представники української громади та дипломати різних країн). Але після 2010 р. до влади прийшли політики проросійської орієнтації, які всіляко стримували відстоювання національних інтересів на міжнародній арені.

Нині СКУ займається важливими питаннями захисту українців у світі, відвідує всі українські громади, у країні їх поселення зустрічається з представниками влади з приводу становлення українського побуту. На своєму сайті, у пресових повідомленнях, брошурах організація завжди подає інформативні матеріали щодо сучасних вагомих проблем українства. Тобто «головними завданнями є збереження національної ідентичності українців, підтримка та розвиток української культури, захист прав та інтересів українців

як у діаспорі, так і в Україні, координування міжнародних зв'язків своїх складових, які підтримують і розвивають українську національну ідентичність, духовність, мову, культуру та надбання українців у всьому світі. [...] сприяє розвитку громадського життя українців, [...] зміцнює позитивне ставлення до українців та Української держави та захищає права українців незалежно від місця їх проживання» [8]. З 2008 р. це об'єднання очолює юрист із Канади Є. Чолій.

Багато матеріалів в інформаційному просторі (рубрики «Америка і світ», «Інтерв'ю», «Погляд», «Репортаж») присвячено Конгресам СКУ – найвищому законодавчому органу, який збирається раз у п'ять років і є своєрідною звітно-виборною асамблеєю. Ці події є важливими для цієї організації, що представляють інтереси великої кількості людей, пов'язані із відстоюванням національної та особистої гідності, задоволенням культурно-освітніх потреб. Зазвичай, матеріали Конгресів публікуються у вигляді анонсів, їх проведення та підсумків. Велику статтю, яку надрукували всі значні україномовні американські газети, перед X з'їздом СКУ у 2013 р. написав А. Лозинський. У ній він вказує на слабкість захисту чи нерішучість у діях керівництва конгресу й МЗС України щодо відстоювання українства. Це дало можливість деяким державам проводити у себе антинаціональну українську політику, без значних негативних наслідків для себе (наприклад, постійне нагадування поляками про волинські події 1943 р.; ліквідація у Росії двох центральних українських організацій). Відсутність послідовної та скоординованої роботи Наукової ради при СКУ, призвела до значних прогалин в українській історії й історіографії (написання «вигідної» історії, де українці постають у невивідному світлі як вбивці та зрадники), відсутність підтримки і як наслідок – слабка діяльність традиційних та діаспорних наукових товариств. Український правозахисник, у минулому президент СКУ, зазначає той факт, що одними зверненнями антиукраїнські настрої та дії не змінити. Необхідно діяти рішучіше, відвідуючи проблемні для української меншини країни, адже разом із правовим захистом мовиться про захист духовності й історії.

Донині проведено вже десять Конгресів, три з яких – в Україні. На відкритті завжди цікавим моментом є виступ та звіт президента СКУ. Різні постійні ради та комісії СКУ, що активно працюють у цей час, розглядають та вирішують різні питання побуту українства: освіти, науки, культури, спорту, ЗМІ, діяльності молодіжних організацій, дотримання громадянських прав, поширення світовою спільнотою відомостей про Голодомор як геноцид, боротьби із торгівлею людьми, розвитку нових українських громад, допомоги українцям за кордоном тощо. Після чого осіб, які зробили значний внесок у розвиток української громади в діаспорі та Україні, нагороджують медалями св. Володимира Великого.

У статтях-репортажах щодо проведення Конгресів в Україні детально подана інформація про місце зібрання, гостей, виступи учасників. Метою цієї асамблеї

є аналіз діяльності керівництва організації, для подальшого переобрання чи затвердження повноважень діючого. На зборах присутній певний бюрократичний момент щодо заслуховування та аналізу звітів, що сприяє обміну досвідом та визнання здобутків.

Делегати мають можливість побачити виставки, купити диски з українською музикою, сувеніри, україномовні книги. Перед учасниками Конгресів на тематичних секціях презентують свої дослідження, результати роботи громадські діячі, експерти, лідери думок України та діаспори, а також держслужби США. У газеті «Свобода» розміщена низка статей-виступів відомих делегатів з пленарної сесії СКУ 1996 р., які дають цікавий матеріал для дослідження збереження національної ідентичності в середовищі української діаспори. Опубліковані матеріали свідчать про те, що на початку незалежності України перед українською громадою в США, постало питання: чи будуть посилюватися асиміляційні процеси в діаспорі і чи надовго збережеться ідентичність українців на американському континенті? Питання було актуальним, оскільки емігранти побудували церкви, школи, культурні центри, відкрили кафедри в університетах, тощо. На початку 1990-х рр. чималі фінансові потоки діаспорні діячі спрямували на розвиток незалежної України.

Є. Чолій зазначає, що діаспорна громада почала переживати кризу, оскільки багато молоді втрачає свою ідентичність. Він вважає, що українська національна ідея, яка ніколи не могла інтегруватися як в діаспорі, так і в Україні, нині може допомогти у спільному відродженні української духовності через наукові семінари, культурні виступи мистецьких колективів, обмін студентами, розвиток кредитних спілок, урядові програми, молодіжні табори. Є. Чолій зазначає активну діяльність у цьому напрямі Спілки Української Молоді і Пласту. Акцентує увагу на необхідності компетентності педагогів у школах українознавства (адже більшість дітей нині вивчають українську як другу мову), заохоченні батьків вдома розмовляти рідною мовою, допомозі митцям розвивати себе, збагачуючи національну культуру. Тільки такими засобами, переконаний Є. Чолій, можна зберегти національну ідентичність, посилити діяльність української діаспори, оскільки сильна організована діаспора може мати більший вплив на уряди у країні свого поселення і таким чином сприяти більшій допомозі Україні політично та фінансово. Сильна і заможна Україна також буде корисною українським громадам за кордоном. Він закликає докладати зусилля для збереження національної ідентичності та підтримки державності історичної батьківщини.

Голова СКВОР І. Винницька вважає за необхідне формування ідеології діаспорного українства як окремого організму, що має функціонувати незалежно від материкової України і її проблем. Оскільки нині просто допомагати їй недостатньо – необхідно формувати цілі життя діаспори як такої. У зв'язку з цим, наводяться думки щодо концепції національної ідентичності української діаспори, коли увагу потрібно приділяти, передусім, молоді, без

якої національне майбутнє може не відбутися. Л. Храплива-Щур зазначає, що виховання української свідомої молоді є не менш важливим, ніж допомога незалежній Україні. Адже у майбутньому вона потребуватиме у світі людей, які будуть розуміти її потреби та усвідомлювати свій генетичний, пращурівський, зв'язок з нею.

Оскільки діяльність СКУ спрямована на побудову демократичного суспільства, значна увага приділяється візитам українських політиків (В. Ющенко, Ю. Тимошенко, В. Кличка, В. Наливайченка, В. Огризка, А. Яценюка, Ю. Луценка, О. Тягнибока), їх виступам щодо консолідації й об'єднання нації, захист національних інтересів на міжнародній арені, вступ України до НАТО та ЄС, розсекречення матеріалів колишнього КДБ. Опозиційні політики висловлювали думку про те, що діаспорі потрібно усвідомити ситуацію, в якій перебуває Україна другого десятиліття ХХІ ст. та активніше брати участь в акціях на підтримку України.

Автори публікацій, які часто є учасниками конгресів, зазначають, що риторика українських керівників захоплює, однак не переконує, про що свідчить непослідовна внутрішня політика. Також вони висловлюють свої спостереження за політичними «іграми» перших осіб української держави, їх роз'єднаністю. Незважаючи на детальний аналіз виступу В. Ющенко як Президента, у якому він підкреслював свій намір зробити Україну сильною і незалежною, автори статей вбачають різку зміну керівництва та політики держави після 2010 р. у відсутності єдності та бажання порозумітися. На Конгресі у 2013 р. під час зачитування вітання від Президента В. Януковича у залі чулися невдоволені вигуки делегатів. Після проведення Конгресу у пресі з'явилося кілька критичних матеріалів. У зв'язку з цим, делегати-автори опублікованих матеріалів, інколи половину свого матеріалу відводять на полеміку з критиками, заперечення яких не сприймають через їх відсутність на асамблеї чи їх особисті антипатії до керівництва СКУ. А також наводять переконливі факти щодо спростування тверджень, наприклад, М. Онуфрив щодо пасивності СКУ, відсутності зв'язку з українською опозицією, неактуальності порушених питань на Конгресі. Вказуючи, що такими зауваженнями ці критики дескредитують, передусім, себе та всю українську діаспору, яка вибрала і підтримує очільників цього об'єднання [9].

УНС та СКУ за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» також успішно допомагають Україні, що простежується у публікаціях волонтерів та представників організації в газеті «Свобода». Разом з іншими організаціями спонсорує однорічне навчання у США українських школярів, перебування українських вчителів, особливо із сільської місцевості, на стажуванні у місцевих американських школах, організацію нових технологій навчання англійської мови в Україні для українських педагогів та викладачів університетів протягом літніх канікул. Досить відчутним є зворотний процес: можливість живого спілкування американців українського походження із

однолітками з України. Це робиться з метою опанування сучасної української мови, навчання якої у школах українознавства є не достатнім. У діаспорі переважно побутує мова, прийнятна для емігрантів попередніх поколінь, однак за сто років мова як складова культури розвинулася і вдосконалилась. Тому є потреба у такому живому спілкуванні для подальшої адекватної співпраці молоді США та України [10].

Усвідомлюючи важливу роль, яку відіграє сім'я і родина у збереженні народу, СКУ йдучи за ООН, яка проголосила 1994 р. Роком родини, разом із УККА та УАКР створили спільний комітет для вшанування української родини у США. Для кращого обґрунтування значення сім'ї на чужині для збереження національної ідентичності було влаштовано наукову конференцію. Автори статей зазначають високий фаховий рівень як доповідачів, які зосереджувалися на різних аспектах побутування української родини в діаспорі, її проблемах, так і організації заходу загалом, що мав би спонукати до реальних дій щодо підтримки українців за кордоном. Усі доповіді було опубліковано в наступних номерах «Свободи» з метою ознайомити з ними громадськість [11].

Газета «Міст» умістила низку статей від прес-центру СКУ щодо організації святкування 200-річчя від дня народження Т. Шевченка. Відзначення ювілею було різноплановим і передбачало влаштування Конгресом за підтримки СФУЖО і Постійного представництва в ООН матеріалів на тему «Тарас Шевченко – борець за українську мову, самовизначення народів, людські права та соціальну справедливість»; унікальної виставки «Монументальна Шевченкіана» Р. Теліпського, який сфотографував меморіальні об'єкти на честь Кобзаря в Україні та ще 20 країнах світу, зобразивши Т. Шевченка у різному віці та сферах діяльності (як поета, філософа, кобзаря, борця, солдата, козачка, художника, повстанця, пастуха тощо); організації діаспорними об'єднаннями в країнах проживання українців проекту «Пересувні виставки мистецьких творів на Шевченківську тематику». У СКУ вважали, що ці заходи допоможуть привернути увагу світової спільноти до ювілею й особистості Т. Шевченка і водночас продемонструють актуальність його творчості через мистецькі досягнення сучасників [12].

У 2011 р. газета «Свобода» умістила інформацію та коротку референцію Меморандуму щодо утисків української національної меншини в Росії, який СКУ надіслав усім інституціям ООН, ЄС, ОБСЄ, що опікуються захистом прав людини та справами національних меншин. У зверненні порушено актуальну проблему з приводу спроб знищення у Росії двох найбільших українських неурядових організацій – Федеральної національно-культурної автономії українців Росії та Об'єднання українців Росії – і припинення діяльності Бібліотеки української літератури у Москві. Зауважимо, що копії Меморандуму також було надіслано Президенту В. Януковичу та Послу України в Росії із закликом захистити свою національну меншину. У 2013 р. у Верховній Раді України були слухання «Українська трудова міграція», у яких взяв участь

голова комісії СКУ з питань громадян України за кордоном П. Садох. Основні тези його виступу опублікувала газета «Свобода». Громадський діяч акцентував увагу на тому, що незважаючи на вагомий внесок українських трудових мігрантів в економіку рідної країни, особливо соціальну сферу, вони не мають захисту своєї держави, а тому Україні просто необхідно виробити чітку окрему політику з приводу цього питання. Для ознайомлення докладний перелік проблем та рекомендації СКУ щодо можливих шляхів їх вирішення передано Комітетові з питань прав людини, національних меншин і міжнародних взаємин Верховної Ради [13].

На Х Світовому конгресі українців у Львові у 2013 р. порушувалося питання, що на 22 році незалежності Україна близько підійшла до межі, коли може її втратити. У підсумкових матеріалах, опублікованих «Свободою», серед небезпек названо: Харківські угоди, українофобська політика Д. Табачника, святкування 90-річчя комсомолу, обмеження прав української мови у всіх сферах, зневага до реальної національної історії (наприклад, кількаразове знищення меморіальної дошки Патріарха Й. Сліпого у Харкові, про що, до речі, було написано окремого листа від СКУ мерові Г. Кернесу, Президенту В. Януковичу, голові Верховної Ради В. Литвину, який опубліковано в газеті «Свобода»), рейдерство, посилення цензури, переслідування за політичні переконання. Однак найгіршим, на думку автора О. Городецького, була тотальна апатія, розчарування в суспільстві, що, власне, і дозволяють владі здійснювати беззаконня. Упродовж каденції В. Януковича президент СКУ Є. Чолій мав кілька зустрічей з ним та іншими урядовцями, на яких зосереджувався на питаннях необхідної євроінтеграції України, обіцяючи всебічну підтримку, допомогу у спорудженні пам'ятника жертвам Голодомору у Вашингтоні, захисті українських етнічних груп в інших країнах, особливо Росії, а також захисті прав людини в державі незважаючи на її політичну приналежність та вподобання. Періодичні видання, де розміщено статті та репортажі з таких зустрічей, зазначають, що В. Янукович обіцяв використати усі можливості задля руху вперед України демократичним шляхом євроінтеграції.

З 2010 р. СКУ активно проводить політику щодо прискорення євроінтеграції України, переконуючи обидві сторони в перевагах. Цьому було присвячено чимало зустрічей та перемовин із високопосадовцями (Генеральним секретарем ради Європи, представниками Європарламенту, Президентом Польщі і головою Сенату, директором Бюро демократичних інституцій та людських прав ОБСЄ, американськими конгресменами) різних держав, зокрема, тих, де проживає українська діаспора. У рубриках «Україна і світ», «Життя громади», «Америка і світ», «Українство в світі», «Україна і СКУ» надаються звіти про візити президента СКУ до різних країн, де він закликав посадовців впливати на владу України задля припинення авторитаризму, порушення прав людини, наголошував на актуальності євроінтеграції України. З цією ж метою відбулася

зустріч Є. Чолія з високопосадовцями ЄС напередодні саміту у Вільнюсі. Взявши участь у пленарному засіданні Європейського парламенту президент СКУ у своєму зверненні наголосив не ототожнювати українців із владними структурами України, а сприяти інтеграції її до ЄС заради миру і стабільності в регіоні, адже стратегічно важливо відмежувати Україну від імперських планів Росії.

Нині СКУ переконує світову спільноту в необхідності підтримувати Україну, щоб конфлікт на Сході не був заморожений. Також об'єднання налагоджує тісний зв'язок із владними структурами в Україні, громадянськими інституціями з метою прискорення вступу України до ЄС, підтягування українських законів до західних зразків, досягнення енергетичної незалежності, шляхи подолання корупції та економічної кризи, поширення щоденної реальної інформації щодо останніх реформ та успіх у їх впровадженні. Для цього використовуються матеріали РНБО та українських телевізійних каналів. Чимало публікацій висвітлювали зустріч Є. Чолія з О. Турчиновим, який виконував функції Президента України та Голови Верховної Ради з приводу незаконного референдуму в Криму, перемогою Євромайдану, вторгнення російських військ, з Ю. Луценком, В. В'ятровичем, О. Рибачуком, А. Яценюком. Зустрічі з урядовцями України є надзвичайно важливими для подальшої співпраці із СКУ, тож така інформація активно висвітлюється у рубриках «Україна та СКУ». Згідно з опублікованими матеріалами, у 2014 р. СКУ підписав Меморандум про співпрацю із Кабінетом міністрів, який передбачав, крім вищезазначеного, посилення взаємозв'язку між українцями та діаспорою, захист їх прав у світі, сприяння зовнішньополітичній діяльності України, поглиблення співпраці з урядами інших країн, гуманітарна допомога. Наприкінці цього ж року у Вашингтоні Є. Чолій уклав із головним директором «Atlantic Council» Меморандум, згідно з яким імплементався проект «Ініціатива України в Європі», що спрямовує зусилля міжнародної спільноти на підтримання незалежності та територіальної цілісності України, її європейських прагнень. Президент СКУ наголошував, що військова агресія Росії – глобальна проблема, а не лише України, тому їй потрібно допомогти заради миру та стабільності в Європі. СКУ у своїх зверненнях до ООН щодо спрямування миротворчого контингенту, додаткових спостерігачів від ОБСЄ наголошує, що метою цих співтовариств є забезпечення миру і безпеки у світі, а тому необхідне запровадження суворих санкцій щодо Росії, інакше це створить прецедент, коли всі міжнародні угоди стануть сумнівними, бо дотримання їх положень може бути необов'язковим.

Надруковані матеріали газет «Міст», «Час і Події», «Українське слово» дають уявлення стосовно зустрічей СКУ з американськими чиновниками Сенату, Конгресу, Держдепартаменту, послами, а також Палатою громад Канади, які зі свого боку запевняють про підтримку України, проведення у ній демократичних виборів, про що свого часу зробили відповідні заяви Президент

Б. Обама та Прем'єр-міністр Канади С. Гарпер. Також до редакції «Свободи» у цей період надходить чимало таких звернень, а також світлин діячів СКУ із американськими законодавцями, які одразу публікуються для ознайомлення з ними громадськістю. З них можна зробити висновок, що СКУ проробив велику роботу з урядовцями США щодо підтримки уряду України, громадянського суспільства, реалізації реформ, деескалації конфлікту на її сході, відновлення територіальної цілісності України та безпеки у регіоні, введення та пізніше поглиблення жорстких санкцій проти Росії у стратегічних для неї сферах за підтримку терористичної діяльності та анексію Криму, а також надання гуманітарної допомоги постраждалим.

Згідно із матеріалами україномовної преси, у межах душпастирського візиту Патріарха УГКЦ Святослава до Америки Є. Чолій мав з ним зустріч задля обговорення гуманітарної допомоги Україні після Євромайдану та російської агресії, а також участі українських громадських спостерігачів на президентських і парламентських виборах [14].

У повідомленнях преси діаспори Євромайдан, який переріс у Революцію Гідності, став свідченням зрілості української нації, її єдності та відданості ідеалам державності і соборності. Кінець 2013 р. став безповоротним моментом пробудження українців від байдужості, пасивності, змінив їх свідомість та дав віру у майбутнє. Оскільки Євромайдан також став важливою частиною життя й українців в Америці, СКУ у першу його річницю закликав усі світові українські громади гідно відзначити цю подію як акт консолідації народу України у прагненні до незалежної європейської демократичної держави, поширюючи об'єктивну інформацію у країнах свого проживання [15].

Отже, інформаційний простір української діаспори дає змістовну інформацію щодо завдань та результатів діяльності, досягнень СКУ. За масштабами зусиль, які прикладає це об'єднання для збереження української мови, культури, історії, розвитку духовності та допомоги своїй історичній батьківщині, діаспора українців у США є найпотужнішою. А після надихаючого впливу Євромайдану американське українство нині переживає надзвичайне піднесення, що виявляється в тісному ідейному та організаційному взаємозв'язку громад, їх солідарності з Україною, взаємодії між різними поколіннями іммігрантських хвиль, включаючи і четверту, яка поступово входить в діаспорний простір.

Список використаних джерел і літератури

1. Кондрашевська Ю. Проблема збереження національної ідентичності української діаспори // Схід. – 2017. – № 1. – С. 64-69.
2. Моцюк В.І., Макар В.Ю., Попик С.Д. Українці та українська ідентичність у сучасному світі. – Чернівці: Прут, 2005. – 400 с.
3. Мерфі Н. Українці в США: збереження національних та культурних традицій. – Донецьк: Ноулдж, 2010. – 247 с.
4. Отаманенко А. Українська діаспора: проблеми і напрями дослідження // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2005. – Вип. 5. – С. 5-20.

5. Вдовенко С.М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини / Національна академія держ. управління при Президентові України. – Чернігів: ЧДТУ, 2004. – 209 с.
6. Євтух В.Б. Закордонне українство / Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка, Національна академія держ. управління при Президентові України, Центр сучасного суспільства. – К.: ВІК, 2005. – 308 с.
7. Недошитко І.Р. Українська діаспора США у державотворчих процесах в Україні (1991-2011 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2013. – 20 с.
8. Роль та завдання Світового Конгресу Українців в світі та в Україні / Прес-служба Кредитівки «Самопоміч» // Час і Події. – 2014. – № 49. – 4 грудня.
9. Атаманюк Ю. Дмитро Павличко: «На правителів Москви поява Світового Конгресу Вільних Українців подіяла як на биків червона плахта» // Час і Події. – 2008. – № 32. – 7 серпня; Василик Д. IX Світовий Конгрес Українців // Час і Події. – 2008. – № 35. – 28 серпня; Верига В. СКВУ – потрібна організація // Свобода. – 1993. – Ч. 100. – С. 2; Свобода. – 1993. – Ч. 101. – С. 2; Свобода. – 1993. – Ч. 102. – С. 2; Винницька І. Діаспора – це окремий організм // Свобода. – 1996. – Ч. 117. – С. 2; Свобода. – 1996. – Ч. 118. – С. 2-3; Городецький О.Х Світовий Конгрес Українців. Післямова // Свобода. – 2013. – № 37. – С. 5, 25; Євген Чолій звітував про діяльність SKU протягом п'ятирічного терміну // Час і Події. – 2013. – № 38. – 19 вересня; Іванишин-Угриня С. Євген Чолій: «...люди мусять зрозуміти, що, в кінці кінців, від них буде залежати їхня доля і доля України загалом» // Час і Події. – 2011. – № 20. – 18 травня; Лозинський А. Напередодні Х з'їзду Світового Конгресу Українців // Свобода. – 2013. – № 32. – С. 4; Час і Події. – 2013. – № 31. – 1 серпня; Міст. – 2013. – 1 серпня; Лозинський А. Світовий Конгрес Українців при ООН // Час і Події. – 2013. – № 311. – 14 березня; Мусієнко Х. За українську Україну! // NOVАгазета. – 2013. – № 33. – С. 3; Рибаченко В. IX Конгрес світових українців успішно пройшов у столиці України // Час і Події. – 2008. – № 35. – 28 серпня; Рудницький Я. Про СКВУ й діаспору // Свобода. – 1993. – Ч. 47. – С. 2, 6; SKU відзначив найвищою нагородою – медаллю св. Володимира Великого з нагоди Х Світового конгресу українців // Час і Події. – 2013. – № 39. – 26 вересня; SKU нагородив медалею св. Володимира Великого // Свобода. – 2013. – № 40. – С. 5; Угриня Г. Серпневі обжинки // Час і Події. – 2008. – № 36. – 4 вересня; Марченко О. SKU розглядає проблеми збереження української ідентичності // Свобода. – 1996. – Ч. 111. – С. 1, 4; Храплива-Щур Л. Це теж форма допомоги Україні // Свобода. – 1992. – Ч. 34. – С. 2-3; Чолій Є. Збереження нашої національної ідентичності: проблеми та їх розв'язки // Свобода. – 1996. – Ч. 114. – С. 2-3.
10. Храплива-Щур Л. Інститут професійного розвитку вчителів при СКВОР SKU // Свобода. – 1996. – Ч. 173. – С. 7.
11. Відбулася конференція для відзначення української родини в ЗСА // Свобода. – 1995. – Ч. 3. – С. 1, 4.
12. До 200-річчя Тараса Шевченка // Міст. – 2014. – 20 лютого; Проект «Пересувні виставки мистецьких творів на Шевченківську тематику» // Міст. – 2014. – 27 лютого.
13. Звернення до Президента України Української всесвітньої координаційної ради // Свобода. – 1995. – Ч. 248. – С. 2-3; Позицію SKU представлено у Верховній раді // Свобода. – 2013. – № 30. – С. 5; SKU надіслав меморандуми до ООН та ОБСЄ // Свобода. – 2011. – № 2. – С. 8; Сушко О. Доповідь СФУЖО заслухали у Верховній Раді // Свобода. – 2013. – № 45. – С. 4; СФУЖО на сесії Комісії ООН з становища жінок // Свобода. – 2013. – № 14. – С. 1, 4.
14. Бондарева Х. Як підтримати Україну? // Міст. – 2014. – 13 лютого; Владика Святослав зустрівся з президентом SKU // Міст. – 2014. – 22 травня; Євген Чолій зустрівся з Олександром Турчиновим // Міст. – 2014. – 27 березня; Закордонні українці засудили «референдуми» // Свобода. – 2014. – № 21. – С. 5; Звернення SKU до міжнародної спільноти // Міст. – 2014. – 13 березня; Зустрічі президента SKU Євгена Чолія // Свобода. –

2014. – № 16. – С. 5; Зустрічі президента СКУ у Страсбурзі // Свобода. – 2013. – № 1. – С. 4; Президент СКУ виступив у Палаті громад // Міст. – 2014. – 13 березня; Президент СКУ відвідав Францію і Польщу // Свобода. – 2012. – № 21. – С. 12; Президент СКУ відвідав Чикаго // Свобода. – 2013. – № 14. – С. 9, 16; Президент СКУ зустрівся з конгресменом Дені Дейвісом // Свобода. – 2014. – № 26-27. – С. 9; Президент СКУ зустрівся з Патріархом УГКЦ // Свобода. – 2014. – № 21. – С. 4; Президент СКУ зустрівся з представниками громадянського суспільства // Свобода. – 2014. – 10 квітня; СКУ вітає народ України з виявленням твердої відданості демократії // Час і Події. – 2014. – № 22. – 29 травня; СКУ вітає ратифікацію Угоди про асоціацію з ЄС // Міст. – 2014. – 25 вересня; СКУ вітає український народ на переможному шляху // Міст. – 2014. – 27 лютого; СКУ закликав засудити владні структури України // Міст. – 2014. – 23 січня; СКУ закликав лідерів G-20 виключити Путіна з листопадового саміту // Міст. – 2014. – 13 листопада; СКУ закликав провідників ЄС підтримати підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною // Час і Події. – 2013. – № 45. – 7 листопада; СКУ закликає вислати в Україну добровольців // Міст. – 2014. – 27 березня; СКУ закликає добровольців // Свобода. – 2014. – № 41. – С. 5; СКУ закликає підтримати Україну // Міст. – 2014. – 10 липня; СКУ закликає сприяти звільненню Надії Савченко // Міст. – 2014. – 14 серпня; СКУ інформує // Міст. – 2014. – 17 квітня; СКУ оголошує збір коштів // Міст. – 2014. – 15 травня; СКУ позитивно оцінює відставку прем'єра України // Міст. – 2014. – 6 лютого; СКУ просить надати Україні військову допомогу // Міст. – 2014. – 18 вересня; СКУ стурбований нездатністю ОБСЄ виконувати свої обов'язки // Міст. – 2014. – 26 листопада; Спостережна місія СКУ: в Україні відбулися справжні демократичні вибори // Час і Події. – 2014. – № 22. – 29 травня; Уряд розраховує на підтримку // Міст. – 2014. – 19 червня.

15. СКУ закликає відзначити річницю Євромайдану // Міст. – 2014. – 20 листопада.

Билуєс Л.І. Всемирный конгресс украинцев на страницах украинской диаспоры США (после 1991 г.) – направления работы для сохранения национальной идентичности.

В статье рассматриваются основные направления деятельности Всемирного конгресса украинцев для сохранения национальной идентичности украинской диаспорой. В результате анализа украиноязычной периодики США («Свобода», «Мост», «Время и События») выделено активную деятельность объединения в презентации украинства в мировом сообществе. Всемирный конгресс украинцев продуктивно работает для сохранения религиозно-культурного наследия, национальной идентичности, прилагает значительные усилия для вхождения Украины в западное образовательное и политическое пространство. Материалы периодических изданий дают немало информации о деятельности объединения в борьбе с ассимиляцией грядущего поколения, большую работу с членами правительства США по поддержке Украины, отстаивая право украинского народа на установление исторической справедливости относительно Голодомора-Геноцида, государственности и соборности. Уделено внимание Конгрессам организации, на которых отчеты Главной управы и председателей комитетов свидетельствуют о разносторонности и важности работы Всемирного конгресса украинцев.

Ключевые слова: *информационное пространство, украиноязычная периодика, украинская диаспора, национальная идентичность, Всемирный конгресс украинцев.*

Bilovus L. World Congress of Ukrainians on the USA Ukrainian Diaspora's Pages of Periodicals (Since 1991) – Key Priorities to Preserve the National Identity.

The main aspects of the World Congress of Ukrainians' activities aimed at the preservation the Ukrainian Diaspora's national identity are revealed in the article. Due to the analysis of Ukrainian periodicals in the United States ("Svoboda", "Mist", "Chas i Podii") the vigorous activity of the Ukrainian association in the presentation of Ukrainians among the international community has been

identified. The World Congress of Ukrainians has been working efficiently to preserve the religious and cultural heritage, national identity, and it has been also making significant efforts for Ukraine's entering the Western educational and political space as well. The materials of periodicals suggest a lot of information on the association's activities in the protection of future generations from the assimilation; on a sustainable cooperation with the USA government officials in order to support Ukraine, defending the right of Ukrainians to establish the historical justice about Holodomor-Genocide, its statehood and unity. Attention is paid to the Congresses of organization, as Chief Executive and heads of committees' reports show the diversity and importance of the activity of the World Congress of Ukrainians.

Keywords: *information space, Ukrainian periodicals, Ukrainian Diaspora, national identity, the World Congress of Ukrainians.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Рудяков П.М.

Зернецька О.В. Глобальна комунікація. – К.: Наукова думка, 2017. – 350 с.

Фундаментальна монографія відомої української дослідниці, фахівця з проблем глобального розвитку і глобальної комунікації, доктора політичних наук, професора, завідувачки відділом ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» О. Зернецької, щойно видана кийським академічним видавництвом «Наукова думка» у рамках проекту «Наукова книга», містить у собі багато такого, що дає підстави вважати її без перебільшення новим словом у вітчизняній гуманітарній науці. У дослідженні поєднано різні наукові, публіцистичні, науково-популярні «стихії», стилі, дискурси, починаючи з монографічного за змістом і формою викладу, опису, систематизації, аналізу матеріалу, продовжуючи великими за обсягом фрагментами есеїстики й закінчуючи сторінками, які нагадують термінологічний словник (інколи ще й словник англо-український), тематичну енциклопедію чи то, навіть, підручник для вищих навчальних закладів або посібник для аспірантів. Водночас авторці вдалося уникнути, здавалося б, неминучої за такої ситуації еkleктики. «Калейдоскоп» стилів у кожному випадку глибоко вмотивовано. Праця виглядає внутрішньо цілісною, логічно побудованою, структурованою відповідно до поставлених цілей і завдань. До того ж – «войовничо» міждисциплінарною (й, відтак, «модною», бо ж міждисциплінарність нині не засуджується, а, навпаки, всіляко заохочується). До аналізу залучено понятійно-категоріальний апарат, методи, методики різних гуманітарних дисциплін.

Відповісти на старе, як світ, банальне, як життя, питання: «про що книга?», – стосовно рецензованої праці водночас легко і складно. Легко, адже її змістові параметри максимально чітко і прозоро окреслено в назві. Тож, «легка» відповідь полягає в тому, що книга – про глобальну комунікацію. Складність починається там, де згадується про те, що з погляду людської свідомості світ навколо нас і в нас самих це – суцільна комунікативна система, мережа, котра охоплює все, що було, все, що є, й навіть дещо з того, чого ще немає. Використовуючи метафору академіка Д. Затонського про реалістичний метод у літературі: «реалізм без берегів», – можна було сказати: комунікація без берегів. Коли ж, окрім свідомості, узяти до уваги ще й підсвідомість (про неї у монографії неодноразово згадано), то систем виявиться декілька. І всі – або комунікативні, або ж, з елементами комунікативності. Відтак, відповідь «складна» мала б полягати в тому, що нова праця професора О. Зернецької – це роздуми про світ і про людину, про людину в світі та про світ у людській

свідомості. Про те, як все, за чим вона спостерігає, про що міркує, що відстежує у ретроспективі та перспективі, змінюється під впливом кардинальних зрушень, притаманних постмодерній добі «інформаційного суспільства». Науковий пошук здійснюється під певним кутом зору, на підставі певних теоретико-методологічних засад, за допомогою певного інструментарію. Знаходить своє місце поняття «глобальної комунікації», яке є наріжним каменем дослідження: воно визначає призму, крізь яку авторка дивиться на матеріал, що його залучає, описує, осмислює.

Як за тематикою і проблематикою, так і за особливостями підходів до матеріалу, його збирання, систематизації, аналізу, за науковим дискурсом рецензована монографія це – погляд у прийдешнє, у завтрашній день. Це – спроба спрогнозувати, що чекає людство «за поворотом», відштовхуючись, насамперед, від технологічних можливостей, які відкривають перед ним нові засоби передачі та збереження інформації. «Інформаційне суспільство» є реальністю сьогодення, а що станеться з ним завтра? А з нами? На ці та на багато інших питань О. Зернецька сміливо пропонує оригінальні відповіді. Не всі з них можна прийняти беззастережно, але всі вони без винятку науково обґрунтовані, сказати б, вистраждані авторкою. Практично всі спонукають до роздумів, до дискусії, до пошуків додаткових аргументів «за» і «проти».

Глобальна комунікація (або на західний манер – глобальні комунікації) є феноменом доби глобалізації, невідривна від неї. Тема глобалізації природно знаходить належне місце у розмові про глобальну комунікацію. Відкриваючи нові, небачені й нечувані, шанси і можливості, глобалізація водночас виявляється фактором підвищеного ризику і для світового ладу, сформованого протягом попереднього історичного розвитку загалом, і для окремих його сегментів зокрема. Глобальна комунікація з огляду на її наслідки також неоднозначна й не одновимірна: вона здатна бути потужною креативною силою, проте може нести із собою деструктив. Ці полярно протилежні особливості можуть бути присутні навіть в одному й тому самому глобально комунікативному акті. Для одних його учасників вплив буде креативним, позитивним, для інших – деструктивним, негативним. Вплив глобальної комунікації на чинний стан речей, як і вплив глобалізації, далеко не завжди призводить виключно до позитивних змін та зрушень. Це пояснюється природою цих феноменів як неоднозначних, суперечливих явищ як у плані прямого чи опосередкованого виявлення кожного з них, так і з огляду на його можливі наслідки та їхні супутні моменти. У книзі знайдено цікавий поворот теми: запропонований погляд на глобальну комунікацію як на «підсилювач» загального глобалізаційного процесу, а ще – на каталізатор, який прискорює, інтенсифікує перебіг окремих його складових. Під цим кутом зору згадуються, приміром, виникнення медіа-імперій, формування глобального фінансового ринку, створення надпотужних транснаціональних корпорацій (ТНК). Перелік глобальних феноменів можна було б розширити, включивши до нього ще й

такі, як глобальний інформаційний простір, глобальна масова культура, глобальна безпека та деякі інші.

Ю. Павленко слушно вказує на те, що «сутністю глобалізації є перетворення людства на єдину структурно-функціональну систему... організовану за ієрархічним принципом; окремі елементи, блоки, підсистеми працюють на забезпеченні інших, які є провідні й системоутворюючі»¹. Ті складові глобального середовища та глобальної комунікації, які не належать до кола системоутворюючих, віддаючи системі все, що вона від них вимагає, й усе, на що вони спроможні, одержують від неї не все, що для них було б необхідним і корисним. Темі позитивів і негативів глобальної комунікації, аналізу нових можливостей та шансів, які вона дає та відкриває, а також загроз і викликів, нею зумовлених і з нею пов'язаних, у новій книзі О. Зернецької приділено значну увагу. Зокрема, слушно зазначається, що глобальна комунікація, як і глобалізація загалом, це – процес маніпулятивний з усіма наслідками, які випливають із цієї тези.

Перефразуючи Г. Форда, який вважав, що «демократія починається з 15 доларів на годину» (маючи на увазі рівень оплати праці працівника), можна було б казати, що комунікація також розпочинається з певного рівня. Питання полягає в тому, про який саме рівень вести мову в цьому випадку? Матеріального забезпечення, духовного потенціалу, технічного оснащення? А, може, чогось іншого, характерного саме для глобально-комунікативного дискурсу? В європейській науці щодо цього висловлено чимало припущень найрізноманітнішого змісту. Одне з них, яке особисто мені видається дуже продуктивним, перспективним, і яке, на мою думку, добре «лягає» у загальну концепцію, запропоновану О. Зернецькою, фокусує увагу на тріаді факторів, котрі в їхній сукупності утворюють основу для повноцінної комунікації. Це – власне, комунікація або окремо взятий комунікативний акт, це – реальність, це – емпатія. Реальність є наріжним каменем для комунікації, необхідною передумовою для того, щоб її – комунікацію – було здійснено. Спільне або, бодай, подібне відчуття і сприйняття реальності у адресанта й адресата формує базис для емпатії, емоційного співпереживання, схожого психічного стану учасників комунікативного акту. Емпатія, зі свого боку, відкриває шлях до повноцінної комунікації. У монографії «Глобальна комунікація» авторка згадує інтенціональність, слідом за Ф. Брентано розуміючи під нею, крім усього іншого, спрямованість однієї індивідуальної свідомості до іншої. Відштовхуючись від цієї категорії, нескладно дійти до емпатії як до елементу комунікації. Що ж до реальності, особливо, під кутом зору її поділу на об'єктивну та суб'єктивну, то в цьому питанні роздуми О. Зернецької цілком вкладаються у домінуючу нині європейську традицію.

¹ Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Феникс, 2002. – С. 652

Дослідження О. Зернецької побудовано на «класичному» трактуванні поняття «комунікація» як такого різновиду активної взаємодії між об'єктами будь-якої природи, який передбачає обмін інформацією в різних його формах і проявах. Водночас компонент активності неодноразово підкреслюється й наголошується. Це не є випадковістю, адже О. Зернецька розглядає його як невід'ємний атрибут комунікаційного акту, з огляду на питому вагу і значущість співставний з такими компонентами, як функціональність та інструментальність. Нею ретельно зібрано з численних зарубіжних джерел і презентовано на сторінках книги півтора десятка визначень поняття, про яке йдеться. К. Міллер у книзі «Теорія комунікації: перспективи, процеси та контексти» навела сімнадцять дефініцій категорії «комунікація». Цей результат досі прийнято було вважати «світовим рекордом». Тепер його фактично повторила вітчизняна дослідниця, і цей факт не може не тішити. Сама ж авторка схиляється до застосування простої та розширеної дефініцій. Перша: комунікація – це повідомлення інформації та обмін нею. Друга: комунікація є сукупністю п'яти фундаментальних факторів: 1) ініціатор; 2) реципієнт; 3) спосіб або засіб передачі; 4) повідомлення (меседж); 5) ефект. Останнє майже збігається з робочим визначенням поняття, запропонованим американським політологом і комунікологом Г. Лассуеллом: «ХТО, каже ЩО, яким КАНАЛОМ, КОМУ, з яким ЕФЕКТОМ».

Комунікація – процес передачі, прийому та обміну інформації за допомогою «узгодженої системи знаків». Тепер до цього варто було б додати ще й інший елемент: «узгоджену систему смислів». У цьому сенсі є підстави вести мову про докорінні зміни, які під впливом глобальної комунікації відбуваються в сфері індивідуальної, групової, колективної або, навіть, національної ідентичності. На думку значної кількості дослідників з різних країн світу, ці зміни мають переважно руйнівний характер, завдаючи певної шкоди існуючим формам чи навіть знищуючи деякі з них. Про формування якісно нового типу індивідуальної ідентичності (їй можна було дати робоче визначення – «глобально-комунікаційна» або «cyber-ідентичність») поки що починати розмову не будемо, хоч підстав для неї не так вже й мало. Рецензована праця, до слова, збільшує їхню кількість.

Феномен глобальної комунікації має подвійну й, до того ж, внутрішньо вкрай суперечливу природу, що пояснюється низкою обставин сутнісного та контекстуального характеру. Є достатньо підстав для того, щоб вважати глобальну комунікацію чимось таким, що існує, функціонує й, відтак, потребує осмислення як доконаний факт. Водночас, у тих, хто схильний вважати, що це явище перебуває лише на стадії формування, у кращому випадку – становлення, також не бракує аргументів і фактів. Авторка рецензованої праці розв'язує цю суперечність у такий спосіб, що, з одного боку, пропонує простежувати первісні витoki глобальної комунікації ще з XIX ст., з іншого ж, – розглядає її з погляду чи не найбільш широкого з відомих нині підходів до розуміння

сучасного стану розвитку людства, міжнародних відносин, світової фінансово-економічної системи.

Монографію свідомо, концептуально побудовано як «нетеоретичну». Втім, не пропонуючи прямо надто претензійних висновків та узагальнень, авторка все-таки узагальнює. Наприклад, тоді, коли показує Інтернет як якісно відмінний від телеграфу, телефону, радіо комунікаційний простір, принципово іншу, ніж всі попередні, модель комунікації, а також у багатьох інших випадках, починаючи з мікро-рівня й виходячи на рівень узагальнень найзагальнішого плану. До сильних сторін рецензованої праці варто зарахувати гармонійне поєднання історичної семантики та новітніх комунікативних практик і контекстів, історично та сутнісно детермінований підхід до них.

Рецензовану працю структурно організовано тематично. Два перші розділи – «Історія та теорія глобальної комунікації» та «У силовому полі глобальної комунікації» – це «установчі лекції» (keynote lectures), в яких сформульовано й пояснено основні підходи до проблеми, а також презентовано огляд літератури з досліджуваної теми. Вірність О. Зернецької академічній традиції знаходить виявлення чи не з найбільшою повнотою й яскравістю. В кожному з інших чотирьох розділів поставлено й артикульовано одну з фундаментальних тем, які, на думку авторки, мають відношення до глобальної комунікації та пріоритетне значення для розуміння її природи, характеру, особливостей: роль медіа (Розділ 3 – «Глобальні медіа у політичній комунікації»), фінансово-економічні аспекти (Розділ 4 – «Глобальна комунікація та глобальна фінансово-економічна криза: стратегії виживання»), безпековий вимір (Розділ 5 – «Кібербезпека ери глобальної комунікації»), участь у забезпеченні траєкторії сталого розвитку (Розділ 6 – «Глобальна комунікація в контексті сталого розвитку»). До тексту монографії включено також «Передмову» академіка О. Білоруса та лаконічну авторську «Післямову».

Значна увага у роботі приділяється проблемі нових смислів, породжених Інтернетом або, як формулює О. Зернецька, «Інтернет-середовищем». Акцент зроблено на утворенні нових смислів у лінгвосфері Інтернету. Це цікаво й корисно, проте цього, мабуть, замало для повного охоплення проблеми смислів у глобальній комунікації та в комунікації як такій. Важко не погодитися з висновком, що поява й поширення Інтернету зумовлюють без перебільшення революційні зміни та зрушення у переважній більшості сфер життя людини, функціонування держав і суспільств, або, навіть, буття світу. Напрочуд конструктивними, вдалими, перспективними у цьому контексті видаються роздуми з приводу еволюції лапідарного, символічного визначення змісту людського існування. Колись було: «я думаю, відтак я існую», потім стало: «я комуніціую, відтак існую» або «я існую в тій мірі, в якій існую для «іншого», тепер – «я існую в тій мірі, в якій існую в соціальних мережах». Торуючи обраним шляхом, авторка на деякий час зосереджується на розкритті сутності Інтернету (до цієї проблеми, до речі, вона у різних фрагментах монографії

повертається неодноразово). Цей феномен постає перед нею й нами як унікальний простір, середовище нового типу, яке, з одного боку, породжує нові смисли, з іншого, – передає, поширює, розповсюджує їх. Значну увагу приділено ролі й значенню адресатів. Цікавою й плідною уявляється пропозиція щодо їхнього типологічного узагальнення: «багато», «дуже багато», «будь-хто або всі».

Напрочуд вдалим – ґрунтовним, інформативно насиченим – є фрагмент монографії, присвячений аналізу ситуації у визначенні основних понять і категорій комунікаційної науки. Наводячи існуючі формулювання, рефлектуючи з приводу кожного з них, інтерпретуючи їх, авторка складає чудовий «пазл», покликаний ліквідувати «безграмотність» у цій сфері тієї частини читачів, володіння англійською та американською англійською в яких не є вільним або й далеко від вільного. «Огірки» в адаптації термінів і висловів англомовного походження в україномовному середовищі, які наводяться авторкою, можуть, до речі, слугувати наочним прикладом того, як відправлений ініціатором «меседж» сприймається реципієнтом у спотвореному вигляді. Міркуючи над тим, як розділити поняття «глобальна» та «міжнародна» комунікація й чи варто взагалі це робити, О. Зернецька настільки захоплюється перебігом думок тих, кого цитує, підпадає під прес їхнього наукового авторитету, що чомусь не звертає увагу на одну можливість, яка прямо-таки йде їй до рук. «Міжнародна» комунікація – та, яка охоплює комунікацію на рівні держав і націй, «глобальна» – наднаціональна. Над цим, гадаю, варто замислитися.

Насамкінець – декілька «пунктирних» думок, спостережень, зауважень з приводу рецензованої праці, до яких хотілося б додати елемент полеміки. Втриматися від цього вкрай важко, адже книга не просто спонукає до наукової дискусії, а буквально провокує на те, щоб, не заперечуючи авторські тези, позиції, погляди, підходи, спробувати до деяких з них додати щось своє, інші уточнити, ще над деякими запропонувати поміркувати спільно. Не викликає жодних заперечень теза щодо того, що «вивчення глобальної комунікації можливе тільки за умови використання мультипарадигматичності», якщо під останньою розуміти те, що О. Зернецька вкладає в цю категорію, спираючись на розуміння поняття «наукова парадигма», сформульоване Т. Куном. Але мультипарадигматичність може бути різною, її практичне наповнення може бути звуженим чи розширеним залежно від теоретико-методологічних засад конкретного дослідження та деяких інших факторів. Як тут сформулювати оптимальний «рецепт»? У монографії щодо цього висловлено певну позицію, проте ставити на цьому крапку, вважаючи питання закритим, передчасно.

Особливий інтерес викликає та заслуговує на увагу, на нашу думку, теза про застарілість «трансмисійної моделі комунікації», за якої виробництво контенту та його отримання виявляються розділені у просторі та часі. Це, як слушно зазначає О. Зернецька, сприяє розмаїттю форм і ступенів інтерактивності, яку

варто розглядати як чи не найприкметнішу особливість сучасного стану розвитку комунікаційних практик і моделей. Без сумніву, якщо вести мову про передові як з погляду змісту комунікації, так і її технологічного забезпечення прошарки глобальної комунікації, про її авангард. Але чи поширюється пропонований висновок на всі сегменти глобального комунікативного простору? Моя відповідь – ні. Відповідь авторки є менш категоричною. Отже, поле для дискусії прямо таки саме відкривається перед нами.

В основі глобалізації лежить інформаційна революція, – слушно констатує О. Зернецька. Із такою постановкою питання не посперечаєшся, але цей висновок природним чином тягне за собою низку конотацій, одна з яких мала б полягати у визнанні того факту, що революція інформаційна, як і будь-яка інша, несе в собі та із собою не лише позитив, а й негатив, не тільки створення/народження нового, а й знищення/знецінення старого, яке для певних соціальних груп спричиняє драматичні наслідки. Чому це відбувається? Чи це – процес нерегульований, стихійний, чи йдеться про певну стратегію, яка реалізується з волі когось з глобальних гравців і в їхніх інтересах? Роздуми над цими проблемами логічно мали б вивести дослідника у простір ще більш широких контекстів. Зокрема, у частині, яка стосується поняття «м'якої сили». Присвячений цій темі фрагмент монографії справляє надзвичайно позитивне враження. Він конкретний, фактологічно насичений, змістовний, завершений. Водночас, гадаю, потребує уточнень, роз'яснень, доповнень. Приміром, у вигляді згадки про те, що секрет успіху «soft power» у виконанні США, що її О. Зернецька, маючи для цього усі підстави, наводить як найбільш вдалий приклад, полягає не лише у гарній розробці та вмілому застосуванні цієї стратегії, а й у тому, що американці доповнюють її інколи прихованим, мовчазним, «теоретичним», інколи неприхованим, гучним, «практичним» посиленням на силу «тверду», включаючи військову, не зупиняючись в окремих випадках і від застосування останньої.

«Ера диктату – однобічно спрямованої інформації, розмови з позиції сили – все менш популярна стратегія у міжнародних справах», – стверджує О. Зернецька у лаконічній «Післямові». Дуже хотілося б погодитися, але, на превеликий жаль, серйозних підстав для цього обмаль. Сформульована теза це – світла мрія про ідилічне майбутнє. До суворой реальності повсякденного буття системи міжнародних відносин вона не має відношення. Розглядати механізми й інструменти глобальної комунікації як ресурс для того, щоб «ера диктату» раз і назавжди відійшла у минуле, навряд чи коректно.

Михальченко М.І.

Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / За ред. А.Г. Бульвінського. – Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – 288 с.

Вивчення трансформаційних процесів і модернізаційних змін у країнах, які утворилися внаслідок розпаду СРСР, залишається одним з пріоритетних напрямків історичної, політичної, економічної науки та інших гуманітарних дисциплін. Неабиякий інтерес до цього напрямку досліджень стабільно виявляють як вчені в Україні й в інших пострадянських країнах, так і їхні колеги з усього світу. Пояснення такої ситуації не доведеться шукати надто довго, воно лежить на поверхні, й полягає в тому, що транзитивні пострадянські студії мають, з одного боку, важливе теоретичне значення для осмислення природи й особливостей сучасної стадії розвитку капіталізму як такого, з іншого – містять у собі вагомий прикладний аспект. Рекомендації, сформульовані на їх основі, цілком могли б бути використані для вироблення або коригування оптимальних траєкторій державно-політичного, соціально-економічного, культурно-цивілізаційного розвитку незалежних держав з колишніх республік СРСР на середньо- та довгострокову перспективу.

Узагальнюючи спостереження над пострадянською трансформацією в Україні та в інших країнах, мені вже доводилося вказувати на те, що погляд на модернізаційні процеси на цьому просторі як на «міст» від збанкрутілої соціалістичної системи до ринкового капіталізму, від «архаїки» до «модерності» є багато в чому умовним. Причин, згодом, щонайменше, дві. По-перше, вважати модернізаційні процеси чи то вершиною еволюції, чи то єдином можливим шляхом до універсального «світлого майбуття», було б невірною. По-друге, спрощений дихотомний підхід до сучасних процесів, пов'язаних з модернізацією, як до протистояння традицій та сучасності, коли традиції сприймаються як непродуктивні, застарілі, такі, від яких варто якомога швидше й рішучіше відмовлятися, беручись утверджувати замість них «сучасність». Подібна дихотомія надто прямолінійна й примітивізована. Ґрунтуючись на ній, виявляється важко пояснити специфіку перехідних суспільств, притаманну кожному з них внутрішню динаміку, а також до кінця зрозуміти, чому модернізація в таких суспільствах нерідко несе в собі загрозу руйнування усталених принципів і норм соціальності, зумовлюючи глибоку кризу соціальних та державних структур, дезінтеграцію та хаос. За такого розвитку подій реальний постсоціалістичний капіталізм виявляється нічим не кращий від соціалізму, проблем, які потребують вирішення, він не вирішує, перспектив виходу на траєкторію сталого розвитку із собою не несе.

У новій колективній монографії Інституту розуміння складнощів аналізу модернізаційних процесів на пострадянському просторі присутнє, і це дозволяє авторам здійснювати цей аналіз з максимальною об'єктивністю, в основному, дотримуючись обраної загальної методики. Авторський колектив поставив собі за мету, проаналізувавши комплекс історичних, політичних, соціально-економічних та культурно-цивілізаційних факторів впливу на перебіг пострадянського транзиту, з'ясувати особливості перебігу, характер, спрямованість, зміст та напрямки трансформаційних і модернізаційних процесів у країнах пострадянського світу. Стверджувати, що дослідження побудовано на єдиній, чітко окресленій теоретико-методологічній базі було б некоректно. Для того, щоб вести мову про присутність у ньому оновленого порівняно з попереднім часом, узгодженого з реаліями доби й новими моделями їх осмислення «режиму історичності» (Ю. Зарецький), який «цементує» більшість розділів, є підстави. Його засновано на сформульованому у «Передмові» розумінні пострадянського простору як «специфічного продукту специфічного періоду історичного розвитку», який має тривале спільне минуле й, відтак, чимало споріднених рис, а пострадянського транзиту – як трансформаційних перетворень, «ідеальний образ яких асоціювався з модернізацією за західними зразками», натомість реальний вигляд виявився у більшості випадків досить далеким від них. Теза про різницю між декларованими цілями та реальними здобутками пострадянського транзиту стає основним пунктом у «Висновках»: «результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними і можуть не відповідати початковій меті; для пострадянських країн є характерним тип неорганічної модернізації в умовах панування неопатримоніальних режимів». Замість розвитку у нових державах має місце «дрейф у невизначеному напрямку».

Згаданий ідеальний образ пострадянського транзиту відіграв значну роль у виробленні трансформаційних стратегій політичних еліт у всіх без винятку державах, які виникли після розпаду СРСР. Практична реалізація цих стратегій зумовила, на думку авторів, «природний процес деконструкції пострадянського простору, повернення пострадянських країн до їх історико-культурних витоків». У монографії це трактується як історичний імператив, прогнозується, що гетерогенність пострадянського простору, яка й нині є високою, зростатиме. Паралельно, як вважають члени авторського колективу, посилюватимуться нові інтеграційні процеси, спрямовані на включення пострадянських країн до інтеграційних проектів за межами колишнього СРСР. Пройшовши вкрай непростий, суперечливий етап становлення в новому для них статусі суверенних держав, нові незалежні держави нині переходять до розвитку на інших якісних засадах. Чимало з них вбачають подальший шлях під егідою європейської інтеграції, розвитку й поглиблення регіональної співпраці, мирного співіснування, а також максимально можливого за умов глобалізації звільнення від синдрому зовнішнього управління. Завдання їхніх інститутів

полягає у гармонізації матеріально-технологічного, природного, національно-демографічного, культурно-релігійного компонентів задля реалізації національних інтересів. Форми організації та режими функціонування економіки, політики, культури, духовної сфери ще далекі від досконалості, але в окремих моментах уже виходять на рівень кращих європейських і світових зразків.

У центрі уваги авторського колективу перебували питання практичного змісту і характеру. Проблеми теорії та методології цікавили їх меншою мірою, хоча деякі з них тією чи іншою мірою зачіпаються. Одним з таких є визначення початку пострадянської трансформації, яке має принципове значення як само по собі, так і в контексті окреслення траєкторії наступного руху нових незалежних держав шляхом модернізації. Похідною від цього питання, пов'язаною з ним, є проблема історичної детермінованості зламу соціалістичної системи та старту пострадянського транзиту. У монографії пропонується погляд, згідно з яким крах соціалізму був невідворотній. Планова економіка, яка базувалася на державній власності, централізованому розподілі капіталу, жорсткому бюрократичному контролі й функціонувала за умов відсутності політичної демократії, вичерпавши здатність до розвитку ще наприкінці 1960-х рр., останні два десятиліття існування деградувала й наближалася до колапсу. «Втома матеріалу», зрештою, сягнула таких масштабів, що система, зокрема, і весь лад, на ній заснований, обвалилася під тиском власної неефективності й дисфункціональності. Кризовий початок пострадянського транзиту значно вплинув на його перебіг.

Ще одна теоретична проблема, присутня у рецензованій праці, це – проблема критеріїв успішності/неуспішності кардинальної зміни формату існування й принципів функціонування окремих незалежних держав з республік колишнього СРСР і пострадянського простору загалом. На цей аспект спеціально звернена увага у «Передмові». Міркуючи про те, якими ж мають бути критерії оцінки успіхів і прорахунків модернізаційного шляху пострадянських держав, автори пропонують шукати відповідь у широкому діапазоні від факту «розриву – ідеологічного, світоглядного, інституційного та іншого – з радянським минулим», оцінки рівня досягнутого економічного розвитку, ступеню соціальної захищеності основної маси населення, якості втілення на практиці декларованих демократичних свобод аж до такого показника, як стан розвитку людського капіталу. Щодо останнього, то, згідно з Індексом людського розвитку ООН за 2016 р., результати навіть кращих з пострадянських держав вказують на наявність можливостей для покращення ситуації. Загалом питання, про яке йдеться, заслуговує на особливу увагу. Критерії завершеності того чи іншого етапу модернізаційних перетворень або перехідного періоду, який їм передує, це – одне з фундаментальних положень методології дослідження як перехідних політичних і економічних процесів і

систем, так і систем, що їх можна кваліфікувати як такі, у межах яких було здійснено модернізацію або бодай спроби, спрямовані на це.

Сформульована у «Передмові» робоча гіпотеза щодо критеріїв, за якими доцільно було б оцінювати здобутки модернізації на пострадянському просторі, зміщуючи акцент з погляду на досліджуване явище як на процес на його сприйняття як певного підсумку, дає поштовх для низки супутніх міркувань аналогічного спрямування. Для сфери економіки проблема постає більш-менш зрозумілою. Практично сформувався консенсус, згідно з яким релевантними варто вважати три основні критерії, пов'язані один з одним: 1. природа, характер, ступінь розвитку й ефективності механізмів координації поведінки учасників економічних відносин; 2. необхідна й достатня компліментарність економічних та інших інститутів, яка дає змогу забезпечити оптимальний за даних умов і обставин сценарій економічного розвитку, а також стабільність його перебігу; 3. наявність специфічних порівняльних переваг, які зумовлюють більш високий рівень функціонування цієї моделі, ніж той, що має місце в інших моделях і типах.

Утім, суто економічна проблематика у монографії за винятком окремих розділів не є основною. Вона певною мірою присутня, утворює відповідний фон, проте залишається у затінку. У центрі ж уваги перебувають питання суспільно-політичної модернізації або того, що автори під цим пропонують розуміти. Якщо йдеться про економіку, то розмова ведеться на найзагальнішому рівні, зводячись переважно до майже «ритуального» повторення тези, згідно з якою сутність пострадянської трансформації полягає у переході від економіки планової до ринкової. Але ж навіть у західному науковому середовищі прийнято вважати, що національні економічні системи в Європі та світі побудовано на різних ринкових моделях. Що ж до транзитивних економік, то в них, за однією з типологічних класифікацій, виділяють три моделі: державний ринковий капіталізм, клановий ринковий капіталізм, залежний ринковий капіталізм, – не кажучи про різні змішані форми. До того ж, у більшості пострадянських держав створення ефективної і конкурентної системи ринкового господарювання залишається справою майбутнього. Ринкова економіка там перебуває у стадії формування. Їх зараховують до окремого типу – країни «з ринками, які формуються» («emerging markets»).

Якщо пострадянську модернізацію в економіці визначити й охарактеризувати ще більш-менш вдається, то зробити те ж саме у сфері політики та культури виявляється надзвичайно складно. Переважна більшість відомих критеріїв не спрацьовує належним чином. Пострадянські політика та культура «виламуються» з конструкцій і конструктивів теорій модернізації, розроблених на основі західних зразків. Відшукати спільні тенденції, притаманні всім суб'єктам у періоді переходу від одних систем до інших, від архаїчних моделей розвитку до сучасних, у край не просто, якщо й узагалі можливо. Вважати модернізаційні процеси однозначно вершиною еволюції

було б невірно. Теорія модернізації як в її ранніх, так і в сучасних формах підпорядковується загальним вимогам до суспільних теорій: критерієм успіху теорії, концепції, парадигми є не так теоретичний успіх (хоч він і важливий), як можливість практичного застосування. Модернізаційні проекти (глобальні, регіональні, локальні) залишаються предметом дискусій, як і суперечки з приводу завершеності або незавершеності модернізаційних проектів європоцентричного плану, завершення доби модерну й переходу до постмодерну тощо. Зрозуміло одне: моделі модернізації багатомірні й багатовимірні. У розмові про них варто враховувати різні сторони процесу зміни характеру суспільних відносин і соціальних структур. Практична реалізація кожної з таких моделей неминуче породжує нові суспільно-політичні суперечності, посилює й ускладнює старі.

Якщо спробувати оцінити підсумки пострадянського транзиту нині, як це зроблено у «Висновках» рецензованої праці, то підстав для песимізму виявиться більше, ніж причин для оптимізму. Визначивши як магістральну мету свого розвитку перенесення до себе західних зразків, наближення до Заходу як до ідеалу, нові незалежні держави здебільшого не впоралися з реалізацією практичних завдань, котрі б могли забезпечити її досягнення. Терміном «Захід» позначають політичний і культурний простір, для якого характерні парламентська демократія, верховенство закону, дотримання прав людини, капіталізм, суспільство масового споживання. Навіть побіжний погляд на простір, про який ідеться, під цим кутом зору відкриє, що до відповідності таким критеріям у країнах, які до нього входять, далеко.

Загалом варто зазначити, що дана робота є чесною і достатньо ґрунтовною спробою з'ясувати суть та історичну основу тих проблем, які критичним чином впливають на суспільно-політичні процеси в країнах пострадянського простору, певною мірою спрогнозувавши основні вектори й перспективи подальшого розвитку процесів їхньої модернізації.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Біловус Леся Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Дацків Ігор Богданович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Томаш Камузелла – доктор політичних наук, професор Університету Сент-Андрюс (Шотландія).

Корольов Геннадій Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії Української революції (1917-1921 рр.) Інституту історії України НАН України.

Кряжев Павло Володимирович – кандидат педагогічних наук.

Мартинів Андрій Юрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Михальченко Микола Іванович – доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Павлюченко Олег Васильович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник. Радник Посольства України в Союзній Республіці Югославія, Тимчасовий Повірений у справах України в СРЮ (1997-2001 рр.).

Рудяков Павло Миколайович – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Сацький Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Солдатенко Валерій Федорович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Циватий Вячеслав Григорович – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, ректор Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України.

Черкасов Станіслав Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Чжен Віра Абрамівна – завідувач кафедри східних мов Київської гімназії східних мов № 1.

CONTRIBUTORS

Bilovus Lesia – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor, Ternopil National Economic University.

Datskiv Igor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Ternopil National Economic University.

Derzhaliuk Mykola – Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tomasz Kamusella – Ph.D. in Political Sciences, Professor of University of St. Andrews (Scotland, UK).

Korolyov Gennadiy – Ph.D. in History, Senior Research Fellow of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Kriazhev Pavlo – Ph.D. in Pedagogical Sciences.

Martynov Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Fellow of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Mykhalchenko Mykola – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of Department of Theory and History of Political Science of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Pavliuchenko Oleg – Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, The Embassy of Ukraine Counselor in the Federal Republic of Yugoslavia, Chargé d’Affaires ad interim of Ukraine in the FRY (1997-2001).

Rudiakov Pavlo – Doctor of Philological Sciences, Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Satskyi Pavlo – Ph.D. in History, Associate Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman.

Soldatenko Valeriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Research Fellow of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Sribnyak Igor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History of Borys Grinchenko Kyiv University.

Tsivatyi Vyacheslav – Ph.D. in History, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Rector of the Diplomatic Academy of Ukraine of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

Cherkasov Stanislav – Ph.D. in History, Associate Professor, Zaporizhzhia National University.

Chzen Vira – Head of the Department of Oriental Languages of the Kyiv Gymnasium of Oriental Languages № 1.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235-44-99; (097) 946-73-75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Вимоги до оформлення: файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами;
- анотація (резюме) українською, російською та англійською мовами (не менше 900 знаків з пробілами кожна);
- ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- окремим файлом – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail;
- назва файла статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: `ivanov.doc`). Назва файла з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: `ivanov_avtor.doc`

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

Послідовність розміщення елементів статті: УДК (ліворуч); на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч); назва статті (великими літерами по центру); анотація і ключові слова мовою статті; виклад основного матеріалу статті; джерела та література (нумерація позицій ручна); прізвище, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською).

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади опису наведено на сайті Книжкової палати України (у зразку елементи, виділені напівжирним курсивом, є обов'язковими, їх не потрібно включати до бібліографічного опису).

Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

Обсяг статті – 0,5 ум. друк. арк. (20 тис. знаків з пробілами).

Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень та не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Детальніша інформація щодо умов публікації розміщена на сайті журналу «Проблеми всесвітньої історії» (<http://ivinas.gov.ua>).

Наукове видання

Проблеми всесвітньої історії

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2(4), 2017

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01030,

тел. (044) 235-44-99

Оригінал-макет виготовлено видавництвом «Фенікс»

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,36.

Тираж 300.

Зам. №С17-233

Віддруковано в друкарні КЖД «Софія»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.